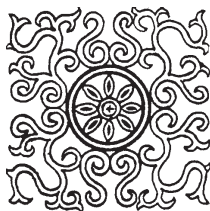

Российской Федерация үерэхтээһингэ уонна наукаҕа министерствота
М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет
Олонхо научнай-чинчийэр института

Н.П. Яковлев-Курууппа ойуун

ДААДАР ХАРА

Дьокуускай 2013

УДК 821.512.157 Яковлев-343+398.22(=512.157)

ББК 84(2Рос=Як)-5+82.3(2Рос=Як)

*М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет
Олонхо научнай-чинчийэр институтун Учуонай сэбиэтэ бэчээккэ бигэргэпитэ*

Редколлегия:

*В.Н. Иванов (бас редактор), Е.И. Михайлова, А.Н. Алексеев,
В.В. Илларионов, Ф.В. Шишигина, М.Т. Гоголева (эппиэттиир секретарь)*

Н.П. Яковлев-Курууппа ойуун тылыттан

П.Я. Тулааһынап уонна И.С. Прохоров сурукка түһэриилэрэ (1941 с.)

Бэчээккэ бэлэмнээтилэр:

Р.Н. Анисимов, В.В. Обоюкова, Л.Н. Герасимова

Рецензэннэр:

*Т.В. Илларионова, филол.н.к., доцент;
А.А. Дмитриева, филол.н.к., ГЧуоААХНПИ а.н.ү.*

Яковлев, Никита Петрович.

Даадар Хара: олонхо / Н.П. Яковлев-Курууппа ойуун ; [редкол. : бас ред. проф. В.Н. Иванов уо.д.а.] ; М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги фед. ун-т, Олонхо научнай-чинчийэр ин-та. – Дьокуускай : ХИФУ издательскай дьиэтэ, 2013. – 296 с.

ISBN 978-5-7513-1812-3

Н.П. Яковлев-Курууппа – Саха сиригэр ХХ үйэ сабаланытыгар кылгас кэмгэ олорон ааспыт ойуун идэлээх киһи. Кини суруттаран хаалларбыт «Даадар Хара» олонхото Мэнгэ-Хангалас улууһун түөлбэлэрин үйэлэри угуордаан утумнанан-ситимнэнэн ХХI үйэбэ тийиэн кэлбит олонхолоруттан биир-дэстэрэ буолар. Саха итэбэлин, төрүт үгэстэрин илдьэ сылдьар айдарыылаах киһи айымньытын тыла-өһө имэннээх уонна илбистээх, ураты туспа айылгылаах.

Кинигэ олонхону кэрэхсээчилэргэ, студеннарга, научнай үлэһиттэргэ аналлаах.

УДК 821.512.157 Яковлев-343+398.22(=512.157)

ББК 84(2Рос=Як)-5+82.3(2Рос=Як)

© Анисимов Р.Н. и др., составление, 2013

ISBN 978-5-7513-1812-3

© НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова, 2013

ААН ТЫЛ

Саха олонхото үйэлэри унуордаан, сүтэ-сүтэ күөрэйэн баайын-барбатын мунньунан, тылын сүмэһинин симэлиппэккэ билинги кэмнэ тийэн кэллэ. Олонхо түн былыргыттан айыллыбыт аан тынын, киэбин, тутулун, ис хоһоонун, дорбоонун сүрүн сүннүүн тута сылдыар модун санаалаах, ыраас чэгиэн айылгылаах тыыннаах эттик кэриэтэ. Былыр биһиги өбүгэбит олонхо күүстээх санаатынан, алыптаах эйгэтин тэтиминэн угуттанан, инникигэ эрэллэрэ эрчимирэн олордохторо. Билинги кэм киһитэ олонхону ааһан, кини ураты эйгэтигэр ылларан, тылын баайын дьэрэкээнигэр олорсон, саптааһар кылгаабыт санаата кэнниир, тыллан-хабыллан, бөбө туруктанар кыаһа үрдүүр.

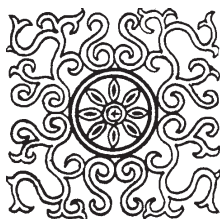
Күндү ааһааччы, олонхону кэрэхсээччи, эн болбомтоһор Мэнэ-Хангалас улуунун ХХ-с үйэ бастакы ангарыгар олонгон ааспыт аатырбыт ойуун Никита Петрович Яковлев-Курууппа суруттаран хаалларбыт «Даадар Хара» диэн олонхотун бэчээккэ бэлэмнээн, ааһааччы киэн аранатыгар таһаарабыт. Бу олонхо М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет Олонхо научнай-чинчийэр институтта олохтообут «Саха олонхото» серия чэрчитинэн бэчээттэнэн тахсар. «Саха олонхото» серия сүрүн сыала-соруга: норуот үйэлэргэ мунньуммут баай үгэстэрин, олобун усталаах-туоратыгар киһилии киһи буоларга дьулуһар, талаһар төрүт өйдөбүллэрин түмэр сүдү айымньытын – олонхону архыыптан ылан, биитэр экспедиция түмүгэр көстүбүт тиэкистэри бэлэмнээн, кэлэр кэнчээри ыччакка, ааһааччыга тиэрдии, тарбатыы буолар. Саха сиригэр улуустарыгар, нэһиликтэригэр араас таһымнаах устар ууну сомоһолуур уран тыл маастардара, кэхтибэт кэрэ мааны, үһүн тыыннаах куоластаах олонхоһуттар айымньыларынын, кинилэр сангаларын дорбоонун дэгэтин, дэгэрэннин, дьийэрэтиитин, баайын-талбатын (идиолект), түөлбэлэрин ураты тынынын хайдах баарынан ааһааччыга тиэрдии. Бу Олонхо научнай-чинчийэр институтун үлэтин биир сүрүн ирдэбилэ буолар.

«Саха олонхото» сериянан тахсар И.И. Бурнашев-Тон Суорун «Сылгы уола Дыһарай Бухатыр», А.С. Порядин «Үрүн Үөдүйээн»

олонхолоро быйыл 2013 сылга Мэнэ-Хангалас улууһугар ытыллар «Уруйдан улуу олонхобут Манчаары дойдутугар» диэн ааттаах олонхо ыһыаһар анаар. 2012 сылга Ньурбаһа ытыллыбыт олонхо ыһыаһар Н.Г. Тагров «Уол Эр Соһотох», С.В. Петров-Чыычаах «Оһо Дьулаах бухатыр», В.И. Иванов-Чиллэ «Хорула Боотур», К.Н. Никифоров-Лөкөһөөн «Хабытта Бэргэн» олонхолоро бэһээттэнэн таһсан дьон сэнгээриитин ылбыттара.

Баһа санааларгытын, бэлиэтээһингитин уонна этиигитин ман-нык аадырыска тиэрдээххитин сөп: 677013, Дьокуускай к., Кулаковскай уулусса, 42, 102 хос, Олонхо Научнай-чинчийэр института, эбэтэр e-mail: institut-olonkho@mail.ru.

Олонхо кинигэ буолан таһсарыгар күүс-көмө буолбут Мэнэ-Хангалас Олонхо Ассоциациятын салайааччытыгар Февронья Васильевна Шишигинаһа уонна Мэнэ-Хангалас улууһугар ытыллар Олонхо Ыһыаһын тэрийии дирекциятын салайааччытыгар Евдокия Николаевна Ивановаһа маһтанабыт.

**МЭНГЭ-ХАНАЛАС УЛУУҮН ОЛОНХОХУТТАРА
УОННА Н.П. ЯКОВЛЕВ-КУРУУППА ОЙУУН
«ДААДАР ХАРА» ОЛОНХОТО**

Саха сиригэр ХХ үйэбэ уһулуччу талааннарынан аатырбыт, үрдүк таһымнаах олонхоһуттар Н.А. Абрамов-Кынат, И.И. Бурнашев-Тон Суорун, Н.И. Степанов-Ноорой дойдулара, Мэнгэ-Хангалас улууһа, олонхо утумнаан киэнник тарҕаммыт уонна ситимнээхтик сайдыбыт түөлбэлэриттэн биир бастыһнара буолар.

Мэнгэ-Хангалас улууһун олонхоһуттарын олохторун-дьаһахтарын, айымньылаах үлэлэрин хоннохтоохтук ылсан хорутуулаах үөрэтии уонна ырытыы билиһини кэмгэ диэри ситэтэ суоһунан сыаналанар. Биир үксүн фольклорга, кыраайы үөрэтиигэ ис санааларыттан баһаран туран дьарыктаммыт эрэ дьон үтүө өнгөлөрүнэн бу аныгы үйэбэ Мэнгэ-Хангаласка олорон ааспыт олонхоһуттар тустарынан бэрт кэмчи информация баар. Ол курдук, Хара нэһилиэгиттэн төрүттээх фольклорист-учуонай П.Н. Дмитриев, история учуутала В.Р. Уломжинская, Моорук нэһилиэгин литературнай музейын сэбиэдиссэйэ, энтузиаст краевед А.М. Апросимов, суруйааччы И.М. Сосин улуустарын фольклорун хомуйуунан уонна үөрэтиинэн утумнаахтык, бэриниилээхтик дьарыктаммыттара биллэр.

Олонхо научнай-чинчийэр института Мэнгэ-Хангалас улууһун Олонхо түмсүүтүн (салайааччы Ф.В. Шишигина) кытта 2012-2013 сыллаахха ыһпыт үлэтин түмүгэр, 200-тэн тахса олонхоһут хабыллыбыт «Мэнгэ-Хангалас улууһун олонхоһуттара» диэн антология, XVII-XX үйэлэргэ ыһаан-туойан ааспыт олонхоһуттар, түөлбэ олонхотун чинчийээччилэр тустарынан, библиографическай ыйынныктаах, дьон-сэргэ ахтыылара сыһыарыылаах бэчээттэнэн аһааччы дьүүлүгэр табыста.

Киэн нэлэмэн сыһылардаах, хочо, алаас сирдэрдээх Мэнгэ-Хангалас сиригэр айылҕа барахсан анаан айбыт ааттаах олонхоһуттара: Бүтэйдээх нэһилиэгэр – Слепцов И.Ф.-Нэс Лэгэнтэй, Сергеев Р.И.-Арадьыыс Арамаан, Алтан нэһилиэгэр – Сидоров П.Л.-Төкүнүк,

Беляев И.И.-Төлөбүр, Татаев Г.П., Моорук нэһилиэгэр – Андреев М.С.-Оройко, Зыков К.И.-Көтөр Көстөкүүн, Порядин Е.В.-Манкы, Тарабай нэһилиэгэр – Бурнашев П.П.-Кылыс Байбал, Бурнашев П.-Төлөбүчэх, Герасимов И.Е.-Чупчустар Уола, I Мөнгүрүөн нэһилиэгэр – Свинобоев Г.Н.-Кыыча, Кычкин Иван-Бутукаан Уйбаанчык, Холгума нэһилиэгэр – Соловьев Н.В.-Молодой, Шестаков Я.К.-Ньийэмэс Дьаакып, II Наахара нэһилиэгэр – Абрамова В.М., Устинов Е.Г.-Лэпсэй, Семенов И.Д.-Арсан Ылдьаа, I Наахара нэһилиэгэр – Васильев П.Я.-Тойон Мурун, Чыамайыкы нэһилиэгэр – Захаров Н.Л.-Атабыллай, Яковлев Г.И.-Лэкээрис, Семёнова Н.С.-Натаалдьыйа, Хаптабай нэһилиэгэр – Алексеев П.П.-Маастар, Романов П.Г., Афанасьев К.Д.-Боруорбах, Нөөрүктээйи нэһилиэгэр – Старостин Н.П.-Батана, Ларионов Г.Г.-Халлаан, Оконешников Н.С.-Сааба Ньюкулааһа, Баатара нэһилиэгэр – Колесов Г.М., Жирков С.Х.-Ачыас, Санников Н.А.-Уолуктай Ньюкуус, Догдонго нэһилиэгэр – Карамзин Д.К., Захаров Г.А., Степанов Н.Ф., Дойдуунускай нэһилиэгэр – Кычкин Г.С.-Хабыанһа, Доллу нэһилиэгэр – Ходулов Ф.И.-Тоттоойу уола, Верховцев Тихон-Отчут абата, Дьанхаады нэһилиэгэр – Олесов Семен-Соппуор, Борисова Анастасия-Олонхотут Настаа, II Мөнгүрүөн нэһилиэгэр – Скрыбыкин И.-Добунаан Лэгэнтэй, Уваровскай П.-Хохор Бүөтүр, Прокопьев В.-Чуорастай уола, I Мэлдьэхси нэһилиэгэр – Куприянов Г.Н.-Балабан уола Миисэ, Тыыллыма нэһилиэгэр – Гаврильев Захар-Ырыа Чонкунаан, Яковлев Е.П., Хара нэһилиэгэр – Слободчиков Г.Е.-Тэлээркэ уола, Петров П.Ф., Дмитриев Н.Ф. курдук дьон ылам ырыалара, дорбоонноох тойуктара дьон-сэргэ өйүгэр-санаатыгар сөнгөн хаалбыт.

Саха национальнай героия, номоххо киирбит Федоров Василий Федорович-Манчаары олонхотут, маннайгы поэт-импровизатор быһыытынан биллэр. Кини «Күн Эрили», «Улдьаа Боотур», «Кыыс Дьуурайа Куо», «Бэриэт Бэргэн», «Ожо Ньургун» курдук киэнник тарбаммыт олонхолору толорорун кырдыбаастар ахталлар эбит. 1970 сыллаахха фольклорист П.Н. Дмитриев Табажа нэһилиэгин олохтоох кырдыбааһа М.А. Порядинтан Манчаары Баһылай туһунан маннык кэпсээни суруммут: информант чугас аймажа «Филипп Порядин, кэпсииллэринэн, ааттаах ырыаһыт, сэһэнньит, кэпсээнньит, олонхотут бэрдэ. Манчаарыны кытта истин добордуулар эбит. Кинилэр Сиэр Биэ диэн сиргэ Сурдургуур Бүөтүргэ көрүстэхтэринэ, түүннэри-күнүстэри олонхолууллара эбитэ үһү» [Дмитриев, 2001, 297-300]. 1920-1930 сс.

Манчаары Баһылай ыллаан-туойан ааспыт ырыаларын сурукка түһэри сабаламмыт. Ол онтон көрдөххө, Манчаары Баһылай барыта отучча ырыалааба биллэр. 1994 сыллаахха учуонай Г.В. Попов Манчаары ырыаларын-тойуктарын түмэн аан тыллаах, хос быһаарыылардаах хомуруннуугу таһааттарбыта.

Айылбаттан ураты айдарыылаах, идэлээх (удабан, ойуун) дьон тыл иччилээх имэнин, күүһүн-күдэбин ингэриммит ураты таһымнаах буоланнар, анаан-минээн олонхолуур түгэннэрэ Мэнгэ-Хангалас улуухун олонхоттарыгар ойуччу бэлиэтэнэр. Холобур, Моорук нэһилиэгэр – Апросимова Татьяна-Татыһаас удабан, I Моорук нэһилиэгэр – Макаров Василий-Ньоборулла ойуун, II Наахара нэһилиэгэр – Абрамов Петр-Алаады ойуун, Аргунов Иннокентий-Дьалкыһаап ойуун, Алтан нэһилиэгэр – Окорокова-Кыйытыыр удабан, Тарабай нэһилиэгэр – Никита Петрович Яковлев-Курууппа ойуун олонголообуттара сэнэнтэптэл буолан дьон өйүгэр хаалбыт [ОНЧИ архыыба, ф. 1, оп. 13].

Саха сиригээби научнай киин архыыбыгар Мэнгэ-Хангалас улуухун олонхоттарыттан барыта 21 олонхо тиэкиһэ суруллан харалла сытар: «Бэриэт Бэргэн», «Төрүт Мэргэн», «Кыыс Ньургустай», «Дырай бухатыр», «Ньургун Боотур», «Харалаан Мохсобол», «Обо Ньургун», «Ала Туйгун», «Даадар Хара», «Эр Соботох», «Дуурай Куо Бухатыр» [Ф. 5, оп. 7, ед.хр. 1-163].

Мэнгэ-Хангалас улуухугар аан маннай олонхону сурукка С.В. Ястремской 1895 сыллаахха түһэрбитэ. Мөнгүрүн нэһилиэгин биир биллэр олонхотута Свинобоев Г.Н.-Ырыаһыт Киргилэйтэн «Эр Соботох» олонхону нэдиэлэ кэринэ Дүпсүн улуухуттан төрүттээх, үөрэхтээх саха Афанасьев А.П. быһаччы көмөтүнэн суруйбута. Олонхоттон быһа тардыыны 1900 сыллаахха Иркутскай куоракка тахсыбыт «Грамматика якутского языка» үлэтигэр киллэрбитэ [Ястремский, 1900, 306]. Бу кэмгэ Ырыаһыт Киргилэйи кытары биир бириэмэбэ Слободчиков Г.Е.-Тэлээркэ, Андреев М.С.-Оройко, Бурнашев П.П.-Кылыс Байбал ыллаан-туойан ааспыттара биллэр.

1935 сыл балабан ыйын 17 күнүгэр П.А. Ойуунускай көбүлээһининэн тэриллибит Тыл уонна культура научнай чинчийэр институтун бастакы соругунан Саха сириг бары муннуктарыгар норуот тылынан уусуран айымньытын хомуйуу, сурукка-бичиккэ түһэрэн үйэтитии буолбута. Мэнгэ-Хангалас улуухугар фольклору хомуйааччылар корреспондентскай постара тэриллибитэ. Манна Порядин А.С., Степанов П.Т., Захаров И.Р., Наумовский М.Г., Степанов Н.И., Романов П.Г.,

Захаров П.П., Попов А.Л. уо.д.а сыраларын-сылбаларын биэрэн туран, үгүс матырыяалы хомуйан, Саха сириҥ научнай киинин архыыбыгар туттарбытара.

Ол курдук, 1940-1941 сс. Абрамов Н.А.-Кынаттан барыта биэс олонхо тиэкиһэ сурукка түспүтэ: «Көҥүл Буурай» 18 420 строкалаах олонхону Васильев И.Н., «Ньургун Бөбө» 19 736 строкалаах олонхону биир дойдулааба учуутал Степанов П.Т., 443 лиистээх «Харалаан Мохсоҕол» олонхону Ефремов Г.А. уонна Слепцов И.Е.-Арбыыта суруйбуттар, 43 лиистээх «Тойон Дуолан Бухатыыр» быһа тардыытын Стручков Я.В. уонна «Эр Соҕотох» олонхону Николаев Г.И. суруйбуттар. Ити кэмнэ хомуллубут олонхолортон «Ньургун Бөбө» 2011 сыллаахха, профессор Илларионов В.В. уонна доцент Илларионова Т.В. бэлэмнээһиннэринэн кинигэ буолан күн сириҥ көрбүтэ.

1934 сыл ахсыннытыгар буолбут Саха сириҥ суруйааччыларын бастакы конференциятыгар И.И. Бурнашев-Тон Суорун «Сылгы уола Дыырай Бухатыыр» олонхотун фольклорист Эргис Г.У. суруйбута. 1940 сыллаахха «Харыадьала Бэргэн» олонхо тиэкиһин Захаров П.П. сурукка түһэрэн научнай архыыпка туттарбыта. «Сылгы уола Дыырай бухатыыр» олонхотун профессор Илларионов В.В. уонна доцент Илларионова Т.В. бэлэмнээһиннэринэн, Е.С. Сидоров нууччалыы тылбааһынан 2013 сылга кинигэ буолан күн сириҥ көрдө.

1939-1940 сс. Н.И. Степанов-Ноорой «Алаатыыр Ала Туйгун» олонхотун Д.Д. Степанов, «Оҕо Ньургун Бухатыырын» Л.И. Докторов, 1943-1944 сс. «Алаатыыр Ала Туйгунун» Н. Лопатин, «Бэриэт Бэргэнин» А.Л. Попов сурукка киллэрбиттэрэ, ону тэнэ биир дойдулааба, фольклорист П.Н. Дмитриев 1960 с. «Оҕо Улуу бухатыыр», 1969 с. «Күн Эрили», 1970 с. «Улдьаа Боотур» олонхолорун суруйан үйэтиппит сүҥкэн өгөлөөх. Үлэтин ситэрэн-хоторон 1998 сыллаахха Н.И. Степанов-Ноорой «Күн Эрили» олонхотун дьонго-сэргэбэ өйдөбүннүк онорон, кинигэ таһааран бэчээттэппитэ. Кэлин Ноорой «Күн Эрили» олонхото саха эстрадатын сахалыы куоластаах ырыаһыттарын толоруутугар 2 компакт-дискэнэн, олонхоһут сиэнэ О.Н. Степанова салайытынан тахсыбыта кэрэхсэнэр.

Биллиилээх фольклорист А.С. Порядин «Үрүҥ Үөдүйээн» диэн олонхону 1920 сыллаахха Амма аатырбыт олонхоһута Т.В. Захаров-Чээбийтэн уонна Моорук нэһилиэгин биир бастын олонхоһута Е.В. Порядин-Манкы олонхолоруттан истибитин өйүттэн сурукка түһэрбит. Ону 1928 сыллаахха Якутгосиздатка киллэрбит. Ол кэмнэ

салайан оморбут А.А. Иванов-Күндэ бэчээттииргэ сөбүлэнгин биэрбит. Кэнники П.А. Ойуунускай үлэлиир кэмигэр киирэн билсэ сылдыбытын, рукопиһы сүтэрдибит диэн биллэрбиттэр. Ол иһин фольклорист 1940-1941 сыллаахха олонхону хат суруйбут. Бу олонхону Олонхо научнай-чинчийэр институтун научнай үлэһиттэрэ бэчээккэ бэлэмнээн 2013 сылга таһаардылар. Маны таһынан А.С. Порядин ырыатойук эйгэтигэр улааппыт уонна сыстабас буолан «Бэриэт Бэргэн» диэн олонхону ити сыл сурукка киллэрбитэ биллэр. Кэлин 1945 сыллаахха Моорук нэһилиэгин олонхоһута Прокопий Скрябин-Аппайа Борокуоппайтан «Тойон Долгутсай бухатыыр» диэн олонхону суруйбут эбит.

1941 сыллаахха Хара нэһилиэгин олохтооҕо олонхоһут Слободчиков Г.Е.-Тэлээркэттэн «Дьулуруйар Ньургун Боотур» диэн олонхотун Тулааһынап П.Я. уонна Прохоров И.С. (211 сирэйдээх тиэкиһи), Дмитриев Д.И. (18652 строкалаах тиэкиһи) иккитэ устубуттара бэлиэтэнэр. Бу сыл поэт Тулааһынап П.Я. уонна Прохоров И.С. Тарабай нэһилиэгин улахан ойууна Н.П. Яковлев-Курууппаттан 273 лиистээх «Даадар Хара» олонхотун сурукка түһэрбиттэрэ Саха сириг научнай кииниг архыыбыгар харалла сытар.

Мэнэ-Хангалас улууһун олонхоһуттарын үөрэтиигэ ол сабанаабы санга тэриллибит Тыл уонна культура научнай чинчийэр институтта штаты таһынан корреспондентнарын убараабат күүстэрин көмөтүнэн балай да олонхо тиэкиһэ суруллан архыыпка туттарыллан, үйэтитиллибитин бэлиэтиэххэ сөп. Мэнэ-Хангаластар үйэ агарын тухары ытар үгэс буолбут культура эстафетатын тэрийээччилэрэ, ону көбүлээччилэрэ уонна өйөөччүлэрэ улууска норуот тылынан уус-уран айымньыларын көрүгнэрэ утумнанан тарбаналларыгар сүдү кылааттарын суолтата улахан.

*Н*икита Петрович Яковлев-Курууппа ойуун 1905 сыллаахха Мэнэ улууһугар Тарабай нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Кыра сааһыттан сабалаан, абатыгар кэлэр ойууттар кыралларын, мэнэрийэллэрин көрөн-истэн ону үтүктэн кыыра-кутурар идэлэммитэ. Уонча сааһыгар ийэтэ өлөөрү сытан кыыра, ойууннуур идэтин тохторугар көрдөспүтэ, онон балай да кэмнэ тохтуу сылдыбыта. Никита Петрович бэрт эрэйдээх олобу оморбут, кыра оҕо сааһыгар тулаайах хаалбыт, былаас уларыыытын

сылларыгар куолаһа быһыллан, сирэ суох хаалан, умнаһыт-кумалаан ангаардаах сылдьан эдэригэр 1942 с. өлбүт.

Никита Петрович аҕатын уустара былыр-былыргыттан ойуун идэлээх дьон эбит. Ол туһунан 1940 сыллаахха фольклорист Х.И. Константиновка суруттаран хаалларбыт олобун ахтытыгар суруллар. Мэнэ-Хангалас биир улахан олонхоһута И.И. Бурнашев-Тон Суорун олобун туһунан кэпсээнигэр маннык ахтар: «Алыс кыра оҕо төрөөбүппүн, ону нэк истээх куобах бэргэһэбэ ылан укпут. Дьэ үүтүнэн аһатан үөскэппиттэр. Итинтэн кэнники киһини-сүөһүнү өйдүүр буоламмын, өлөр ыарытыган үстээх оҕо буолпун билэбин. Тыһаҕас диэн ойуун кэлэн ситии быһан, аан дойду айыытын ааттаһан, ийэ дойду ийэхситин кэпсэтэн, өлүү суолун бүөлээн, киһи гыммыт. «*Мин үөскэппит, киһи гыммыт оҕом*» диэн кэлэн аһаан-сиэн, хонон-өрөөн барарын билэбин. Ол ити Курууппа ойуун эһэтэ улуу ойуун этэ. Аан дойдуну барытын кэрийэн кыырбыт ойуун» [Тон Суорун, Майа, 1993, 2-6].

Ойуун олонхоһут идэлэммитэ сэдэх кэстүү. Холобур, Абый улуһун ойууна Суздалов И.А.-Сапалаай, Халыма аатырбыт ойуунугар Чапыанҕа кутуруксутунан, алгысчытынан сылдьан ойуун идэтигэр уһуллубута [ССНК архива, ф. 5, уо. 13, дь. 196, л. 5]. Киниттэн фольклористар А.А. Саввин уонна Г.М. Васильев олонхолорун ис хоһоонун, алгыстары, ыһыах сиэрдэрин-туомнарын уонна итэбэл туһунан сэһэннэри суруйбуттара. Кини уопсайа үс олонголооҕо. «Ойууннар уонна ойуун сиэрин-туомун туһунан кэпсээннэр» диэн Емельянов Н.В., Мухоплева С.Д. уонна Рожина Л.Ф. таһаарыбыт үлэлэригэр сурулла сылдьар: «Эрэйдээх-Буруйдаах Эр Соҕотох», «Бэс арыы кэтэбинэн быстыбытын курдук Мэчинэ дьоруо аттаах Мэриэт Мэргэн» уонна «Күөнэли Мэргэн» [Ойуун, Дьокуускай, 1993, 10-11].

Курууппа ойуун олонхолуурун туһунан Табаҕа орто оскуолатын саха тылын уонна литературатын учуутала Макарова П.Т. маннык сибидиэнньэни биэрдэ: «Слепцов Дмитрий Дмитриевич, ветеран историк учууталтан ыйыталаһыыга ийэтиттэн Слепцова Парасковья Дмитриевнаттан (1912 сыллаах төрүүх, өлбүтэ), истибит чэхчыта маннык: «Курууппа олонхолуур этэ, Слепцов И.Е.-Арбыыта Курууппаттан тугу эрэ ыйыталаһан суруйар, кумааһыга түһэрэр этэ. Онтуката, арааһа, Кураанаахха ампаардара умайарыгар былдьаммыт буолуохтаах».

Филологической наука кандидата Л.А. Афанасьев-Тэрис «Курууппа ойуун көрүүлэрэ» диэн кинигэни 1993 сыллаахха архыып матырыйаалларын түмэн таһаарбыта. Бу манна Н.П. Яковлев-Курууппа ойуун олоҕо олобун устата олоххо-дьаһахха, дьонно-сэргэбэ туһалаабыт дьикти

дьобурун араас көстүүлэрэ уонна онно туттубут ньымалара суруллубуттара. Курууппа ойуун аан дойдуну анаарар төрүт өйдөбүллэрэ, айыы, иччи, абааһы туһунан көрүүлэрэ ураты киэн, дирин суолталаахтар.

Былыр саха өйдөбүлүнэн ойуун, уус уонна тыл илбиһин ингэримит олонхоһут (ырыаһыт-тойуксут) биир таһымна тураллара. Ийэ айылбаттан айыллыбыт уустуга суох идэлээхтэр, үөһэттэн үһүттэриилээх ураты дьобурдаахтар олохторо да уустуга. Таһымы уйан ильдэ сылдыбы, ону олоххо дьүөрэлээн туттуу олус судургута суобун сэрэйиэххэ эрэ сөп. Тыл имэнгэ, күүһэ-уоҕа үөһэттэн курулаан, оройун ойбонунан кутуллан суккуллан киирэн, бар дьонго дьайара ураты, ол кэмнээх-кэрдиилээх буолара киэн куйаар таайыллыбат таабырына. Наука эйгэтигэр бу тытыллыбатах, сырдатыллыбатах тема буолар. Ойуун олонхоһут дуу, олонхоһут ойуун дуу олус сэдэх уонна киһи болҕомтотун тардар туспа тыыннаах, эйгэлээх боппурос. Инникитин бу тема анал чинчийээччитин булан, кистэлэнгэрэ сырдатыллара буоллар саха омук биир ураты дьобурун айылгытын аартыга арыллыа этэ.

Н.П. Яковлев-Курууппа ойуун «Даадар Хара» олонхотун 1941 с. биллэр поэт П.Я. Тулааһынап уонна ГЛИНЧИ корреспондена И.С. Прохоров устан, архыыпка туттаран, билинги кэмнэ туохха да сыаналамат улахан кылааты онорбуттара.

1940-1941 сылларга П.Я. Тулааһынап Бүлүү олонхоһута Каратаев С.Н.-Дыгыһар Сэмэнтэн «Сүүлэлдьин Боотур», Горнай олонхоһуттара Тарасов Г.М. «Мүгүлү Бөбө», «Дарда Буурай Тойон, Даара Дохсун Хотун», Тарасов И.Я. «Ала Туйгун Бухатыыр», Захаров Н.М. «Кэнэли Хаадыт Бухатыыр», Кэбээйи олонхоһута Николаев И.А. «Мүлдү Бөбө» олонхолорун, оттон И.С. Прохоров Таатта олонхоһуттара Давыдов И.М. «Элик Туйгун Бухатыыр», Бытасытов Е.Я. «Модун Хара», Огочуяров И.Е. «Айыы Дугуйах» олонхолорун сурукка түһэрэн үйэтипиттэрин бэлиэтиир тобоостоох [Ф. 5, оп. 7, ед. хр. 1-163].

«Даадар Хара» олонхо барыта 8761 строкалаах, орто кээмэйдээх биир үйэлээх олонхо буолар. Н.В. Емельянов саха олонхотун наардааһынынан, «Даадар Хара» олонхо сюжетнай-композиционнай тутулунаан бастакы киһи, төрүт өбүгэ тустарынан олонхолорго киирсэр. Даадар Хара – олонхо сүрүн геройа. Олонхо сюжета кини тула

сайдар. Даадар Хара үөһээ айыылартан айыллан-ананан орто дойдуга олобу түстүүр, ураанхайы уухатар аналлаах.

Олонхо тутулун сюжетын сайдыытын устата үгүс персонажтар, айыылар, хара тыннар, аартыктар ааттара үгүстүк көстөллөр. Онон, атын олонхолору кытта ойуун олонхотун тэнгээн чинчийии ордук кэрэхсэбиллээх буолуон сөп. Олонхо ис хоһоонун кылгастык сэхэргиир буоллахха маннык:

1-233 строкаларга — Араат байбалаһынан түгэхтэнэн, кыһыл кумах кыбытыыланан, күөх от кырыстанан, дыбын халлаанынан чаачыйан, чолбон сулус добуһуолланан сир-дойду үөскээһинэ этиллэр:

21 Арабас буор ардайданан,
 Кыһыл кумах кыбытыыланан,
 Хара буор хадьяаһыннанан,
 Туой добойдуланан¹,
 Сибиэһэй буор сириэһиннэнэн,
 Сир ийэ
 Сиэгэн кыыл
 Сийин түүтүн курдук,
 Сириэдиэчи үүнэн ситэн испит.

Салгыы бу орто дойду суорба таас хайалара, киэн кэнэрэй алаастара, кылбаарытта кындыллара, толоонноро, саар булгунньахтара ойууланар.

Куруупна ойуун олонхотугар эпическэй кэми ойуулааһынын Н.А. Абрамов-Кынат уонна И.И. Бурнашев-Тон Суорун олонхолорун кириитин кытта тэнгээн көрдөххө маннык:

Былыргы дылым былдьаһыктаах	Былыргы дыыл	Былыргы быһылааннах
Быдан тэгэл быттыгар,	Быралыйар мындаатыгар,	Дыыл мындаатыгар
Урукку удурбаччылаах	Урукку дыыл	Урукку охсунулаах
Улуу дылым уорбатыгар,	Уларыяр уорбатыгар	Дыыл уорбатыгар
Ааһа барбыт	Ааспыт дыыл	Алдырхайдаах ааспыт
Амырыыннаах-алдырхайдаах үйэ	Амырыыннаабын саһана	Дыыл анараа таһаатыгар
Алын сабатыгар,	Кэлбит дыыл	
Элэйэн бүһпүт	Кэмпэрдээх кэтэх өттүгэр	
Эргэтээҕи дылым		
Ииссэннээх ийэтэх өттүгэр		
(«Даадар Хара»)	(«Ньургун Бөбө»)	(«Дыырай Бөбө»)

¹ Лит.: дойдуланан

Көстөрүн курдук, «Даадар Хара» олонхожо эпическэй кэми ойуулааһыныгар *тэгэл быттыгар, удурбаччылаах, амырыннаах, ийэтэх* диэн олонхо тылыгар сэдэхтик көстөр ураты тылларынан бэрриллэр. Бу курдук имэннээх-илбистээх тыл-өс туттуллан, олонхо этиитин устата сыыйыллан, «Даадар Хара» олонхо ураты поэтикалааба бэлиэтэнэр.

234-1057 строкаларга – орто дойдуну арангаччылыыр, сир барба баайын уонна орто дойдуга олохтоох иччилэри көрөр-истэр аналлаах Аан Алахчын Хотун уйатын сирэйдээн көрдөрөр ытык өйдөбүллээх Аал Луук Мас ойуулааһына бэрриллэр. Ытык мас абыс салаата күөх халлаанга өрө үүнэн тахсан иһэн толкуйдуур: үөһээ халлаан бийһин үтүөтүгэр Үөс Тардар Өрө Харах үллэр бүүрүнэн уһулу ойон тахсан алтан сатанах, сиэмэх бийһин бэрдигэр Сигили Дьансах Буурай үөһүн өрө үүнэн тахсан манааба мас, айабымсах бийһин ааттааба Нүрүйдээн Хара Тойонго баттах бабана буолуом эбитэ дуу диир. Маннык үөһээ халлаанга өрө үүнэн тахсан, үөһээ дойду үрүн айыыһыттарыгар, куһабан тыыннарыгар тийэн, төттөрү орто дойдуга лүһүгүрөөн түһэн, орто дойду уйгулаах-быйаннаах олобун киинэ буолан тэнийэн-тарбанан барар:

1045

Силиһин уута
 Сиэттиһэн барбыт,
 Талабын уута
 Тардыһан түспүт,
 Мутугун уута
 Мунугаан мунһуустубут эбит.
 Байтаһыны-сылгыны
 Баһын быспыт курдук
 Баһаам баарабай илгэни
 Барылаччы сүүрүгүшпүт,
 Үрүн илгэни
 Иэнигиччи тэлгэппит,
 Кырдык имэннээх ийэ мас буолар эбит, – диэнинэн

түмүктэнэр.

Итинэн сиэттэрэн бу ойуун олонхотугар хохуйулар орто дойду Аал Луук ытык Маһын атын олонхолор Аал Луук мастарын ойуулааһыннарын тэннээн үөрэтии дьохун болжомтону тардыан сөп. Холобур, бу олонхожо ангардас Ытык маһы ойуулааһын 836 строкаттан турар. Маннык сиэдэрэйдик уонна далааһыннаахтык Аал Луук Маһы сиһилии кэпсээһин саха олонхотугар бэлиэтэнэ илик. Курууппа түөлбэтин

олонхотуттара Тонг Суорун «Сылгы уола Дыырай» олонхотугар Аал Луук Маһы 374 строка, Кынат «Ньургун Бөбө» олонхотугар 376 строка тухары хохуйбуттара бэлиэтэнэр.

1058-1248 строкаларга – бухатыыр дойдутун, сирин-уотун, кылын-сүөлүн ойуулааһына бэриллэр: үүт көлүйэтэ, көнчөх куһа, үрүн түүлээбэ, табата, тайаба, күөлүгэр-уутугар күндү хатырыктааба, локуора күөх ото уо.д.а. Бухатыыр төрөөбүт-үөскээбит алааһа:

1174 Хорболдбун буордаах,
 Хоргун хонуулаах,
 Хобордоох көлүйэлээх,
 Хотой Айыылаах,
 Холбуурай Ийэхситтээх
 Киэнг Хордобой алаас диэн эбит.

1249-1493 строкаларга – бухатыыр буор балаһанын ис-тас бараана, суо-хаан оһоҕо, иһитэ-хомуоһа, араҕас сандалы остуола, олоппосторо, ороно, биллэригэ, сатанаба уо.д.а. ойууланар:

1479 Кэтэбэриин сылдыар киһи
 Кэрэ кыыл буолан көстөр сирэ,
 Суол ааныгар сылдыар киһи
 Сур кутуйах саба буолан көстөр,
 Хангас диэки сылдыар киһи
 Хараначчы саба буолан көстөр,
 Уна диэки олорор киһи
 Улаан кыыл буолан көстөр,
 Сүдү алаас саба
 Суол ааннаах буолла.

1494-1696 строкаларга – бухатыыр моһуона, тас дьүһүнэ, туттар сэ-бэ-сэбиргэлэ ойууланар: куударалаах баттахтаах, түнэ гиэнэ түүнүктээх танастаах-саптаах, түнэ куйах сонноох, уһун турба батастаах, бэрилиир мээчиктээх. Бухатыыр кыһалҕата суох тотон-ханан, дуоһуйан, халын хаһанан хаччы кэбиһэн, суон саалынан мохсуо уруунан олороро көстөр:

1688 Көмүрүө унуоһунан
 Тиис саанан,
 Саамал кымыһынан*
 Санаа тарбатан,
 Көй кымыһынан
 Күөмэй онгостон,
 Хойуутугар бөтөн,

Убагаһыгар чачайан
Олорбута үһү.

1697-2519 строкаларга – бухатыыр киһи сиһин этэ ситэн, бутун этэ буһан тарбах тардыһыан, күүһүн боруобаланыан бабарар. Түөрт түмүллэр аартык ортотугар олорор эбиппин, ааттаах-албастаах аастабына, кимтэн кииннээххиний диэн сурастактарына, ким буолуомуй диэн толкуйга түһэр. Ол иһин аал уот оттон Аал Луук мас иччититтэн Арыы Наннарыын Хотунтан көрдөһөн, бу орто дойдуга туох аналлаабын билэр, сир ийэ иччитин эмиийиттэн утахтанан бөбө-таба туруктанар. Даадар Хара диэн ааттаах-суоллаах буоларын, күөх халлаан үрдүгэр олохтоох Хара Дьабылыман Айыы Тойон аҕалаабын, Эбир Дьабыл Ийиэхсит Хотун ийэлээбин, кинини үрдүк халлаан дьүүлдүүттэрэ дьүүллээннэр, аан ийэ дойдуну киэн киэлитин ситэрэргэ, айыы аймабын алдьархайдаабын абыраҕа буоллун, улууһу ууһаттын, оҕону-урууну төрөттүн диэн ыйаахтаан, анаан-минээн түһэрбиттэрин туһунан мас иччитэ тириэрдэр:

2448 Отго дойду
 Удурҕаччылаабын толуга,
 Алдьархайдаабын абыраҕа,
 Үлүгэрдээбин бүөтэ буол диэн
 Буор ийэ кыайбат
 Бубатыыра² буолуох тустааххын.
 Улууһу уһатарга,
 Нэһилиэги тэнитэргэ,
 Бэлиэлээх сүөһүнү иитэргэ,
 Мэнгнээх оҕону төрөтөргө
 Айыллан анаммыт
 Киһи буолуох этинг.

2520-4150 строкаларга – илин аартыктан Күн Тэгиэриэмэй диэн дойдуттан айыы киһитэ Айыы Дуурай бухатыыр Даадар Хара буойунна илдьит этэ кэлэр. Кини дойдутугар бииргэ төрөөбүт Сэмэристэй Куо балыһыгар үс абааһы уола кэлэн күтүөттээн күлтэйэ сыталларын кэпсиир уонна кинини этэрбэс устар, эһнэ кулут киһинэн анаабыттарын этэр. Маныаха айыы бухатыыра уордайар, кыһыһар-тымтар, аналлаах атын ынгыран, миинэн иэстэһэ суолга турунар. Илин халлаанна олохтоох Туоллуман Тойон, Сэйбэрикээн Эмээхсин Хотун тохто бай-

² Лит.: бухатыыра. Салгыы бубатыыра диэн хаалларылынна.

быт дьоллоох толоонноругар айаннатан кэлэр. Сэмэристэй Куо диэн кэрэ кыыстарын көрсүө аатыгар үс адьарай бийһэ күөнтээбиттэр эбит. Соҕуруу халлаан содуомугар төрөөбүт, Эрилик байбал ортотугар үөскээбит абааһы бийһин уола Дьойуо Суорун бухатыыр, арбаа халлаан аптаах-албастаах бийһин ааттааба Тоҕус оҕо Дьобустаайы уонна соҕуруу халлаан соппуордаах халлаанын абааһы уола Сойуодуку Хара. Бу илиэһэй биистэрин Даадар Хара көрөн баран, илэ бэйэбинэн сырыттапына өр гыныа суох дьон эбиттэр диэн Сото Боллур уол буолан кубулунан киирэр. Үс абааһы атамааннара үһүөн киирсэргэ сананаллар, ким хоппут ол кыыһы ойох ылан илдэ барар диэн ханас тарбахтарын хайыта быһан хабала баттыыллар. Бу охсуһууга Сойуодуку Хара кыайыылаах тахсар.

4151-5316 строкаларга – Сойуодуку Хара обургу кыайан-хотон, киэптээн-киэбирэн кыыстарын ойох ыла кэлэр. Онуоха айыы бухатыыра Даадар Хара кубулуна сылдыан биирдэ саар булгунньах саба сарайан тахсар. Абааһы бийһэ хаһан күн улууһун кытары ойох-уруу ылан олорорун көрбүккүнүй диэн, Даадар Хара абааһы уолун кытта киирсэн бараллар. Ол охсуһа сырыттахарына, Айыы Дуурай бухатыыр илдьит этэр: орто дойду баһылыктара үөһээ халлаанна оһох баргый хайа үрдүгэр өһүөннээх өлөрсөр, саастаах дьаныһар Өксөкүлээх Мэлэрик Улуу Тунуй буолакка баран салгыы кыргыһалларын көрдөһөллөр. Даадар Хара – мохсоһол кыыл буолар, Сойуодуку Хара – хара мангаас суор буолар. Онно тийээн Даадар Хара охсуһан эт-тириитэ баранар, сэниэтэ эстэр. Онуоха үөһээ халлаантан аҕаһа Айыы Намыһын Куо көтөн кэлэн өлбөт мэнгэ уутун биэрэн, күүһүгэр күүс эбэр. Сойуодуку Хараны Даадар Хара буйун кыайан-хотон өрөгөйдөөн Толлуман Тойон толоонугар төннөр.

5316-8761 строкаларга – Даадар Хараны Туоллуман Тойон дьиэтин-уотун дьоно-сэргэтэ уруйдуу көрсөллөр. Сэмэристэй Куону киниэхэ холбууллар, уруу тэрийэллэр. Кыыстарын сүгүннэрэн баран иһэн Айыы Намыһын аартыкка тийээн баран, аҕата сайыһан хаалбытын эргиллэн көрбүтүгэр, баайа-дуола, сүөһүтэ-сылгыта үргэн хаалар. Сүктэн иһэр кыыс кэннигин хайыһан көрбөт буол-дьолун тохтуо, соргун соһуйуо диэн норуот муудараһа этиллэр. Ити курдук Даадар Хара уонна Сэмэристэй Куо салгыы айаннаан истэхтэринэ суоллара-истэрэ алдынан, харангаран барар. Адьарай бийһин аартыгын иччитин көрсөллөр. Аартык иччитэ табах көрдүүр, ону Даадар Хара биир

хамса табагы биэрдэхпинэ туох буолуой диэн ытыһыгар кутан биэрэр. Эмискэ үлүгэр холорук, ыас хараҥа буолар. Хара Күлүк Күлүктээйи бухатыыр кэргэнин күрэтэн, хоту ильдэ барар. Даадар Хара кэнни-лэриттэн атынан түһүнэр. Барар сирдэрэ бадаар ырба буолан барар, онуоха ат-сылгы иччитигэр сүбэ-ама биэрэр, өлөөрү-сүтээри гыннаххына ыңгыраар диэн төттөрү халлаанга үүрдэрэр. Даадар Хара сахсырба буолан кубулунар. Туой уорук дьиэбэ дьахтар киһи ытыырын истэн төттөрү бэйэтэ-бэйэтинэн буолар. Мэнийэ Хара абааһы бухатыырын кытта охсуһаллар, манна Даадар Хара хотторор. Убайа Хара Кыыт бухатыыр үрдүк халлаантан өксөкү кыыл буолан көтөн түһэр. Абааһы атамаанын Хара Мэнийэлиин үстэ охсуһан хотор. Манна эдьийэ Айыы Намыһын удабан көмө буолар. Түмүгэр Даадар Хара Сэмэристэй Куолуун алаастарыгар төннөллөр уонна уол оҕо төрүүрүнэн бүтэр.

Никита Петрович Яковлев-Курууппа «Даадар Хара» олонхотугар сир-дойду, персонажтар ааттара ахсаанын ааба сиппэт курдук үгүс, онон саамай суолталаах буолуохтара дии санаабыппытын киллэрдибит. Хан-нык баҕарар олонхоҕо сүрүн герой, үгүстүк көстөр чопчу уонна ойоҕос уобурастар сүрүн миэстэни, хаамыыны, төрүөтү үөскэтэллэр, олонхо ис хоһоонун байыталлар. Холобур, дьиэ-уот туттарга туһааннаах, күүс-көмө буолар айыылар ааттара маннык бэриллэллэр: — *Баараҕай Бахсы* — 1454 ст., *Буруйа Боотур* — 1469 ст., *Адар Буурай Айыһыт* — 1452 ст., *Бэйбэрикээн Хотун* — 1459 ст. у.д.а. Айыылар, абааһылар сылдыар аартыктара, суоллара-иистэрэ эмиэ араастык хоһуллар. Бу манна Никита Петрович бэйэтэ идэлээх киһи буоларын быһыытынан кыыра-рыгар, ойууннууругар туттар тыла-өһө бу олонхоҕо киирэ сылдыара сабаҕаланар (идиолект). Маны таһынан куйаар көстүүлэрэ, сир-дойду, халлаан эттиктэрэ уус-ураннык хоһуллаллар.

«Даадар Хара» олонхоҕо ойуулуур-дьүһүннүүр ньыма бары дэ-гэтэ мунһуулан туттулубут. Ол олонхоһут дэгиттэр талаанын, тыл күүһүн-күдэбин, ылбаҕайын ингэриммитин туоһута буолар. Курууппа ойуун тыла имэнгирэн-илбиһирэн олонхо эйгэтин уратытык арыйар, олонхоҕо туттуллар үгэс буолбут тылы-өһү кыайа-хото туттар.

Ол курдук, үгүс олонхолорго туттуллар олук хоһооннор кэбэбэстик туттуллаллар. Холобур, Даадар Хара бухатыыр тас дьүһүнэ, моһуона маннык ойууланар:

1545 Абыс былас дарайар сарыннаах,
Былаба моонньоох
Сэтгэ былас биэкэйэр бииллээх,
Үс уунар былас
Үтүө өттүктээх киһи эбит.

Олонхоҕо сир-дойду, халлаан үөскээһинин ойуулааһын маннык бэриллэр:

64 Тарабай таба кыыл кулгаабын курдук	70 Тэгэл ийэ дойдум
Таранан-тараадыйан тарбанан	Тэбиэн кыыл
Дьабын дьаллык халлаан	Тилэбин түүтүн курдук
Чаачыйан бүрүүкээбит.	Тэнийэн-тэлгэнэн испитэ үһү.

Бухатыр санатын иннигэр олук хоһоон варианнара маннык тут-

туллубуттар:

4691 Уолуга тойтойон,	2960 Өрөөбүт уоһун
Уоһа томтойон	Өһүлэн киирдэ,
Оннук диэн хоһоонноох	Хоммут уоһун
Кэпси-ипси турбута үһү	Хомуран барда.

Онтон, айыы бухатыыра абааһы уолугар сэрэтэр тыла-өһө маннык

буолар эбит:

2835 Этэр тылын сэтигэр
Сэт барда – Сэрэн!
Ох барда – Онгоһун!
Кустук курдук куоһардым,
Кэриэс тылгын кэпсээ!
Омон өскүн омулуй!
Өйдөппөккө өлөрдүн диэйэбин,
Сэрэппэkkэ сиэтинг диэйэбин.

Никита Петрович олонхотугар кэккэлэтэн этиини таптаан-табан туттарын үгүстүк көрүөххэ сөп. Ылан көрүөбүгүн бухатыыр дьиэтин онгоһуутун хоһуйарыгар, уон биир өлүүскэлээх кэккэлэтэн этиини тут-тубут. Маныаха олонхо тылыгар-өһүгэр бу курдук үһун кэккэлэтии сэдэхтик көстөр:

1264 Баай тииттэринэн бағаналааннар,
Бэт тииттэринэн биллэриктээннэр,
Сүдьү баһынан сүргүнэлээннэр,
Үтүө тииттэринэн өһүөлээннэр,
Күтүр маһынан көстөөннөр,
Үөмэс тиитинэн үрүттээннэр,

Хотуол маһынан холлобостооннор,
 Чулуу маһынан туорайдааннар,
 Сыбар тиитинэн сынһаһалааннар,
 Ааттаах маһынан адарайдааннар,
 Модун маһынан боруктааннар...

«Даадар Хара» олонхожо туруору да, сытыары да аллитерация өлгөмнүк туттуллар. Холобур, үксүгэр туруору 3,4,5,6,7 устуруока аллитерацияланар, 14-18 диэки тийэ туттуллар. Олонхо дорбооннорун дьүөрэлэһиитэ олус кэрэтик иһиллэр:

177 **Кыры**ылаах тумустаах
 Кылдыылаах харахтаах,
 Кырааскылаах атахтаах,
 Кынатын баһыгар
 Кыыппах харалаах,
 Кынталлыбыт быһыылаах,
 Кылбахай дьүһүннээх,
 Кынкынастай куоластаах
 Кыталык кылым ахсыа буолан
 Кырыя көтөн,
 Кындалыгар олорон
 Кынатын сынньаптатах,
 Кыдымах тохтооботох
 Кылбаарытта **кынды**ллаах дойдун эбит.

Тэннээһин, эпитет, кэккэлэтэн этии, гипербола курдук уус-уран ньымалары олонхоһут геройдарын, буолар эйгэни, быһыыны-майгыны хоһуйарыгар хойуутук туттар. Аңардас Аал Луук маһы ойуулууругар, аахпыппытынан, отучча тэннээһини туттар: *байтаһыны-сылгыны баһын быспыт курдук, тойон киһи аһыыр чороон ымыйатын таннары туппут курдук, бэлэстэрин төрдүгэр биэстээх мэнэ биэни кэдэрги аспыт курдук* у.д.а. «Даадар Хара» олонхо уус-уран таһымын киэнник, диринник чинчийи, атын олонхолору кытта тэнниир, инники сорук быһыытынан турар.

Олонхо тылыгар үгүстүк нууччалыыттан кирии тыллары көрсүөххэ сөп. Нуучча тыла сахалыы сангары сокуонугар кириэн, дорбооннорун дьүөрэлэһиитэ уларыян олонхо этиллиитин тупсарар-байытар. «Даадар Хара» олонхожо, холобур: *сабаатай – сохатый, бобуодьулаах – погодить, босуонка – котомка, манаабы – поняга, билээги – фляга, кэрэниис – карниз, симиэт – смерть, сиэмэлэс – жимолость, укураат –*

аккуратный, хокуоска – кукиш, дьуос – ёриш, дьуохала – юкола, буйун – воин, боруок – порог, дэриэбинэ – деревня уо.д.а. курдук нууччалыыттан кирии тыллар бэлиэтэннилэр. Ол эрэн маннык олонхо тылыгар туспа тыл өтөн киирэн сахалыы төрүт тыллары симэлиттиэн, умуннарыан эмиэ сөп.

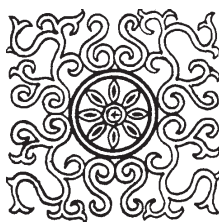
Үгүс тюрколог-учуонайдар бэлиэтииллэринэн, саха тыла атын түүр тыллартан ойуччу турар, тыһыынчанан сыл сайдыбыт, тарбаммыт былыргы тыл дэнэр. Ол кини тылын барба баайыгар, дьэрэкээнигэр, кырамаатыката дыапталбаламмытыгар, аһаҕас уонна бүтэй дорбоон дьүөрэлэһиитин сокуонугар, былыргы пратюркская формалары илдьэ сылдьарыгар, үгүс биллибэт төрүттээх тылларыгар, биир көстүүнү, өйдөбүлү диринник, ымпыгар-чымпыгар тийэ ойуулуругар, дьүһүннээн этэр кыаҕар буолар. Тыллар бэйэ-бэйэлэригэр сабыдыаллара күүстээх. Бөдөҥ омук кыра омугу кытта ыксалаһа олордобуна, уруу-ойох буоллабына, дыала-куолу тэрийдэбинэ, тыл сокуонун быһыытынан, кыра омукка үгүс кирии тыл киирэр. Маныха саха тылын историятын үөрэтэргэ, сайдыбыт кэрчиктэрин чопчулуурга, тыллар бэйэ-бэйэлэригэр ангардас дорбооннорун дьүөрэлэһиитэ майгыннаһарынан көрөн мунгурданар кыра. Холобур, сахалыы *туман* уонна нууччалыы *туман*, маныха түүрдүү эмиэ *туман*, *думан*, тонустуу *туман* диэн этиллэр, сахалыы *бухатыыр* уонна нууччалыы *богатырь*, маныха монголдуу *баҕатур*, түүрдүү *буҕа* диэн күүстээх-уохтаах диэн суолталаах буолар. Маннык үгүс тыллары холобурдуохха сөп. Онон, олонхо тылыгар нууччаттан кирии тыллары диринник үөрэтэр наадалаабын бэлиэтиэххэ сөп.

Хас биирдии олонхоҕо эргэрбит тыллар биир сүрүн арана буолаллар. Бу тыллар норуот историятын, урукку олобун-дьаһабын кэрэһэлиллэр. Куруупна ойуун олонхотугар эргэрбит тыллар үгүстүк бэлиэтэннилэр: *тангара-халлаан*, *арбаа-көбүс*, *алтан-кыһыл көмүс* былыргы суолталара. Сири-уоту бэлиэтиир тыллар – *үтүгэн*, *дьуорсун*, *оппуос*, *көдьөҥө*, дьэни-уоту бэлиэтиир тыллар – *чаампы*, *биллэрик*, *уорук*, *танас-сап* – *олооччу*, *амнах*, *торбо*, *иһит-хомуос*, *ас* – *бэлкэй*, *түктүйэ*, *баҕаччах*, *холлоҕос*, *көҥсүү*, *түлэхэ*, хаһайыстыба – *боскуйа*, *кэли*, *соҕох*, *хойуук*, сэри сэбэ – *куонньалык*, *сардаана*, *кустук* уо.д.а. Бу тыллары хомуйан, наардаан, ырытан үөрэттэххэ, олонхо хаһан, ханна үөскээбит проблематын чинчийэргэ улахан көмө буолуо диэн сыаналыыбыт.

Олонхо ис хоһоонугар өйдөмөт тыллар эбэтэр суолталара чуолкайдана илик тыллар үгүстэр. Араас таһымнаах тылдыттарга, источниктарга бэлиэтэммэтэхтэр. Холобур, бу олонхобо: *омуруку тириитэ, кэриэдэл, ньолдьоо куобах, ньээлдэ балык, сүгүлээн, халлаан күнгэрэйэ, күөккэрэн табык, хотоолуур саадьябай, байтаһын маймата, саантаа, чаачый, налах, сыгырыа өлүү, куохара көтөр, хар таман, абаамыл, орук оночо, Бах тангара, хоморуку биис* уо.д.а. курдук тыллар.

Билинги сайдылаах үйэбэ олонхо сабаhtarын арыйыы кэмэ кэллэ. Архыыптарга харалла сытар рукопистар, магнитофоннай лиэнтэбэ уһуллубут олонхолор бэчээттэнэн, киэн эйгэбэ тарбанан, саха омок туругулар кыабыгар олук ууруллуо диэн эрэлбит улахан. Маныаха саха норуотун XX-с үйэтин биир чулуу олонхоһута, ойууна Н.П. Яковлев-Курууппа «Даадар Хара» олонхото наука эйгэтигэр чинчийиигэ дыһуннаах үлэ быһыытынан кэскиллэниэх көрүннээх, онтон аныгы абааччыга саха тылын баайын, кэрэтин өйдүүрүгэр, уус-уран тылыгар умсугуйан уһуйулар кыаба үрдүүрүгэр сүдү айымны буоларын саарбахтаабаптыт.

*М.К. Аммосов аатынан
Хотугулуу-Илинги федеральной университет
Олонхо научнай-чинчийэр институтун научнай үлэһиттэрэ
Анисимов Р.Н., Обоюкова В.В.*

ДААРДЫ БУУЛУУР АТГААХ
ДААДАР ХАРА

Олонхо

- 1 Былыргы дбылым былдыаһыктаах
 Быдан тэгэл быттыгар,
 Урукку удурбаччылаах
 Улуу дбылым уорбатыгар,
 Ааһа барбыт
 Амырыннаах-алдыа[r]хайдаах үйэ
 Алын сабатыгар,
 Элэйэн бүппүт
 Эргэтээби дбылым
- 10 Иисээннээх³ ийэтэх^{4*} өттүгэр;
 Куба биис холбоһо илигинэ,
 Кыталык биис кытта илигинэ,
 Хахай биис ханыылыы илигинэ,
 Өссөкү⁵ биис үөрдүү илигинэ,
 Улуу ийэ дойдум
 Ураанай кыыл туһахчатын* курдук
 Төгүрүйэн түспүт.
 Ол үрүт өттүн
 Өрүһүйэ баттаан
- 20 Өйдөөн-дьүүллээн көрдөххө:
 Арабас буор ардайданан,
 Кыһыл кумах кыбытыыланан,
 Хара буор хадбааһыннанан,
 Туой добойдуланан⁶,
 Сибиеһэй буор сириэһиннэнэн,

³ Лит.: иирсээннээх

⁴ Лит.: иньэтэх. Салгыы *ийэтэх* өттүгэр диэнинэн хаалларылынна.

⁵ Лит.: өксөкү

⁶ Лит.: дойдуланан

- 30 Сир ийэ
Сизэгэн кыыл
Сийин түүтүн курдук,
Сириэдиччи үүнэн ситэн испит.
Ол алын өттүн
Аһары сүүрэн эттэхпинэ:
Үс үтүө балык өһүөлэнэн,
Биес бэт⁷ балык биттэхтэнэн,
Ааттаах балыктары атахтанан,
Туут балыгы тулааһыннанан,
Алыһар балыгы акылааттанан,
Дьоробой балык туттаахтанан,
Хатыыс балык харахаланан;
Аатырбыт Араат байбал
- 40 Түгэбин булларбатах
Түүнүктээх түүнүкү муора түгэхтэнэн,
Баһа-барыла биллибэтэх
Бараах муора бастынгаланан,
Улуфата⁸-унуоргута көстүбэтэх
Улаабыр муора ойобостонон,
Энгэрэ-эккинэ⁹ көстүбэтэх
Итии муора энгэрдэнэн,
Тулата-гуймуута биллибэтэх
Тонгмот муора тулаланан¹⁰,
- 50 Кырыыта-кытыла
Кыдымабырбат муора кытылланан,
Мунура-муннуга биллибэтэх
Муустаах муора муннуктанан,
Бу бараан дойду
Сири чабычах курдук
Сириэдийэн-силигилээн,
Ситэн-хотон турбут эбит.
Ол үрүт кырыытын
Өйдөөн-дьүүллээн көрдөххө:

⁷ Лит.: бэрт. Салгыы *бэт* диэнинэн хаалларылынна.

⁸ Лит.: улафата

⁹ Лит.: эркинэ. Салгыы *эккин* диэнинэн хаалларылынна.

¹⁰ Рук.: тулалынан

- 60 Тарабай¹¹ таба кыыл кулгаабын курдук
Таранан-тараадыйан тарбанан
Дьабын дьаллык халлаан
Чаачыйан бүрүүкээбит.
Ити ис өттүн
Өрүһүйэн этгэххэ:
Туруу ийэ дойдум
Тугут кыыл тириитэ буолан,
Тунаарыйан-тунуйан,
Тулаланан¹² үөскээбит;
- 70 Тэгэл ийэ дойдум
Тэбиэн кыыл
Тилэбин түүтүн курдук
Тэнийэн-тэлгэнэн испитэ үһү.
Итинтэн өйдөөн –
Бу дойду хайтах¹³ эбитий диэн,
Көрөн испитим:
Көнөкө муора түгэхтээх,
Көндөй буор отголоох¹⁴,
Көбүөл буор үрүттээх,
- 80 Күөх от кырыстаах,
Күбэй Айыһыһыттан
Күөрэйэн көстөр күннээх
Күн Айыы Дьөһүөл дойдута буолар эбит.
Оннук дойду
Туохтаабый-ханныктаабый диэн,
Тула көрөн турбутум:
Кыдык диэн
Кылбаччы биллэ илигинэ,
Хамсык* диэн
- 90 Хабыһа илигинэ,
Сотуун* диэн
Сурабыра илигинэ;
Ыардыар¹⁵-сүтэр

¹¹ Рук.: тарагай

¹² Рук.: туласынан

¹³ Лит.: хайдах. Салгыы *хайтах* диэнинэн хаалларылынна.

¹⁴ Лит.: орголоох. Салгыы *отто* диэнинэн хаалларылынна.

¹⁵ Лит.: ыалдыар

- Ыксалаһа илигинэ,
 Дьанг-дьаһах
 Тарбана илигинэ,
 Тумуу-сөтөл
 Тунуйа илигинэ,
 Бу буор ийэ
 100 Туохтан тутуулан турбут диэн,
 Толкуйдаан номох гыныам диэн
 Одууласпытым буоллабына —
 Отут уунар хонук уорбалаах,
 Абыс ахтар ый алыннаах
 Атыыр дьыл диэн
 Оччоттон ыла адабыйбыт;
 Сэттэлээх-сэлээннээх ый,
 Систээх-сэтэлээх кыһын диэн
 110 Оччоттон ыла сириэдийбит;
 Түөт¹⁶ түмүллэр түмэн дьыбар
 Оччоттон ыла төлкөлөммүт;
 Үс өргөн үүс куйаас диэн
 Оччоттон ыла үөрдээбит.
 Аламай маҕан күн арбастанан,
 Өнүскэннээх үрүн ый үрүттэнэн,
 Чолбон сулус добуһуолланан,
 Үргэл сулус үктэллэнэн,
 Дьэргэлгэн сулус дьэрэкээннэнэн,
 Бастаах-атахтаах
 120 Най хара былыт сабыдыалланан,
 Абыс сааллар чабылбан арыалдыттанан,
 Тобус үллэр этинг дьүөрэлэнэн
 Төрүт бараан дойду
 Төлкөлөнөн үөскээбит эбит.
 Ол гынан баран,
 Өйдөөн-дьүүллээн
 Өрө көрөн турдахпына —
 Маннык дойду
 Киирэр-таххар¹⁷ күнүн

¹⁶ Лит.: түөрт. Салгыы *түөт* диэнинэн хаалларылынна.

¹⁷ Лит.: тахсар. Салгыы *таххар* диэнинэн хаалларылынна.

- 130 Кэмэ-кэрдиитэ ханна эбитий диэн
Кэриччи көрөн турдахха:
Күлүк өттүгэр
Күн саһыа диэн
Күкүр улахан хайалар
Күөnnэнэн үүммүттэр,
Ый саһар
Ытык хонгорой хайалара
Ыадаһан үүммүттэр,
Сулус саһар
- 140 Суорба таас хайалар
Субуруччу үүммүттэр,
Үргэл саһар
Үөнгэс үрдүк хайалар
Үүнэн үөмөхтээбиттэр,
Чолбон саһар
Туруору туруук хайалар
Чуоһуйан үүммүттэр.
Сытар хайаны
Сындыыс гыммыт,
- 150 Үүнэр хайаны
Үктэл тардыммыт,
Буор хайаны
Модьобо онустуммут,
Таас хайаны
Дьапталбалаан дьайын гыммыт,
Тула өтгө тула дьоһуннаах,
Тоһус дьогдьуур хайа буолан
Тутуһан-туругуран испит.
Турабас сонобос сылгы
- 160 Дьохсооттоһо иһэрин курдук,
Турабас дьуорсун* хонгорой
Тумарыттар буолан тутуллубут эбит.
Ити ис өтгүн
Эргитэ көрдөххө:
Кэриэн айабы
Кэккэлэччи туппут курдук
Киэн кэнэрэй
Кэрэ алаастар

- 170 Кэккэлэнэ үүнэн
Кэчигирэнэ истилэр¹⁸;
Чочугурас ойуулаах
Чороон айахтары
Туруорута туппут курдук
Дьонуннаах арыы налах алаастар
Аргыстаһан бардылар.
Итинтэн өйдөөн көрдөххө:
Кырыылаах тумустаах,
Кылдыылаах харахтаах,
Кырааскылаах¹⁹ атахтаах,
- 180 Кынатын баһыгар
Кыыппах²⁰ харалаах,
Кынталлыбыт быһы[ы]лаах,
Кылбахай²¹ дьүһүннээх,
Кынкынастай куоластаах
Кыталык кыылым ахсыа буолан
Кырыйа көтөн,
Кындалыгар олорон
Кынатын сынньаппатах,
Кыдымах* тохтооботох
- 190 Кылбаарытта кындыллаах дойдун эбит.
Чумчуллубут тумустаах,
Чоккуруос харахтаах,
Дьуораллыбыт сотолоох,
Нуоһаһар моонньулаах,
Кубархай дьүһүннээх,
Чункунастай куоластаах
Тоһус туруйа кыылым
Тоһус түүннээх-күнү мэлдьи
Тула көтөн,
- 200 Дьуодьатын* булан,
Добунугар олорон
Кынатын сынньаппатах,
Тобурах тохтооботох

¹⁸ Рук.: истэ

¹⁹ Лит.: кырааскалаах

²⁰ Лит.: кыырпах

²¹ Лит.: кылбархай

- Дьулугур дьулуо маѳан
Толоонноох дойду буолла.
Итинтэн эргитэн,
Өйдөөн-дьүүллээн
Томоонноох ото-маһа
Туобуй эбитий диэн²²
- 210 Тула көрдүм:
Субу дойдум
Кэтит таһаатыгар,
Киэн киэлитигэр,
Килэрийэр киинигэр
Көс туоралаах,
Күннүк төгүрүмтүлээх
Туой саар булгунных
Өрө үүнэн үөскээбитин
Көрө баттаатым.
- 220 Ол үрүт өтгүн
Өрүһүйэ баттаан
Өйдөөн-дьүүллээн көрбүтүм –
Буор ийэттэн буодьулаах,
Сир ийэттэн сибээстээх,
Сибиир кириэһэ,
Сир иэччэбэ буолбут
Илэ таххар
Иэйэхситтээх энгэрдээх,
Чахчы таххар
- 230 Айыһыттаах айылбалаах,
Төрүт Дьөһөгөйтөн төлкөлөөх,
Абыс салаалаах
Аал Луук Кудук мас диэн үүнэн,
Айгыстан-айгыраан турар эбит.
Сибэккитэ-сиздэрэһэ тугуй диэн сэһэргээтэххэ:
Абыс дьапта көмүс хатырыктаах,
Анараангынан охсуллар,
Арынан-сынан чалбагырар
Аалай күөх амыһыардаах*,
Сиринэн тарынар сиибиктэлээх,
- 240

²² Рук.: диэм

- 250 Сирэм²³ күөх сэбирдэхтээх,
 Муоранан булкуллар
 Нуоҕай мутукчалаах,
 Бочугурас ойоҕостоох,
 Лочугурас ойуулаах,
 Тойон киһи аһыыр
 Чороон ымыйатын
 Таннары тушпут курдук
 Лохуор көмүс туорахтаах.
 Үрүт өттүн
 Өрүһүйэ баттаан көрдөххө:
 Абыс салаата
 Абыс сатарах буола
 Өрө үүнэн үөдүйэн иһэн,
 Биирдэрэ уһулуччу
 Чорбоччу үүнэн туран,
 Көбөрөр күөх халлаан
 Күнгэрэйн диэки²⁴
 Күөгэс гына тохтоон-чугуйан
- 260 Бу курдук толкуйдуур:
 «Үс хаттыгастаах
 Үрдүн булларбатах
 Үрдүк маҕан дьулуо халлаан
 Үөһээ үрүт сайыытыгар*
 Саһан саппабыран үөскээбит,
 Үөһээ үөтүүлээх бийин уһун
 Үтүөгэ буолбут,
 Үөс Тардар Өрө Харах Үс Кыры диэн
 Баар буолуохтаах этэ.
- 270 Онно
 Өрө үүнэн таххаммын,
 Дьэнкир иһин түгэбинэн
 Дьөлө үүнэммин,
 Үллэр бүүрүнэн
 Уһулу ойон таххаммын,
 Үтүлүктээх бэргэһэлэри,

²³ Рук.: сирэм

²⁴ Лит.: диэки. Салгыы *диэки* диэнинэн хаалларылынна.

- 280 Өйүөлээх үтэтин ыйыыр
Алтан сатанах көбө буолан
Оонньоойумуй²⁵ оҕолоор!
Ол үрүт өттүгэр үөскээбит
Сэттэ хаттыгастаах
Сэһээнгэ²⁶ турбут
Синсигин²⁷ булларбатах,
Сиикэй дьэлик халлаан
Үрүт өттүгэр
Үнгүрүөлээн үөскээбит,
Сэттэ сиэмэх бийһин уһун
Бэрдэ буолбут
290 Сигили Дьансах Буурай²⁸ Тойон
Баар сурахтааҕа.
Дьэнкэр²⁹ үөстүүрүнэн
Өрө үүнэн тахсаммын,
Үрдүк нөрүөннээх көхсүн хараҕар
Марайа көтөбөр,
Ньахчайа сүгэр
Манааҕа* мас буола
Оонньоойомуй, оҕолоор!
Ол үөһээ өттүгэр
300 Аҕыс хаттыгастаах
Аакка турбут,
Алгыска киирбит «сөп» диэн,
Араҕас маҕан халлаан
Анараа сайыытыгар олохтоох
Аҕыс айаҕымсах бийһин уһун
Ааттааҕа буолбут
Нүрүйдээн Хара Улуу Тойонго таххаммын
Маанылатар баттах* бағана буола
Оонньоойомуй, оҕолоор!
Ити унгуоргу өттүгэр олохтоох,
310 Тоҕус хаттыгастаах

²⁵ Лит.: оонньоойомуй

²⁶ Лит.: сэһэнгэ. Салгыы *сэһэнгэ* диэнинэн хаалларылынна.

²⁷ Лит.: сиксигин

²⁸ Рук.: Бууран

²⁹ Лит.: дьэнкир

- Добуун³⁰ дьулабай дьулуо маѳан халлаан
 Чугуутугар* дурдалаах,
 Үөһээ үс биийһин үтүөлээбэ буолбут,
 Үстээх оѳолору
 Өлбүгэтин устан,
 Өлүнньүгүн хастаан,
 Өйүөтүн быһан
 Үрдүк дьүүлдьүтэ³¹ буолбут,
 Уолугар уон уулаах мэннээх,
 320 Кэтэбэр сэтгэ сиикэй бэргэ[н] урдаах*,
 Уолуйан уһуктар
 Улуутуйар Улуу Дьангал Тойонго
 Уһулу үүнэн тахсаммын,
 Быйылгы дьыллаахха,
 Бүгүнгү күнгэ
 Үөһээ улуустар мунньустаннар,
 Эриллэбэс илиилэринэн
 Илии баттаан,
 330 Сөрүөстүгэс сөмүйэлэринэн
 «Сөп» диэн,
 Такыр тарбахтарынан талан,
 Кинээскэ кэпсиир,
 Кулубаѳа кудьуйар күннэрэ сурахтааѳа.
 Дьиикэй дьыалатын
 Дьэгин илиитинэн* харбыыр күнэ,
 Сордоох сокуонун
 Соххор илиитинэн тутар күнэ,
 Хара биэтэмэһин
 Хангас илиитинэн харбыыр күнэ дииллэр этэ.
 340 Дьэнкир иһин түгэбинэн
 Дьиэлийэ үүнэн таххаммын,
 Ох ханнылары ороон,
 Сири ханнылары сиирэн,
 Тойон ханнылары тобулан,
 Нохтолоох сүрэхтэри,
 Хайѳахтаах быардары

³⁰ Лит.:Добун

³¹ Рук.: дьүүлүүтэ

- 350 Өрө үүнэн тахсаммын,
Үрдүк дьүүлү кыайан көрбөт гына
Үөдэн³²-таһаан оноро, ооннойомуй,
Өлөрөн-сүтэрэн, кэбиһэйэмий!»
Ону
Сэттэ салаалара истэн бараннар
«Кэбиһий, — диэн тардыннылар, —
Сыһаны сангардын³³,
Сатамматы туойдун³⁴.
Ол дьон сүрдээх дьон сурахтааба,
Уолуктарын төрдүгэр
Уоннаах оҕо
- 360 Утуйа сытарын курдук
Обот иччитэ олобурбут дьоно сурахтааба.
Бэлэстэрин төрдүгэр
Биэстээх мэнгэ биэни
Кэдэрги аспыт курдук
Идимэр иччитэ дьиэлэммит дьон сурахтааба.
Истэрин түгэбэр
Иккилээх оҕо
Иэрийэн-мынааһынан
Унган сытарын курдук
Удурбаччы* иччитэ
- 370 Улугурбут дьоно сурахтаахтара,
Сутуруо быатыттан
Солбуйа аһаан сонном[м]ут
Соллонноох³⁵ дьон сурахтаахтара,
Этэрбэс быатыттан
Эбинэн итиллибит
Идимэрдээх ыал сурахтаахтара,
Биһигини өр ытыахтара суоҕа,
Төбөтүттэн таннары кыраан
Өтөр үйэлээх оноруохтара.
- 380 Төбө өтгүбүт
Кууран-хатан,

³² Рук.: үөрэн

³³ Рук.: сангардын

³⁴ Рук.: туойдун

³⁵ Рук.: соллонноох

- 390 Тоһута баран
Тураҕас буолуохпут,
Сэтэ-сэлээнэ бэт буолсу,
Сэмэтэ-сунхата улаатыа,
Отто дойдуга үүммүт мас буоллахпыт
Отто дойдуга үүнэн көрүөбүн³⁶,
Күн сириҥ күрүөлүүргэ,
Айыы сириҥ арангаччылыырга
Айыллыбыт мас буоллахпыт», – диэбиттэрэ.
Сэттэ салаата
Таннары тардыһаннар,
Бургунас ынах муоһун курдук
Буорга тобулу үүнэн
Будьуруйан бардылар;
Кунан оҕус муоһун курдук
Холбоһо үүнэннэр
Хордоһой буорга
400 Куоһара бардылар,
Силис бөҕөтө
Сиибиктэ диэки
Ситэн сизгилээтэ,
Талах бөҕөтө
Наабы диэки
Тардыһан тарһанна,
Мутук бөҕөтө
Муора диэки
Буккулла мунгутаата.
Итиниэхэ көрдөххө,
410 Эттээх ат кутуругун
Экчи быспыт курдук
Эбир хара тыа буолан
Элбээн истэ,
Дьоллоох-соргулаах
Соноҕос сылгы кутуругун
Логлорута быспыт курдук
Лоскуй ойуур буолан
Тутуһан истэ,

³⁶ Рук.: көрүөбүн

- 420 Ончох улаан убаһа кутуругун
Ойо быспыт курдук
Одун хара тыа буолан
Уһаан истэ.
Ити кэнниттэн,
Тобус сур бөрө тириитин
Субуруччу уурбут курдук
Тобус кулугалаах³⁷
Тойон Айбы сылдыар суолугар
Дьуолка* буолла³⁸,
- 430 Абыс хардан эһэ тириитин
Хардарыта тупшут курдук
Абыс харабалаах
Абыс Айбы ааттыгар³⁹
Эккээйи⁴⁰ буолан
Эбиллэн истэ,
Сэттэ сизэгэн кыыл тириитин
Тиирэ кэбиспит курдук
Сэттэ биттэхтээх
Сипсиэр хара суолга
Суорадаһын мас буолан
- 440 Чугуулаан* истэ,
Сир ийэ дойдуну
Ситэ симээтэ,
Тунуччу үүннэ,
Буор ийэни болбукталаата,
Күн сиригэр
Күлүк мас буоллулар,
Отто дойдуга
Дурда мас буоллулар.
Ол буолан иһэн,
- 450 Үөр тулук
Өрө көтөн иһэрин курдук
Үүт Дьөһүөл ааттыгы
Өрө туттулар,

³⁷ Лит.: кулугулаах

³⁸ Рук.: буоллулар

³⁹ Лит.: аартыгар. Салгыы *ааттык* диэнинэн хаалларылынна.

⁴⁰ Лит.: эркээйи. Салгыы *эккээйи* диэнинэн хаалларылынна.

- Талыр⁴¹ манньбаты
 Тарбата туппут курдук
 Тангалайдаах Айыы Дьаралык ааттыгы
 Аһары үүннүлэр.
 Үс мүүссүн өгнөөх
 Үрүмэ долгун сибиирдээх,
 460 Сэлэ түгэбэр
 Сэлбэрин маҕан биэ сибиидэлээх,
 Хаһаа түгэбэр
 Хангыл хара атыыр ханыылаабыт,
 Күөх кулуна
 Күүгэстии* көппүт,
 Кугас кулуна
 Кумаарды тэнийбит
 Чочугурас ойуулаах,
 Бочугурас ойобостоох,
 470 Дуобаллыбыт сотолоох,
 Чороон ымыһа туругурбут дойдута буолла,
 Кэчигирэс ойуулаах,
 Кэрэниистээх ойобостоох,
 Кээкэллибит сотолоох,
 Киэн⁴² аһахтаах,
 Кэриэн ымыһа
 Кэккэлээбит сирэ буолла,
 Бастынгалаах аһахтаах,
 Мандаардаах-ойобостоох,
 480 Багдаллыбыт быһыылаах⁴³,
 Матаарчаах аһах бааралаабыт сирэ буолла,
 Сириилээх иилээх,
 Синньэлээх* ойобостоох,
 Сириэһиннээх түгэхтээх,
 Симэхтээх сири иһит
 Сигидийбит сирэ буолла,
 Обуруолаах көнүллэх* оонньуурдаах,
 Тойон сэлэ тутуурдаах,
 Сылгы иччитэ

⁴¹ Лит.: таалыр

⁴² Рук.: киэн

⁴³ Рук.: быһылаах

- 490 К[ү]рүөл Дьөһөгөй Хотуну,
Күн Дьөһөгөй Тойону
Унуоргу өттүнэн үүнэн аастылар.
Дьырылыыр Дьылба Тойону
Алын өттүнэн,
Ханхарылаах Хара Чэчээйиги
Хангас кырытынан,
Халадьымар Айыыны
Хаһаатын түгэбинэн
Хаһаа-хаһаа буолан,
500 Халбарыччы үүнэн-таххан бардылар.
Орулуур Одун Буурайы
Унга өттүнэн
Улуу дурда буолан үүнэн турдулар.
Бу эргийэр күн
Илин саҕатыгар,
Ингин муора илин иэдэһэ
Эбир былыт экиннээх,
Итии куйаас сирдьиттээх,
Ыраас таас дойдулаах,
510 Сырдык таас дьиэлээх,
Хахай биис остуоллаах,
Үрдүк ааттаах,
Үүс-аас бэйэлээх,
Өрүөллээх үтүлүктээх,
Өтөбөлөөх Үрүң Аат⁴⁴ Тойон
Күндүл көмүс күүлэтин
Күөйэ көттө,
Танкыл көмүс чаампытын*
Аһары барда.
520 Икки түннүгүн унуордаан,
Үһүс түннүгүнэн
Өтүрү үүнэн киирэн,
Аат Тойон
Үтүлүктээх бэргэһэтин ыйыыр
Үрүң көмүс көбө⁴⁵ буолан турбут эбит.

⁴⁴ Лит.: Үрүң Аар Тойон. Салгыы *Аат* диэнинэн хаалларылынна.

⁴⁵ Лит.: көхө. Салгыы *көбө* диэнинэн хаалларылынна.

- 530 Өтөбөлөөх Үрүн Аат Тойон
 Түөскэ охсунна,
 Түһэххэ бэриннэ,
 Уулаабыт улаан убаһа курдук
 Уоттаабынан-күөстээбинэн
 Утары көрөн,
 Одуула[a]н турда.
 Уон тарбабын
 Олбу-солбу тутта,
 Биэс тарбабын
 Мэтэриччи тутта.
 Кимтэн кииннээх буолуон,
 Туохтан тутулуктаабын
 Толкуйдуу оҕуста:
- 540 – Көр эрэ, бу –
 Абыс иилээх-саҕалаах,
 Атааннаах-мөгүөһнээх⁴⁶,
 Айгыр-силик
 Аан ийэ дойду диэн
 Арыы-налах алаастанан,
 Айгыстан-айгыраан
 Үөскүөх сурахтааҕа,
 Онуоха,
 От-мас ийэтэ-аҕата буолар
- 550 Абыс салаалаах
 Аал Луук Кудук мас
 Холбоһон үүнэр сурахтааҕа,
 Ол орой салаата,
 Миэхэ соруйан,
 Аат ааттаан,
 Сурах сураан,
 Тийиэн кэллэбэ.
 Түөт Түгэн Айыыны
 Төгүрүйэ көтөн
- 560 Илэ таххар
 Имэн⁴⁷ Ийиэхсити⁴⁸ эргийэ сүүрэн,

⁴⁶ Лит.: мөгүөһнээх. Салгыы *мөгүөһнээх* диэнинэн хаалларылынна.

⁴⁷ Рук.: Игэн

⁴⁸ Лит.: Иэйэхсити. Салгыы *Ийиэхсити* диэнинэн хаалларылынна.

- Халбарыйбат Хаан Айыыны
Хаххалыы үүнэн,
Одун Хааны унуордаан,
Маанылатаары-кэскиллэтээри
Кэлбит мас буоллаҕа, — диэтэ.
Ол гынан баран,
Ол дойду
Көтөр кынаттааҕа
570 Хотобойун хомуя тутта,
Сүүрэр атахтааҕа
Чопчутун тоноон ылла.
Эриэн быаҕа кичэнэ баанан
Эрингэчи онгорон,
Иилэр күнүгэр
Бэлэх биэрэн,
Таххар күнүгэр
Ас аһатан,
580 Сиэл ыйыыр
Симэхтээх көҕө онгоһунна.
Аны маннык үтүө маһы
Аллараа аҕыс атахтаах
Арсан Дуолай аймаҕа буолбут,
Арбаҕаһын бүрүммүтүнэн төрөөбүт,
Аныгаһын⁴⁹ үүннэрэн үөскээбит,
Арбийа баттах,
Атара кутурук,
Аан Дьааһын аймаҕа
590 Ааттаан тахханнар
Амтаннааҕы булан аһаан,
Аны атаҕастыахтара диэн
Аҕыс хос килиэ дьапта
Таас муостаны
Дьалкытан дьаптайда.
Үөһээ үс бийин ууһун
Үлүгэрдээхтэрэ буолбут,
Өрө Харах Үс Кырыы Үөс Тардар
Нүрү⁵⁰ Хара удьуордара

⁴⁹ Лит.: анаҕаһын

⁵⁰ Рук.: Мүрү

- 600 Оботгоох мунгутааннар,
Умса хоруйа түһэннэр,
Үрүн мүөссүтүн
Уулаан аһааннар,
Ороскуоту онгоруохтара диэн
Үндүл⁵¹ көмүс үрүтү
Өрө анһан кэбиспитэ.
Күн сириэн сылдыар
Көстүбэт күүстээхтэрэ,
Уорабайдаах санаалаахтара,
Уһун дьулуо сырыылаахтара
- 610 Умсугуйан, тийэн кэлэннэр,
Үрүн уйулгутун уулаан
Онтуону онгоруохтара диэн
Үс хос
Эриэнэй таас эркининэн
Кэккэлэччи анһан лиһигэрэттэ.
Аны туран,
Хаптабай кулгаах истиэ буолуо,
Хара харах көрүө буолуо диэн санаан,
Күнтэн көнүллэтэн
- 620 Күөдэлимэ күрүөнү
Күрүөлээн кэбистэ;
Халлаантан тийэ
Хаадалыма диэн
Хаһаны хаһаалатан кэбистэ;
Былыттан түһэрэн,
Быакарытта быһытынан
Быһыттаан кэбистэ.
Хара харахтаах көрбөт онордо,
Хаптабай кулгаахтаах истибэт гынна;
- 630 Эт тыллаах энчи эппэт онордо,
Дьулуо тумус дупсуйбат гынна,
Тыытылба тыгырах тыыппат онордо.
Ити курдук,
Үчүгэйдик тутан олорор
Үтүө маһа буолла.

⁵¹ Лит.: өндөл. Салгыы үндүл диэнинэн хаалларылынна.

- 640 Ол күнтэн ыла
Бу күнгэ дылы
Былыргы дьон үлэлэрин бастына,
Өстөрүн хоһооно буолар эбит.
Ааттаах сир ааттыгар,
Бэт сир биэрэгэр,
Улуу сир оппуоһугар
Сатыы киһи тайабын
Тамныыр дьарыктанан,
Аттаах бөбө кымныытын
Кыйдыыр идэлэнэн
Бэлэх биэрэ сылдыбыттара үһү.
Ити кэнниттэн,
Бу Аал Луук мас
- 650 Алын салаата
Хайтах туох эбитий диэн
Толкуйдаан-дуумайдаан
Номох-кэпсээн онгостоору
Көрөн турбутум буоллабына –
Орой силиһэ
Абыс сатарах салаа буолан,
Таннары уругуран түһэн испит.
Ол түһэн иһэн,
Биир орой салаата
- 660 Уһулуччу үүнэн туран,
Чорбоччу толкуйдаммыт:
«Сир ийэни
Синнэри үүнэн киирэммин,
Дойду ийэни
Тобулу үүнэн түһэммин,
Буор ийэни
Булгу үүнэн түһэммин,
Муннаах-сордоох мунньустар
Муус Булкуур муораба түһээйэбин, оҕолоор!
- 670 Ол,
Алын өттө
Айыылаах-буруйдаах мунньустар
Таан Дьалкыыр байбал
Анараа өттүгэр

- 680 Тардыга үүнэммин,
Түүлээх нылбэктээх
Түнгэри холорук
Түнкэтэх өттүгэр
Дьөлү үүнэн киирэммин,
Муостаах-кутуруктаах
Муос Лохойдоон офонньор
Унуоргу өттүгэр олохтоох,
Тобус дьуод[ь]алаах,
Сэттэ биттэхтээх,
Кэйбэлдьийбэт кэдэрги мынааһыйан түһэр
Кэй үөдэн түгэбэр
Киэптии үүнэн киирэммин,
Үс бүүрүктээх
- 690 Дьөлө ингиттэр
Дьөлөрүйэр дьөллөр күн
Үөдэн түгэбэр олорор,
Аллараа абыс бииһин ууһун
Алталаах сааһыттан ыла
Айабымсахха угуйбут,
Аһырдары эспит,
Амнахтара* устубут,
Салааскалаах умнаһыкка айбыт,
Абыс атах
- 700 Адьарай аймағын
Абата буолбут,
Буор бочургуур кунаннаах
Буор Маҕалай Тойон
Хара күдэн буруолаах
Өлөр өлүү үөлэһинэн
Таннары үүнэн түһэммин,
Кэп Суорун дьиэтин
Киэптии үүнэн киирэммин,
Буруолаах туманга муннараммын,
Дьиикэй мэйиитин дьиэгэрдэн⁵²,
- 710 Халын тириитин хайытан,
Хара өһөбүн тобон,

⁵² Лит.: дьиэгирдэн

- Сынгырыа өлүү төрдүгэр түһэрэммин,
Үөдэн-таһаан онгоро оонньоойомуй, оболоор!»
«Кэбиһиэй, добоор», – диэн
Сэттэ салаалара буйдулар, –
Бэт ыраах дьон эбит.
Ынырыктаах ыал сурахтаахтара,
Сэтэ-сэлээнэ
720 Сэмэтэ-сунхата⁵³ бэт буолсу,
Бостуой мантан төрүттээн,
Отто дойдуга төрүүр
Киһи-сүөһү
Оккуран буолуо,
Адьярай аймаҕа манан сылтаан,
Алдьатарга аныахтара,
Эһэргэ этиэхтэрэ,
Төрүүбү төттөрүлүөхтэрэ,
Кэлэри кэдиргилиэхтэрэ,
730 Күн сиригэр үүммүт мас буоллахпыт,
Көстүбэккэ барарбыт сатаныа суоҕа», – диэннэр
Өрө күөрэйэн табыстылар.
Бургунас ынах муоһун курдук
Буорунан буккуллан,
Кунан орус муоһун курдук
Хонуунан холбоһон,
Мутуга муораҕа булкуллан,
Лабаата наамыга тардыһан,
Силиһэ сибииктэбэ⁵⁴ ситиһэн;
740 Мантан көрдөххө,
Иирэ талах буолан
Иэнигийэн элбээтэ,
Буор талах буолан
Мунньустан мунгутаата,
Хатын чаран буолан
Ханыылаһан хангаата,
Тэтин чаран буолан
Дьэрэкээннэнэн үүннэ,

⁵³ Рук.: суухата

⁵⁴ Лит.: сибииктэбэ. Салгыы *сибииктэ* диэнинэн хаалларылынна.

- 750 Тиит мас буолан
Дьэргээлэнэн киэргэннэ,
Харыйа мас буолан
Хангаан халтарыйда,
Бэчигирэс мас буолан
Тэнийэн бэргээтэ,
Сири-дойдуну
Сиһик мас гынан
Симээн чэчирэттэ⁵⁵.
- 760 Онтон,
Анараа өттүн көрдөххө:
Үс үөстээх
Үүт сүүдүрүүн суолунан
Өрө үүнэн истилэр,
Сиэр сылгы
Сиэллээх кутуругун логлу быһан
Таннары ыйааттаабыт курдук
Сэһээннэ киирэр
Сиэр Дьабыл ааттык устун
Ситиһэ үүннүлэр,
Чороонноох кымыһы
Туруору туппут курдук
- 770 Тобус томороон дьуолкалаах
Тойон Тойборуун суол устун
Тутуһан истилэр,
Аллаах ат үүннээх тиэрбэһин
Таннары баайбыт курдук
Абыс аһыныылаах
Айыы Дьарылык Мөгүөн ааттык устун
Өрө үүннүлэр,
Сайынны күнүм
- 780 Саалла таххарын диэккинэн
Салаллан бардылар,
Курдьулу Буурайга
Күрүө курдук буолла,
Дагда Буурайга
Дал буолла,

⁵⁵ Рук.: чичэрдэ

- 790 Кыбыдыкы Буурайга
Кыһыйа үүнэн табыста,
Кыбыы кынат буола истэ,
Абыс бараа хара ынахтаах
Айталы Баайы
Арбаа өтгүнэн
Аһары үүннэ,
Кугас ынахтаах
Кубаадай Хотуну
Хоту өтгүнэн
Куоһары үүннэ,
Хара ынахтаах
Хабаадай Хотуну
Хангас өтгүнэн
800 Халбарыччы үүнэн киирдэ,
Иэдьэгэй эрбэһиннээх,
Илги-талгы⁵⁶ ааттыктаах,
Эбир-дьабыл биэрэктээх,
Сүүмэх тураннаах*,
Арыы алаастаах,
Сыа сыһыылаах,
Чоҕоччу^{57*} толоонноох,
Үс өлөгөй⁵⁸ үрэхтээх,
Үргүннэх* үрүйэлээх,
810 Үрүн мүөссүн сибиирдээх,
Бырта бырааннаах⁵⁹,
Харта хайалаах,
Кутуйа* куруннаах,
Чанкычача* чараннаах,
Ийэхсин⁶⁰ Ийэ Хотун
Илэ таххан иэнигийэр
Иэримэ илгэ хонуулаах,
Айыыһыт Аҕа Тойон
Чахчы таххан айгыстар

⁵⁶ Лит.: илбэ-талба

⁵⁷ Лит.: чоҕочу

⁵⁸ Лит.: сөлөгөй

⁵⁹ Лит.: мырааннаах

⁶⁰ Лит.: Иэйэхсит

- 820 Арыблаах аранас кырдаллаах,
 Буоһунньан морудукаан*,
 Бургунас мунгутаабыт дойдута –
 Батыган манчааһай кунан
 Бааралаабыт сирэ,
 Турабас турабаччыак сонобос
 Тунуйбут дойдута буолла –
 Ууланньан унаачык кытыт
 Олобурбут сирэ.
 Абыс уон аабар
- 830 Арабас туос алыннаах,
 Түөт уон түмэр
 Дьүөрбэ туос түгэхтээх,
 Отут уулаах ойуулаах
 Уйула суох туос отголоох,
 Уон тардар дьарылыктаах⁶¹
 Түрбэ* туос оройдоох,
 Үс үтэр өрөгөйдөөх
 Туос үөлэстээх,
 Үс сиринэн
 Кытылыбыр сылгы
- 840 Кытай сиэлин
 Кырыйан-кырган онорбут
 Үрүн көмүс курдуулаах
 Далла көмүс ураһаны
 Тангалайдаан чапчыппыттар эбит,
 Туос иһиттэн
 Тордуйатыгар дылы тунуйбут,
 Мас иһиттэн
 Матааччабар дылы бааралаабыт⁶² эбит,
 Сири иһит симэхтээбэ
- 850 Сиэллээх бэккэйигэр^{63*} дылы
 Сигидийбит эбит.
 Ол дойду иччитэ буолбут
 Кур күрдьэх тутуурдаах,

⁶¹ Лит.: дьаралыктаах

⁶² Рук.: бараалаабыт

⁶³ Лит.: бэлкэйигэр

- 860 Эргэ күрдьэх эккээйилээх,
Сага күрдьэх дапсылбалаах,
Кэриниистээх⁶⁴ өһүө
Кэлин кэбиһэрдээх,
Оһуордаах томторук
Илин кэбиһэрдээх,
Эриэн быа эримэччилээх,
Талах олох мас дадалбалаах,
Талахтаах чабычах далбарбалаах,
Таналайдаах ыабыйа дайбыырдаах⁶⁵
Сир иччитэ
Ситэ байбыт
Симэх Хоруол⁶⁶ Аан Бичик Хотун
Холбоһор хотонун
Хоту өтгүнэн
870 Куоһары үүннэ,
Саах эһэр
Самнахай⁶⁷ хордобой
Холбуулаах түннүгүнэн
Кудуччу үүнэн киирдэ,
Хотонун оттотугар
Тулуурга турар
Дуолай атыр кунан
Тулугураччы мөхсөр
Тулаһын долборугу
880 Унуор өтгүнэн,
Хотон түгэбинээби
Хотоолуур саадьабай ынах
Кутуругун төрдүгэр
Холбоһон үөскээбит,
Баттахтаах баарабай бабанаба
Бас диэккитэ
Батары үүнэн,
Арыы-сыа ыйбыр
Алтан сатанах* буолан турбут эбит.

⁶⁴ Лит.: кэрэниистээх

⁶⁵ Лит.: дьайбыырдаах

⁶⁶ Лит.: Хотуол. Салгыы *Хоруол* диэнинэн хаалларылынна.

⁶⁷ Лит.: самнархай

- 890 Онуоха,
 Мань көрөн баран,
 Симэх Хоруо[л] эмээхсин
 Түһэххэ охсунна,
 Түөһүн таптанна,
 Уулаабыт о[r]то улаан убаһа курдук
 Утары көрөн одуулаата –
 Уон тарбағын
 Олбу-солбу ууран толкуйдаан,
 Биэс тарбағын
 Мэтэриччи-ханарыччы тардан-дьарыктаан,
 900 «Бу мас хантан кэлиэн⁶⁸ сөбүй?» – диэн,
 Төрдүн түөстэ,
 Ычатын ылғаата.
 Быһа сэрэйэн:
 «Абыс иилээх-сағалаах
 Айгыр-силик
 Аан ийэ дойдум
 Алгыстаах кэрэ ньууругар,
 Ары-налах алаас
 Айыллыах сурахтааға.
 910 Онно,
 От-мас ағата-ийэтэ буолар,
 Алгыска киирэр,
 Ааттыгы бүөлүүр,
 Айыы аймағын арангаччылыыр,
 Хахха-дурда буолар,
 Абыс салаалаах
 Аал Луук мас,
 Куттағы холбуур
 Кудук мас
 920 Үүнүөх сурахтааға.
 Ол алын салаата соруйан
 Абыс айыы ааттыгын
 Арыгаччылыы⁶⁹ үүнэн,
 Ахтар айыылары

⁶⁸ Рук.: кэлиэй

⁶⁹ Лит.: арангаччылыы

- Аһары кэлэн,
Аны туран,
Анах⁷⁰-сүөһү төрдө буолбут
Сир иччитэ
Симэх Хоруол Аан Бичик Хотунна соруйан,
930 Аат ааттаан,
Анаан кэллэбэ.
Кырдык сөпкө кэлбит», – дии санаата.
Ол дойду
Атырдыах муостаабын
Муонун туурда,
Сүнг иһэгэй түүлээбин
Түүтүттэн үргэстэ,
Түргэн үлүгэринэн
Түөлбэ сир саба
940 Түһэлгэни⁷¹ онордо.
Эриэн ситиигэ –
Энгини баайда,
Үөрүүлээх күнгэ –
Бэлэх биэрдэ,
Таххар күнгэ –
Ас аһатта.
Ол курдук
Сизэл ыйаата,
Сиргэ тийэ
950 Ситэ симээтэ –
Сиздирэйдик көрөр
Сибээскэ маһа буолла.
Аны туран:
«Бу маспын
Аллараа абыс бийһин
Ангаарыйар ааттаахтара буолбут,
Аптаах-хомуһуннаах
Алып Куоҕай аймаҕа
Айабымсах мунутаан,
960 Аһары харбаан тахсаннар,

⁷⁰ Лит.: ынах. Салгыы *анах* диэнинэн хаалларылынна.

⁷¹ Лит.: түһүлгэни. Салгыы *түһэлгэ* диэнинэн хаалларылынна.

- Аһаан алдыагыахтара,
 Алдыахай⁷² буолуо», – диэн
 Абыс хос лигийэ-липпэ
 Хара таас муостаны онорон,
 Линкинэтэн түһэрдэ.
 «Үөһээ үрдүк халлаан
 Өһөгөйдөөх өһүөмчүлээх
 Үс биийин ууһун
 Омуннаахтара-удурбаччылаахтара*,
 970 Уоруйах мунгутааннар,
 Умсугуйан түһэннэр,
 Уулаах быйангы уулааннар,
 Ороскуоту-ночооту олохтуохтара», – дии санаан
 Үс хос үрэллибэт
 Үрдүк мөгүрүөн⁷³ үрүтү үрүттээтэ.
 «Күн сиригэр
 Күүстээхтик туттубут,
 Күлүккэ хаампыт
 Уорабайдаах санаалаах,
 980 Отто дойду
 Оботтооҕо кэлэн умсугуйан,
 Уоран-талаан көрүө», – дии санаан,
 Үс хос иэгэл көмүс
 Эккини эргитэ ууран,
 Лиһигирэтэн барда.
 Аны туран:
 «Харахтаах көрүө,
 Кулгаахтаах истиэ», – дии санаан,
 Күннүк сиригэрэн холобурдаах
 990 Күнтэн түһэрэн
 Күөкэриттэ диэн
 Күрүөнү күрүөлэттэ;
 Хайа эмэ дойдунан хаптаран,
 Халлаантан түһэрэн,
 Хатан хаһааны тэриттэрдэ;
 Быдан ыраах сиригэрэн быһааттаран,

⁷² Лит.: алдыархай. Салгыы *алдыахай* диэнинэн хаалларылынна.

⁷³ Рук.: мөнүрүөн

- 1000 Былыттан түһэрэн,
Быакарыма диэн
Быһыты быһытатта.
Хара-харах хатаммат онордо,
Хаптаҕай кулгаах истибэт гынна,
Эт тыллаах этэн сиппэт гынна,
Чобуо-дугуй дуксуур тумус
Тонсуйбат гынна,
Тыытылба дьып тынырах
Тыыппат гынна,
Субу курдук
Үчүгэйдик тутар
Үтүө маһа буолбут.
- 1010 Онон олобуран,
Былыргы дьылга,
Урукку хонукка
Аан кырдыбаастар
Өстөрүн хоһооно,
Үгэлэрин бастыҥа буолан
Номоһурбут эбит.
Ити сағана киһи-аймах
Сааскыга,
Сайылыкка⁷⁴ тахсар күннэ
- 1020 Саха ыала санаабыт
Арыы мастарыгар
Бэлэх биэрэн,
Ааттаабыт киэнг тиэргэннэригэр
Түһэлгэ оттон,
Титииктэрин* иһигэр
Сиэл ыйаан,
Ситии тардан,
Сир иччитин ити курдук
Ситэтик өйдөөн,
- 1030 Бэлэхтэнэн-туһахтанан
Кэскил диэн тэриммиттэр эбит.
Ол гынан баран,
Абыс салаалаах

⁷⁴ Рук.: саайылыкка

- Айыыһыт ийэ чахчы аргыстаһан
 Аалса турар
 Аал⁷⁵ Кудук маһын
 Абырала хайтаһый диэн
 Өйдөөн-дьүүллээн көрдөхпүнэ:
 Кырдык даһаны
 1040 Сир дойдуну
 Ситэн-симээн киэргэтэн,
 Сиздэрэйдик⁷⁶ тупсарбыта
 Сэһэнгэ кириэн сөп курдук эбит.
 Ситэн-кэбэн эттэхпинэ:
 Силиһин уута
 Сизтиһэн барбыт,
 Талаһын уута
 Тардыһан түспүт,
 Мутугун уута
 1050 Мунутаан мунньустубут эбит;
 Байтаһыны-сылгыны
 Баһын быспыт курдук
 Баһаам⁷⁷ баараһай илгэни
 Барылаччы сүүрүгүппүт,
 Үрүн илгэни
 Иэнигэчи тэлгэппит,
 Кырдык имэннээх ийэ мас буолар эбит;
 Ол мунньустан,
 Арыылаах-сыалаах
 1060 Арыы-налах алааһын
 Ангаарыйар арбаһыгар,
 Унаарыйар уорбатыгар,
 Уу дьулайыгар
 Уолбат-сүппэт
 Үс мүүссүн⁷⁸ өгнөөх
 Үрүмэрбэт үүт көлүйэ буолан
 Үөскээбит эбит.
 Маныха көрдөххө:

⁷⁵ Рук.: Аан

⁷⁶ Рук.: сиздэрэстик

⁷⁷ Рук.: баһаан

⁷⁸ Рук.: мүүссүн

- 1070 Быстыбатах⁷⁹ быллырыыттаах*,
Көппөтөх көнчөхтөөх,
Барбатах бараахтаах,
Удуйбатах улардаах,
Салыйбатах сардаах*,
Кэрээбэт кэбэлээх,
Өрөөбөт өтөттөөх⁸⁰,
Кынаттааба кыттыспыт,
Хотоҕойдооҕо холбоспут,
Чопчу бастааба чуоҕуйбут,
Чоху төбөлөөбө
- 1080 Туругурбут дойдута;
Хара хампа түүлээбэ
Харангара хангаабыт,
Үрүн мүөссүн түүлээбэ
Өрүһүйэ үөскээбит;
Таба-тайах кыыла
Мантан аһаан тарҕаммыт,
Эһэ-бөрө кыыл
Мантан иитиллэн элбээбит,
Буодьу* куобах кыыл
- 1090 Маны булан мунгутаабыт,
Саһыл-саарба өттө
Манна саантаан сайдыбыт,
Кэрэ киис кыыл
Мантан киэргэнэн элбээбит,
Киһи-аймах кэскилэ
Кичэлибит дойдута буолла,
Саха аймах саргыта
Салаллыбыт сирэ буолла,
Дьон-аймах дьоло
- 1100 Тохтообут дьоло буолла.
Ураанхай саха
Уруйа олоҕурбут,
Чукча омук
Мантан туругурбут.

⁷⁹ Рук.: быстыбаттах

⁸⁰ Рук.: өтөттөөх

- 1110 Көхсүттэн тэһииннээх
Күн ураанхай
Күнэ буолбут,
Арҕаһыттан тэһииннээх
Айыы сирэ
Бу айыллыбыт.
Күөлүн баайа тугуй эбитий диэн
Көрөн турбутум буоллабына:
Күндү хатырыктаабыттан
Күүскэ үөскээбит,
Баҕаттан тийэ
Маппатах быһыылаах,
Чохуттан тийэ
Тохтообокко үөскээбит.
Бу курдук
- 1120 Сир ийэ ситэ байан,
Сириэдийэн үөскээбит
Сигилитин көрдүм.
Мань тугунан аһатан
Торҕонун торолуппут,
Сырҕанын сыһаабыппыт
Эбитий диэн көрдөххө:
Тутайбыт бөбөнү
Тоторуом диэн
Тоҕус салаалаах
- 1130 Локура* күөх отунан
Ньюурун тупсарыммыт,
Аччыктаабыт бөбөбүн
Аһатыам диэн
Абыс салаалаах
Ача күөх оту
Арҕаһыгар ангаарыччы аспыт.
Бу Сир Ийэ Хотун үрдүгэр
Өксө⁸¹ сибэккитэ тугуй диэн
Ситэ көрөн сэхэргийэх буоллахха:
- 1140 Сиехтилээбит бөбөбүн
Сиеэтиэм диэн

⁸¹ Лит.: өссө. Салгыы өксө диэнинэн хаалларылынна.

- Сэтгэ салаалаах
Сибийктэ күүх отунан
Сибэккитин анньыммыт,
Биэс салаалаах
Мэттиэбэ* күүх оту
Мээнэ таһаарбыт;
Үс салаалаах
Үкэр күүх оту
1150 Өрүһүччү собус үүннэрбит,
Мас-от аайы
Манчаары оту барбаппыт,
Курунг сиргэ
Кучуну* хойуннарбыт,
Тыымпы күөлгэ
Дылыгырас кулуһуну үүннэрбит.
Ойуу-мандаар⁸² мастаах,
Оһуор-дьарылык⁸³ кырыстаах,
Олор-чолор алаастаах,
1160 Унаар-мынаар толоонноох,
Уу куйаар үрэхтээх,
Ойуос хара тыа энэрдээх,
Очуос таас хайа тулалаах,
Уу-чуумпу муоралаах,
Ойон⁸⁴ таххар күннээх
Отто дугуй дуорсун
Туой кэрэ дойду эбит.
Ол гынан баран,
1170 Маннык сир
Туһааннаах дойдута,
Ааттаах алаһа
Кимий эбитий диэн
Кичэйэн көрбүтүм:
Хорһолдьун буордаах,
Хоргун хонуулаах,
Хобордоох көлүйэлээх,
Хотой Айыылаах,

⁸² Лит.: мандар. Салгыы *мандаар* диэнинэн хаалларылынна.

⁸³ Лит.: дьаралык

⁸⁴ Рук.: ойор

- 1180 Холбуурай Ийэхситтээх⁸⁵
 Киэн Хордобой алаас диэн эбит.
 Ол үрүт өтгүн
 Өрүһүйэ баттаан көрдөххө,
 Маннык дойду
 Томоонноох сүөһүтэ,
 Дьоллоох-соргулаах быйанга
 Тугуй эбитий диэн
 Толкуйдаан көрөн испитим буоллабына:
 Ат кулун аналлаах,
 Уол оҕо сүрдээх буолуон
 Сөп этэ көрдөххө.
- 1190 Кырдьык да,
 Бэлиэлээх сүөһү төрүүбүт⁸⁶,
 Мэннээх киһи
 Үөскээбит сирэ быһыылаах.
 Бу алаас
 Анараа сабатын
 Арыя баттаан
 Аһары көрдөххө:
 Сүүрүк ат сүүрэн унуордаабатах
 Сүүдүрүүннээх сүдьү⁸⁷ дьиэ таһа
- 1200 Көстө баттаата,
 Хаамыылаах ат
 Хааман ситэн
 Хардыытын булбатах,
 Халларааннаах тэлгэһэ
 Халыарыйан көһүннэ,
 Дьоруо ат
 Дьоруолаан дугуйан
 Тулатын булбатах
 Тобурахтаах дьиэ таһа
- 1210 Тунуйан көһүннэ,
 Халлаан өтгүн
 Хады хаампыт
 Хаһаалардаах дойду буолла,

⁸⁵ Лит.: Ийэхситтээх. Салгыы *Ийэхсит* диэнинэн хаалларылынна.

⁸⁶ Лит.: төрөөбүт. Салгыы *төрүүбүт* диэнинэн хаалларылынна.

⁸⁷ Лит.: сүдү. Салгыы *сүдьү* диэнинэн хаалларылынна.

- Күн өттүн
Күйэ көппүт
Күрүүлэрдээх сир буолла,
Былыт өттүн
Быһа көппүт
Быһыттардаах дойду буолла.
1220 Маннайгыттан этэн киирэн бардахха:
Баарабай маһынан онһууллубут
Мандар ойуулаах,
Баабыр* кыыл дьүһүннээх,
Бар диэн быһааран биэрэр
Бастың сэргэлээх дойду буолла,
Уолах тиитинэн онһууллубут
Оһуор ойуулаах,
Улар кыыллаах,
Ол диэн ыйан биэрэр
1230 Отто сэргэлээх буолан истэ,
Кэрэ маһынан онһууллубут
Кэрэниистээх ойуулаах,
Кэбэ кыыллаах,
Кэл диэн ынҕыра турар
Кэлин сэргэлээх.
Ити унуоргу өттө
Уһулуччу одуулаан көрдөххө:
Күн тыган таххар
Көлөһүннээх ат
1240 Күүскэ айаннаан
Күлүгүн булбатах
Күндүл көмүс
Күүлэлэнэн барда,
Тангара сырдаан таххар,
Талыы сылгым
Тараһата тэнийэн туоруур
Дагдал көмүс
Чаампыланан барда.
Ол анараа өттүн
1250 Куоһары көрдөххө:
Абыс уон саһаан алыннаах,

- Түөт уон саһаан түгэхтээх,
Буор балаһан көстө биэрдэ.
Ахсынньы ыйым
Абыс сангатыттан
Абыс эргэтэ буолуор дылы,
Абыс ааттаах бухатыыр киһи
Аһан сэгэппэтэх,
Аан лип-ньигийэ хаан халһанын
1260 Арыһа баттаан,
Ис өттүгэр киирдим,
Туобуй-ханныгый диэн
Тула одуулаан көрөн турбутум:
Баай тииттэринэн баһаналааннар,
Бэт тииттэринэн биллэриктээннэр*,
Сүдьү баһынан сүргүнэлээннэр*,
Үтүө тииттэринэн өһүөлээннэр,
Күтүр маһынан көстөөннөр,
Үөмэс тиитинэн үрүттээннэр,
1270 Хотуол маһынан холлобостооннор,
Чулуу маһынан туорайдааннар,
Сыбар тиитинэн сыһаһалааннар,
Ааттаах маһынан адарайдааннар,
Модун маһынан боруоктааннар
Онгорбут дьиэлэр[э] буолан биэрдэ.
Тулугуруо⁸⁸ диэн
Тоһус томороон маһынан
Тулааһын охсуммуттар,
Айгырыа диэннэр
1280 Абыс адаардаах тиитинэн хараһалаабыттар,
Силигилиэ диэн
Сэттэ силистээх тиитинэн тирээбиллээбиттэр.
Аллараа абыс бииһин ууһа
Ааты-сураһы биллэбинэ
Ааттаан таһхыа диэн
Абыс хос дыапталы таас
Лигий муосталаан барбыт.
Үөһээ үс бииһин ууһун үлүгүрдээхтэрэ,

⁸⁸ Лит.: толугуруо

- 1290 Өһүөмчүлүө диэн
Үс хос үндүл көмүс
Үрүтү үрүттэммит,
Отто дойдуттан
Оботтоох санаалаах
Уорабайдаах уоруйах
Омуннааба кэлэн,
Уоран-талаан барыа диэн
Үс хос эдэр мас экиннээбит.
Онтон буоллабына
- 1300 Өйдөөн-дьүүллээн көрдөххө:
Сур бөрөнү
Баһын быһытта⁸⁹ баттаан баран,
Батыгыраччы ууран таһаарбыт курдук
Модурууннаах модун хаан
Модьоболоох эбит.
Ити үрүт өттүн
Өйдөөн көрдөххө:
Абыс хардан эһэни
Хардарыта тутан
Дьаптайдылаан таһаарбыт курдук
- 1310 Суостуганнаах суо хаан
Оһохтоох буолар эбит.
Тобус сыарбалаах
Баай хара тиити
Үс сириэн бүк тутан баран,
Оттон бистэххэ⁹⁰
Умайан линкинии турар
Оһох буолар эбит.
Үөһээ төлөнө
- 1320 Өрө көтөн таххан,
Үрдүк халлаан
Үгэлээх үрүт чопчутугар олохтоох
Улуутуйар Улуу Тойон оһонньор
Иһин түгэбинэн
Өрө бурдьугунаан
Угуттуур буолан үөскээбит.

⁸⁹ Лит.: быһыта

⁹⁰ Лит.: кэбистэххэ. Салгыы *бистэххэ* диэнинэн хаалларылынна.

- 1330 Ону
Улуу Тойон отто дойдуга
Үчүгэй төлөн
Төлкөтө тийэр буолла диэн
Омуннаах санаатын убарытан,
Уорабайдаах тыынын бохтотон*,
Угукка олорор
Улуу киһи буолуохсут
Убарыйбыт эбит.
Аллараа кыһатын суоһа
Сордоох-муннаах
Соххор-содуом өлүү түгэбэр
Дьөлө күнкүйэн биллэр буолбут.
Онуоха,
- 1340 Түгэх дойдум
Дьүүлүтэ⁹¹ буолбут,
Атын Сибиирим
Ааттааба буолбут
Аллараа Аан Дьангал Тойон
Тарахай⁹² төбөтүгэр
Таннары кутуран билиннэ:
– Эчкикэйэ оҕолоор! – диэн,
Отто дойдум
Одурууннаах уһун олобун
- 1350 Уотун-күөһүн алын төлөнө
Уу дьулайбыт
Угуттаан уһатта, – диэн
Олус умсугуйбут курдук
Уорабайдаах санаатын умулларда.
Ити кэнниттэн,
Бу ханас кырыытын
Хабан көрдөххө,
Былыргы ыал
Иһитэ-хомуоһа
- 1360 Туохтар эбитий диэн
Өйдөөн-дьүүллээн көрдөххө:

⁹¹ Лит.: дьүүлдьүтэ

⁹² Лит.: тарабай

- Күөсчүт төрдө буолбут
Көкөөнөй эмээхингэ⁹³
Үс кытылыгыр сылгыны
Манньа биэрэн туран,
Үс түүннээх күнү мэлдьи
Туруорбах туой күөһү онотторон
Ылбыттар эбит,
Үс байтаһын сылгыны
1370 Баһын быһан
Уган бистэххэ
Биллибэккэ барар
Улахан күөһэ эбит,
Ити кэтэбэриин кырыытын
Кыһанан көрдөххө,
Былас ордуга түөс ангаара⁹⁴
Уктаах-мандардаах
Мас бадьыыр хамыйахтаах буолар эбит.
Ити кэтэбэриин өттүн
1380 Кэриччи көрөн истэххэ:
Кэриэн ымыйа
Кэмэ суох кэккэлээбит,
Чороон ымыйа чуобуйбут,
Холлобос ходьойун
Хойдубут сирэ.
Уна өттүн
Эргиччи көрдөххө:
Абыс ангаабыл тиити
Аттаран онорбут,
1390 Ааттаах алаас сир быһабаһын саба
Абыс атахтаах,
Арабас сандалы диэн
Остуоллаах эбит.
Үрүт өттүн
Өйдөөн көрдөххө —
Мандардаах мас кытыя иһиттээх эбит,
Тылын сыһыаран аһыыр

⁹³ Лит.: эмээхсингэ

⁹⁴ Рук.: ангаары

- 1400 Бакыр уктаах,
Балчахай бастаах,
Бадаайы хамыйах
Кэскиллээх киһи эбит.
Өксө одуулаан көрдөххө:
Ойуу-мандар
Оҥоһулла илигинэ,
Сиэдэрэс дыкти биллэ илигинэ,
Үөскээбит ыал буоллулар.
Олуой-молуой собус олоппостоох,
Оһуу-тоһуу собус оронноох дьон буоллулар.
- 1410 Халын бөбөтүн хайтабынан,
Хабын-тириитин хастаан,
Хар-таманын хайытан,
Хайтах гынан аһыыр эбитий диэн көрбүтүм:
Чулуу маһынан
Чочуйан онгорбут
Тутумунан сөкү эттирдээх эбит.
Хатан⁹⁵ маһынан оҥоһуллубут
Хабарҕа быһар харыыдалаах,
Сыа угар сыалынсалаах,
Сэмсэ уктар сиэлингсэлээх дойду эбит.
- 1420 Былыргы уус төрдө буолбут
Кыыра Даххан⁹⁶ офонньор
Сэттэ кытыылыыр биэни
Манһа ылан,
Кыладыйан-кылааннаан онгорбут
Тойон чохороончук сүгэлээх эбит.
Ити уус
Тобус болгуоҕа* тупсаран,
Абыс болгуоҕа ойдорон,
Сэттэ болгуоттан
- 1430 Сис үөстээн,
Ситэрэн онгорбут,
Кытаанах эккэ
Сэттэтэ эргийбит,

⁹⁵ Лит.: хатан. Салгыы *хатан* диэнинэн хаалларылынна.

⁹⁶ Лит.: Дархан

- 1440 Үлүп-чүлүп быһыйа быһахтаах.
Манньк киһи дьиэтин
Ким онорбутай диэн
Онтон-мантан сураан көрдүм:
Көрбүккэ да суох,
Истибиккэ да суох үтүө дьиэ эбит.
Олус уус
Улуутуйа илигинэ,
Маастар баһылыы илигинэ,
Өйдөөх үөдүйэ илигинэ,
Үөскээбит дьиэ эбит.
Хотуон Айыы
Холлобостообута диэтилэр,
Сүдьү Айыы
Сүргүнэлээбитэ диэтилэр,
1450 Үндүлү Айыыһыт
Өһүөлээбитэ диэтилэр,
Сыбар Дьабыл Айыыһыт
Сынаһалаабыта диэтилэр,
Адар Буурай Айыыһыт
Адырайдаабыта⁹⁷ диэтилэр,
Баарабай Бахсы
Баһаналаабыта диэтилэр,
Туорах кулун төрдө
Тутах Биис
1460 Туорайдаабыта диэтилэр,
Бэйбэрикээн Хотун
Биллэриктээбитэ диэтилэр,
Халыан Айыы
Сатанахтаабыта диэтилэр,
Модун Буурай
Боруоктаабыта диэтилэр,
Абыс Ахтар Айыыһыт
Ааннаабыта диэтилэр,
Хаан Айыыһыт
1470 Халһаннаабыта диэтилэр,
Буруйа Боотур

⁹⁷ Лит.: адарайдаабыта

- Модьоболообута диэтилэр,
Хатан Тимирики Таас Лэбигирэй
Кыһалаабыта диэтилэр.
Манньк үтүө дойду
«Кэл» – диир кэргэнэ,
«Тур» – диир доҕоро,
Туоҕуй эбитий диэн
Тула көрөн турбутум:
Кэтэбэриин сылдыар киһи
1480 Кэрэ кыыл буолан көстөр сирэ,
Суол ааныгар сылдыар киһи
Сур кутуйах саҕа буолан көстөр,
Хангас диэки сылдыар киһи
Харангаччы саҕа буолан көстөр,
Уна диэки олорор киһи
Улаан кыыл буолан көстөр,
Сүдбү алаас саҕа
Суол ааннаах буолла.
Оччугуй алаас саҕа
1490 Оһох төрүттээх,
Харымталаах⁹⁸ алаас саҕа
Хангас диэкилээх,
Киэн алаас саҕа
Кэтэбэриин диэкилээх,
Улуу алаас саҕа
Уна диэкилээх,
Талыы табаҕа саҕа
Дьяарбанг хонуулаах.
Манна буоллабына,
1500 Саарба бөбөнү саптыбыт,
Киистээх бөбөҕө кистэммит,
Буобура буодьутугар* муммут,
Түнэ гиэнин⁹⁹ түүнүктээбин булан,
Дьаныян танньыбыт,
Сарыы гиэнэ
Саадахтаабын булан,

⁹⁸ Лит.: харамталаах

⁹⁹ Лит.: киэнин. Салгыы *гиэнэ* диэнинэн хаалларылынна.

- 1510 Дьаныян тангныбыт,
Дыриминэн-холунунан тимэхтэммит;
Быспыт чуулка¹⁰⁰ быччынгнаах¹⁰¹,
Хастаабыт чуулка харылаах,
Суллаабыт чуулка сотолоох,
Уолах тиит уллуктаах,
Боспуйу* от саҕа
Босхо хоолдуктаах,
Сыарбалаах от саҕа
Сырыылаах сырайдаах,
Нэлим дойду*
Тимэбэ буолбут
- 1520 Эңириэн көмүс уостаах,
Уон уулаах манньыаты
У[ү]ннарыта туппут курдук
Обуруо көмүс тиистээх,
Улуу дойду мөңгөнүн курдук
Тойон хонсуоччу муруннаах,
Аламай күн
Атыылыыта буолбут
Икки өлөр көмүс харахтаах,
Улуу дойдум
Эмпэрэтин курдук
- 1530 Дэбдэгэр имнээх,
Ангабыл улар*
Кутуругун түүтүн курдук
Куударалаах баттахтаах,
Тэргэн ыйым
Ньэмиэтэ* буолбут
Кэрэ чуор кулгаахтаах,
Түөһүгэр күннээх,
Кэтэбэр ыйдаах хара саарбаны
Атахтаһыннара туппут курдук
- 1540 Сурааһын хара хаастаах,
Уйула суох
Улуу саһылы

¹⁰⁰ Лит.: чуурка. Салгыы *чуулка* диэнинэн хаалларылынна.

¹⁰¹ Лит.: былчынгнаах

- Утарыга баайбыт курдук
Толбонноох иэдэстээх,
Абыс былас дарайар сарыннаах,
Былаҕа моонньоох,
Сэттэ былас биэкэйэр бииллээх,
Үс уунар былас
1550 Үтүө өттүктээх киһи эбит.
Уоннаах оҕус тириитинэн
Оҕойор уорҕатынан оҕоһуллубут
Олооччу этэрбэстээх*,
Улуу тайах тириитин чулуута
Улук сугуруолаах,
Абыс дьайаалаах,
Уон ордуга икки оноолоох
Түнэ куйах сонноох,
Үс киис тириитин
1560 Киргиллээбэ нуоҕайдаах,
Дьабакка¹⁰² бэргэхэлээх,
Оҕо бэдэр тириитин чулуута
Үтүлүктээх эбит.
Түөттээх кунан оҕус
Уорҕатыттан тэлэн ылбытынан
Харыс иэннээх,
Хатыс курдаах,
Торҕо* оннуттан,
Сиидэс адьас,
Сарапыкка¹⁰³ санана илигинэ,
1570 Кытаайыскай кылбаччы
Суох эрдэбинэ
Үөскээбит киһи эбит.
Маннык киһи туттар сэбэ
Тугуй диэн толкуйдаан одуулаан турбутум:
Уолан киһи
Уостаах тийһигэр
Умсугурдан-уһаарыллан оҕоһуллубут
Уһун турба батас

¹⁰² Лит.: дьабака

¹⁰³ Лит.: сарапынҕка

- 1580 Оонньуурдаах буолар эбит;
Кыыс-дьахтар
Хаастаах хара харабар
Ханыылатан-хатарыллан үөскээбит
Дэлэкиин көмүс үнүү
Тирэхтээх буолар эбит;
Мэниги-тэнэби¹⁰⁴
Мэйиигэ биэрэр
Биэс буутгаах
Бэрилиир бэс мээчиктээх эбит.
Толкуйа-санаата суоҕу
1590 Дьулайын тоһуом¹⁰⁵ диэн
Тоҕус буутгаах,
Чомпо чоҕоойук
Сүллүгэс тутуурдаах
Сүүнэ киһи эбит.
Итинтэн атын
Сэбэ тутуй диэн
Сирийэн эттэххэ:
Туохха да суох
Тутуон-имиэн¹⁰⁶ дойдуга,
1600 Дуоһа дуостаах¹⁰⁷
Ханна да суох
Хатыан-имиэн дойдуга,
Хатынга хатыннаах¹⁰⁸
Кимиэхэ да суох
Китиэн-имиэн дойдуга
Киилэ кииллээх,
Үрдүк халлаан
Өһөгөйдөөх өксөкү кыылын
Үөһэ уонахтаах*,
1610 Хатан халлаан
Хассааттыыр¹⁰⁹ хахай кыылын

¹⁰⁴ Лит.: тэниги

¹⁰⁵ Лит.: тэһиэм

¹⁰⁶ Лит.: томоон-имээн

¹⁰⁷ Лит.: туоһа туостаах

¹⁰⁸ Рук.: хатына хатыннаах

¹⁰⁹ Лит.: хахсааттыыр

- 1620 Хаана кырааскалаах,
Өлөр өлүү дьахала* балык
Хабафын тириитэ силимнээх,
Өлүү ньээлдэ
Дьирибинэ балык
Иэнин тириитэ киристээх,
Киэн Таатта Эбэ Хотун
Тобойдуу түнэ сытарын курдук
«Дар» гинэ эстэр
Ньир муос саалаах эбит.
Туттар сэбэ
Туохтарый диэн
Туналыппакка көрөн турдахха:
Тииһиктээххэ туттар оноҕоһо
Тиинньит ыал
Дьиэтин курдук
Тимир тинсирики оноҕос* буолар эбит,
Мааныга туттар оноҕоһо
- 1630 Өлөр тыынын толуга буолбут
Үс ньүөлсүн түүлээх
Топ оноҕос диэн буолар эбит.
Ити сэбин-сэбиргэлин
Туохха уктан сырдыар¹¹⁰ эбит диэн
Өйдөөн-дьүүллээн көрбүтүм:
Абыс сабаатай тириитин
Сапка баайан
Саадах онотторбут эбит,
Онно хаалаан,
1640 Хачыр курдук уган,
Саадах сүгэр
Санныгар дадалбалыы маанан
Үөскээбит үтүө киһи эбит.
Куота собус куонньалыгы*
Куймуччу собус
Курданан кэбиспит.
Хааннаах дапсылҕаны
Хангас илиитигэр

¹¹⁰ Лит.: сылдыар. Салгыы *сырдыар* диэнинэн хаалларылынна.

- 1650 Таннары тайахтанан үөскээбит,
Өхөхтөөх сүгүлээни
Үрдүк арбаһыгар
Өрө тутан
Үөскээбит киһи эбит.
Бу кинэн¹¹¹ баран,
Бу киһи тугу аһыыр-сиир эбит диэн
Толкуйдаан көрдөххө:
Уһалаабын¹¹² умсаран,
Түөстээбин түннэрэн,
Бэрдин бэтиннэрэн,
1660 Марайа көтөбөн,
Ньохчойо¹¹³ сүгэн,
Буор боспуйа күөһүгэр
Түгэбинэн симэн,
Түөһүнэн баттаан,
Түктүйэлээн*,
Түргэн үлүгэрдик
Буруолатан-буһаран,
Хаана суоһуттан хабыһалаан,
Симэһинэ суоһуттан сиэмэхтээн,
1670 Үтүлүк-үтүлүк курдугу
Үллэннэтэн,
Сутуруо-сутуруо курдугу
Суккуйталаан,
Бэргэһэ-бэргэһэ курдугу
Бэллэннэтэн,
Тиэрэ-маары анһыталаан,
Этэн баран
Эһирийиэх иннигэр,
Тыһанан баран
1680 Чыпчылыһыах бэтэрээ өттүгэр
Сиэн-аһаан,
Тотон-ханан
Дуоһуйар эбит.
Халын хаһанан

¹¹¹ Лит.: гынан. Салгыы кинэн диэһинэн хаалларылынна.

¹¹² Лит.: уһалаабын

¹¹³ Рук.: нохчойо

- 1690 Хаччы¹¹⁴ кэбиһэн,
 Суон саалынан
 Мохсуо уурунан,
 Көмүрүө унуоһунан
 Тиис саанан,
 Саамал кымыһынан*
 Санаа тарбатан,
 Көй кымыһынан
 Күөмэй онгостон,
 Хойуутугар бөтөн,
 Убаһаһыгар чачайан
 Олорбута үһү.
 Ол кинэн баран,
 Ол киһи
- 1700 Абыс иилээх-саһалаах,
 Атааннаах-мөнгүөннээх,
 Айгыр-силик
 Аан ийэ дойдум кэрэтин
 Көрүөхпүн үчүгэй этэ диэн,
 Күүстээхтик сананан,
 Лиһигирэччи үктэнэн,
 Дьиэрэнкэйдээн табыста.
 Хабан көрөр
 Хатын мас оонньуурдаах,
 Тэбэн көрөр
- 1710 Тэтинг мас тирэхтээх,
 Хатыыскалыы оонньуур
 Хара муустаах,
 Ойуос тумулардаах,
 Ыстангалыыр ыраас хайалардаах,
 Хонкучахтыыр хонуулардаах,
 Кылыһар кырдаллардаах,
 Кылыс тутар киһи эбит.
 Хабан көрөр
 Хатын маһын
- 1720 Хабыалаан ылла,
 Тэбэн көрөр

¹¹⁴ Лит.: харчы. Салгыы *хаччы* диэнинэн хаалларылынна.

- Тэтинг маһын
Тэбиэлээн киирдэ,
Хатыыскалыыр
Халын хара мууһугар
Хатыыскалаан хантайда;
Оонньуур
Очуос тумулугар
Ойуоккалаан табыста.
- 1730 Ыстаналыыр
Ыраас хайаларыгар
Ыстаммахтаан биэрдэ.
Кылыйар кырыы кырдалыгар
Кылуйбахтаан лиһиргэттэ,
Хонкучахтыыр хонууларыгар
Куобахтаан баһырбатта.
– Ар-дьаалы, оболоор!
О[о]нньоотум-күллүм да,
Куоһарын булбатым, – диир –
- 1740 Хол дойдуга
Холооннооһум баара буоллар,
Сүөл дойдуга
Сөптөөһүм түбэхэрэ буоллар,
Биир эмэ
Түөс күүстээх,
Эрбэх эрчимнээх,
Тардыалаһар
Тарбах талааннаах,
Үөһэ үс бийһиттэн
- 1750 Биир эмэ
Үтүөлэтэ түһэн,
Өрө-таннары
Тардыалаһа,
Оонньо[о]бот буолан, оболоор,
Аллараа
Абыс бийһин ууһуттан
Ааттаахтара тахсан,
Атахтарынан аймаан
Аргыстаһа хаампат буоллахтара.
- 1760 Орто дойдуттан

- Уокаллыбыт сотолоох,
 Умсары быһыылаах,
 Улаан ньуурдаах,
 Уу харахтаах,
 Утары сирэйдээх,
 Уон обуруо көмүс тарбахтаах,
 Ураанхай бөбө
 Утары кэлэн,
 Оонньоон-күлэн
- 1770 Барбат буоллаҕа.
 Ээ, ол эрэри,
 Үөһэттэн түстэхтэринэ,
 Үтүлүктээх бэргэһэбинэн
 Бүөлүү анһан
 Туруом буоллаҕа дии,
 Алларааттан табыстахтарына,
 Арбаҕастаах аймаҕа
 Алдьатан тахсар күннэригэр,
 Сабарай таас уллунгахпынан,
- 1780 Саба үктээн да
 Туруом буоллаҕа.
 Орто дойдум
 Омуннаах санаалааҕа,
 Одурууннаах тыллааҕа,
 Олус улуутуйан кэллэбинэ,
 Онгойор уолугуттан
 Умсары тутаммын
 Оройго охсон,
 Уодьуганын тардан,
- 1790 Уол кинэммин,
 Уот отуннаран,
 Оруолдьут¹¹⁵ оностуом этэ.
 Бэйэ¹¹⁶ эрэ, добоор!
 Мин барҕа баайым
 Барылын билиэхпин
 Үчүгэй этэ, – диэн баран,

¹¹⁵ Лит.: арыалдьыт

¹¹⁶ Лит.: бэйи

- 1800 Үрүн нүөссүн¹¹⁷ түүлээбин
Үгүс өттүнэн
Үнтү сүүрэн көрдө,
Хангыл баайын
Халын өттүнэн
Хайа хааман көрдө.
«Бадаба баар ээ», —
Дии санаата.
Арыблаах-сыалаах,
Арыы налах алааһын
Аатырар арбаа баһынан
Аргый аҕан¹¹⁸
Хааман киирдэ.
- 1810 Көс туоралаах,
Күннүк төгүрүмтэлээх,
Туой саар булгунньабар,
Туруору хааман табыста.
Абыс салаалаах
Аал Дуук маһыгар
Арбаһынан тахсан,
Анньынан кэбистэ.
«Куттаабы-сүрдээби холбообут
Айыы Кудук мас диэн
Бу буоллаба», — диэтэ.
Ол кинэн баран,
Киэн Хордобой Хотун хонуутугар
Холбоһон үөскээбит
Хонуутун баайын
Ааҕан лэнигирэтэн барда.
Бу ахсаанын
Истэн турдахха,
Бу курдук аабар:
— Иэдьэгэй эриэним,
- 1830 Сарбынньах саадьаҕайым,
Үргүүк үрүнгүм,
Баһыйа мананым,

¹¹⁷ Лит.: нүөссүн

¹¹⁸ Лит.: аҕай

- 1840 Кута кугаһым¹¹⁹,
 Күүлэй көбөччөрүм,
 Мугукча буулуурум,
 Хангыл хараларым,
 Сырбаным-торбонум,
 Саһылым-саарбам,
 Табам-тайабым,
 Буобурам-куобабым, – диэн
 Ааһан киирэн барда.
 Хайтабый добоор, диэн
 Иккиһин иһиллээн турдум.
 Онно иккис аһсаанын ааһан барда:
 – Тойон тойборуун кунаным,
 Най хара биэлэрим,
 Куга[с] бээгэй бургунаным,
 Хаан дьаралык¹²⁰ атыырым, –
 Диэн ааһан барда.
- 1850 Кэмэ-кэрдиитэ суох
 Баайдаах киһи эбит.
 Ол кэннитгэн,
 Уон обуруо көмүс тарбағын
 Умсарыта тутан
 О[т]чуотгаан киирдэ,
 Биэс тарбағын
 Мэтэтиччи тардан,
 Биллэр-көстөр баайын аахта.
 Бу тухары
- 1860 Аһсаана – бу диэн,
 Бу доборо – бу диэн
 Добордоон ааһар эбит.
 Уонтан биир суох буоллабына
 Оччоһо эрэ итэбэстийиһи –
 Ол курдук
 О[т]чуот суоһар,
 Аһсаан аһыйаһар,
 Миэрэ мэлигир,

¹¹⁹ Рук.: кугалым

¹²⁰ Рук.: дьаралын

- 1870 Сокуон суох эрдэбинэ,
Соботофун үөскээбит киһи эбит.
Хара хампа түүлээбэ
Хардарыта үүнэн,
Ханчаакы¹²¹ тонугугар
Халыйан тийбит –
Харамсах мунгутааннар,
Хатан үтэхэбэ
Хардарыта анньан сиэбиттэр да,
Хас да хаччылаах
Көбүрээбитин саҕа буолбата,
1880 Хангаан-халыйан истэ.
Үрүн сүүрүгэ
Үөрдүһэн-үөскээн,
Өрө таннары тарбанан,
Өймөкөөн тонугугар
Үүрүллэн тийбит –
Үөрүнньэ мунгутааннар,
Өргөн үтэхэбэ
Өрө-таннары
Үөлтэлээн сиэбиттэр,
1890 Үс да хаччылаах
Көбүрээбитин саҕа буолбатах
Өрүһүйэн үөскээбит
Үрүн сүүрүктээх эбит.
Турулуур тус хоту диэки
Тобулута көрөн,
Толкуйдана турбут.
Кини дьиэтин
Хоту кырыытыттан,
Хонгорой дуорсун
1900 Тумулун аннынан,
Турулуур тус хоту диэки
Күөт ыт
Көхсүн тириитэ күргэлээх,
Күлүктээх киһи баппат
Күнкүнэс Хаан ааттык
Таннары күлүгүрэн түстэ.

¹²¹ Лит.: Хамчаакы

- Ити аннараа өттүгэр
 Хара ыт
 1910 Харьтын унуоѳа эkkээйилээх,
 Халын киһи баппат
 Хаан Хабыдыхы ааттык
 Таннары ханкынаан түстэ.
 Ол унга[a]ргы¹²² өтгө
 Уот Куктуйа биэрэк
 Таннары суккуйа
 Турар эбит.
 Бу аллара өтгө
 Абыс адьарай аймабын
 1920 Ангаарыйар ааттаахтара
 Айгыстар айаннарын суола
 Эбит буоллаѳа.
 Онтон илин диэки
 Эргитэ баттаан,
 Көрөн испитэ —
 Үс үөстээх үрүмэрбэт
 Үүт Ньүөлсүн ааттык
 Өрө тыргыйан табыста.
 Ол анараа өттүн
 Анара көрдөхпүнэ —
 1930 Сизэр сылгы
 Сиэллээх кутуругун
 Таннары ыйаабыт курдук
 Симэхтээх Сизэр Дьабыл суол
 Өрө силигилээн
 Сириэдийэн табыста.
 Ол үрүт өттүн
 Өйдөөн көрдөххө —
 Тоѳус чороонноох кымыһы
 Туруору туппут курдук дьуолкалаах
 1940 Тойон Тойборуун суол
 Дьонуян көһүммэ.
 Абыс айыы аймаѳа
 Суодьар ааттыга бу

¹²² Лит.: унуоргу. Салгыы унгааргы диэнинэн хаалларылынна.

- Буоллаҕа диэн сана[a]¹²³ биэрдэ.
Онтон турулуур
Тус собуруу диэки
Туһааннаан көрөн турда.
Онно көрбүтэ:
Хара сылгыны
1950 Хабарҕатын быспыт курдук
Хаан Санньылҕа
Хабырҕас Хаан ааттык
Өрө ханкынаан табыста.
Ол үрүт үрдүн
Өйдөөн көрдөххө —
Күөһнээх-хааннаах
Көхө Буурай ааттык
Өрө күңкүнээн көһүннэ.
1960 Тиэрэ-маара,
Күлүк-күргэ
Көстөр буолла.
Үөһээ үс бииһин-ууһун
Үтүөлэрэ сырдыар
Өлөр өлүү суоллара
Бу эбит буоллаҕа.
Турулуур тус арҕаа туһааннаан
Эмиэ көрөн турда,
Бу көрбүтүгэр:
1970 Алгыстаах алааһын
Арҕа[a] баһыттан
Аан Балаһа ааттык
Таннары ангайан көһүннэ.
Ол анараа өттүн көрдөххө —
Сордоох суон күдэн оппуос*
Таннары сурабыран түстэ.
Ол уҥа[a]ргы өттө
Удурҕаччылаах-оботтоох
Улуу Кунтуй биэрэк
1980 Көс сиртэн
Көстөр буолла.

¹²³ Лит.: саныы

- «Алаата оболоор!
 Аржаангы абааһы¹²⁴ аймажа
 Арсан Дуолай бийһин ууһа
 Айанныыр аартыга эбит.
- Абам эбит буоллажа, — диир, —
 Бу түөрт түллэр ааттык
 Түмүллэр тимэбэр үөскээбит,
 Түрбүөттөннээх киһи эбиппин.
 Бу гинэн баран,
 Бу суолунан
 Абааһы-айыы сырдыаллара буолуо.
 Ол гинэн баран,
 Көр миигин
 Киһиэхэ холообот эбит буоллахтара.
 Кимтэн-кииннээх,
 Хантан-хааннаах
 Киһигин диэн
 Арбын-дарбын
 Ааппын ааттаан,
 Ааспат буоллахтарын[a],
 Уо-чуо улуу сурахпын
 Сураспат эбит буоллахтарын[a],
 Кимтэн төрүөбүт
 Киһи буолуомуй?
 Туохтан тутулуктаах,
 Хантан айдарыылаах,
 Киһи буолуомуй?
 Үөһэттэн түспүтүм буоллар
 Төбөбөр хаардаах-кырыалаах,
 Аллараттан тахсыбытым буоллар
 Уллунгахпар буордаах-сыыстаах
 Буолуох этим.
 Орто дойдуттан
 Онгоһулан үөскээбитим буоллар
 Уйуллаах унуохтаах,
 Уу харахтаах
 Ураанхай улаан ньуурдаабы

¹²⁴ Рук.: абааһа

- 2020 Умсары бэйэлээби
Утаран үөскүөм этэ.
Хара харабым хайдяабыттан
Тугу да харахтаабакка,
Хаптабай кулгаабым сэгэйиэбиттэн
Кими да истибэккэ,
Тылым тыыллыабыттан
Тыынар тыыннаабы билбэккэ
Хаһан-хайтах,
Хайа күн үөскээбитим эбитэй?
Буутум этэ буста,
Холум этэ хойунна,
- 2030 Сииһим этэ ситтэ.
Түөс күүстээбин күрэстэһэн,
Тарбах далааһыннаабын,
Эрбэх эпчингнээбин¹²⁵ кытары
Эрийсимэхтээн,
Эппин-хааммын тарбаттарбын,
Таһыттан кэлэр
Таас уллунахтаах
Тарбабым хаанын
Тарбаттар баҕас буолбаат!
- 2040 Аан дойду
Алгыстаах буолуох тустаах.
Ат-кулун аналлаах,
Уол оҕо сүрдээх
Буолбут буоллабына,
Ийэ дойдум иччилээх
Ийэ хара маһа,
Кутум-сүрүм холбоммут
Аал Кудук¹²⁶ маһым иччитэ,
Аар манган баттахтаах,
- 2050 Арыы-сыа олохтоох,
Алтан далабай,
Түөрэх кэскиллээх,
Арыы Наннарыын Хотун

¹²⁵ Лит.: эрчимнээбин. Салгыы *эпчингнээбин* диэнинэн хаалларылынна.

¹²⁶ Рук.: Аан Курдук

- 2060 Ахтар Айыы эбэм
 Баар буолуохтаах этэ.
 Арай, мин онно
 Ас биэрэн,
 Айах тутан,
 Ааппын ааттаан,
 Аналбын айдаран¹²⁷,
 Айылҕабын онготторон,
 Абыс иилээх-саҕалаах
 Аан ийэ дойдуну
 Атахпынан аймаан,
 Ат миинэн,
 Ааттык тутан,
 Ааттаахтары булан,
 Айахпынан айманан,
 2070 Бэлэспинэн мэлигилээн,
 Тутар илиим дьолуотун,
 Үктэнэр атах өргөһүн,
 Хатан биини кытары
 Хатыһан,
 Сытыы биини кытары
 Сырсан,
 Өстөөбү өлөрсөр,
 Саастаабы дьаныйсар
 Сааһым буоллаба».
- 2080 Онтон,
 Кини киһи
 Кыһырбыт курдук
 Тиһигирэччи хааман
 Дьиэтин диэки барар.
 Тонг буору
 Тобугун харабар дылы
 Тобулута тэбистэ,
 Ириэнэх буору
 Иэччэбин харабар дылы
 Ибилитэ кэстэ.
- 2090 Тардар тымырдаах дыабына,

¹²⁷ Рук.: айдааран

- Охсор тымырдаах уолбаччыта,
Тэбэр тымырдаах дыиннээбэ,
Күүрэр тымырдаах күтүрэ эбит.
Өр гиниэ¹²⁸ дуу,
Өтөр гиниэ дуу,
Дьиэтигэр киирэн,
Лиһигири хааман
Мандаардаах ойобостоох
2100 Бастын бадьыр ымыйатыгар
Арыылаах-сыалаах
Арабас илгэни
Толору кутан дьалкытта,
Холлобос* быһабаһын саба
Кутаа уоту тутан
Таһырдыа табыста.
Абыс салаалаах
Аал Дуук¹²⁹ маһыгар
Балтараа саһаан курдук
2110 Маһы мастыыр
Бастын байтаһын биэтин аҕалар,
Баһын-атабын лэппийтэлиир,
Хатан үтэхэбэ хатарбахтыыр,
Тиил үтэхэбэ тиирбэхтиир,
Халын¹³⁰ кунуттан хабан ылар,
Чэгиэн этиттэн кэбийбэхтиир.
Оттубут уотун диэки
Умсары хоруйар,
Ангаар атабын тобуктуур,
2120 Хааннаах дапсылбатын
Таннары тайахтанар,
Ангаар илиитигэр
Арыылаах-сыалаах
Ымыйатын туруору тутар,
Өһөхтөөх сүгүлээнин
Өрө сүгэр,
Куота собус куонньалыгын

¹²⁸ Лит.: гыныа. Салгыы *гиниэ* диэнинэн хаалларылынна.

¹²⁹ Лит.: Луук. Салгыы *Дуук* диэнинэн хаалларылынна.

¹³⁰ Рук.: халын

- 2130 Куоһара соѳус курданар,
Түнэ куйах сонун
Үөһэ[э] дьиримин төлөрүтүнэр.
Хаалдыктаах бэйэтэ ханкыйар,
Сүһүөхтээх бэйэтэ сүгүрүйэр.
Уоһун хомуйда,
Уолугун томтогто,
Аһаабыт ала убаһа курдук
Алаарыччы Аал Дуук маһын одуулаата,
Уулаабыт улаан убаһа курдук
Унаарыччы көрдө,
Уос-тиис онһунна,
Хаас-харах хамсаатта,
2140 Быһыы-тутуу тупсарынна,
Аҕыс салаалаах
Аал Дуук маһым диэн туһулаата,
Эйэн Иэйиэхсит Хотун
Иннэ диэн
Этэр күнэ кэллэ.
Өрөөбүт уоһун дьэ, өһүллэ,
Хоммут уоһун дьэ, хомурда,
Омун өс ололуйда,
2150 Кэс тылым диэн
Дьэ, кэпсээтэ.
Тэргэн ый*
Тимэбэ буолбут,
Дьырибинэ күн
Дьэ, эмиэ эргийбит.
Бу киһи
Бу курдук сангалаах буолбут:
– Дьэ-буо, диэн доѳоор!
Аҕыс иилээх-саҕалаах
Аан ийэ дойдум,
2160 Алгыстаах
Арыы-налах алааһым
Араҕас кырдалыгар
Айыллыбыт,
Аҕыс салаалаах
Аал Дуук маһым иччитэ буолбут,

- 2170 Алтан далабай түүрэх кэскиллээх,
Айыы Наннарыын Хотун эбэм,
Ахтар Айыыһыт аҕам,
Этэр тылбын дьэ,
Истэн¹³¹ сэнээринг эрэ!
Мин кимтэн кииннээхпин,
Хантан хааннаахпын,
Туохтан тутулуктаахпын,
Аат ааттаан
Айан-кэрдэн кулун!
Үөмэн тийибэт
Үрдүк аатым,
Кэһэн тийибэт
2180 Киэн¹³² сурабым
Кимнээхтэрий?
Миинэр мингэм¹³³,
Ыйаастар ырыганым,
Аналлаах ат сылгым
Хантан-хайтах айыллыбытай?
Ааспыт-туорбут бэйэбитин
Аһата кэлэн турабын,
Тутайбыт бэйэбитин
Тоторо кэлэн турабын,
2190 Бары отум-маһым иччилэрэ,
Бары уол-кыыс!
Матыспат мааныгыт,
Күрүөхтээх
Күөх ойуурум иччитэ
Баай Байанай
Барылыы Кэскил Тойон,
Бары күнүүлэспэт
Күндүгүт буоллун!
Ынах сүөһүм Айыыһыттыын,
2200 Сылгы сүөһүм Ийиэхситтиин¹³⁴,
Үрүң-хара түүлээбим төрүттүүн,

¹³¹ Лит.: истэ. Салгыы *истэн* диэнинэн хаалларылынна.

¹³² Рук.: киэн

¹³³ Лит.: мигэм

¹³⁴ Лит.: Ийиэхситтиин

- Төлкөлөммүт
 Түүрт Түгэн Айыыларым
 Этэр тылбын
 Истэн сэнгэрин!
 Ыллыыр ырыам дорбооно,
 Ытык тылым хоһооно
 Тоғус тыллаах
 Дьулай хобо чуораан буолан,
 Тоғус халлаан дьулуруйар
 2210 Дьулуо маған дьуодьатыгар
 Чункунаан иһилиннин!
 Улуу Дуксуур аартыктаах,
 Кэннинэн чугуруйар сүөһүлээх,
 Үөрбэ үөдэн олохтоох,
 Өрө Харах Үс Кырыы Үөс Тардар
 Норуйдаан Хара
 Дьонун бийһигэр дьиирэйдин!
 Айдаарбыт айдааным
 2220 Аллараа абыс билтэхтээх,
 Аппанныыр-ньиминниир
 Алын өттүгэр арбахтаах,
 Аптаах-хомуһуннаах бийһин ууһугар,
 Аатырбыт Арсан Дуолай аймабар
 Алта тыллаах
 Алтан хобо чуораан буолан
 Лингинээн-ньирилээн иһилиннин!
 Субу үүттээх таас
 Ү[ү]с-аас бэйэлээх
 Үөһэ Үрүң Айыы аймабар
 2230 Үөр тулук курдук
 Өрө көтөн тунуйдун!
 Ол курдук,
 Дьыбардаах ырыаны,
 Хатан хаһыыны
 Тоҕо сангардын диэтэргит,
 Абыс ахтар
 Айыы сиригэр,
 Туох иннигэр ананан төрөөммүн
 Түүрт түллэр

- 2240 Өлөр өлүү суолун
Бүгэр үөскээбиппиний?
Абыс айыы аймахха
Туох туһугар
Ананаммын айдарбышпыный¹³⁵?
Аар Тойон аһам,
Күбэй Хотун ийэм кимий?
Ытык уруум,
Ыраас хааннарым ханныктарый?
Тардар тымыр
- 2250 Тардыалаан барда,
Хоннохпуттан
Хомнуолуур буоллум,
Быттыкпыттан
Быыппастар буоллум,
Халын тириилээби хайыталых,
Хара хааннаабы тобуталых,
Хатан уоттаабы хардабастых,
Ураанхайтан¹³⁶ умсубат уйгуулаах¹³⁷,
Кэбэкэйтэн кэхтибэт кэскиллээх
- 2260 Киһи буолуох этим.
Өлбөт-сүппэт
Үтүө өрөгөйбүн
Үрдэтэ кэпсээн биэрдэргит
Үчүгэй да буолуох этэ.
Соботобун сурабырдым,
Аңардасты аатырдым,
«Кэл» диир кэргэн,
«Тур» диир добор,
Утары хаамар
- 2270 Уһугунан үктэнэр,
Оройунан көрөр ураанхай
Улаан ньуурдаах утарбатаҕа
Омнуо куһаҕан киһи эбит.
Атахпынан
Аан ийэ дойдуну

¹³⁵ Рук.: айдаарбышпыный

¹³⁶ Рук.: ураанхайтан

¹³⁷ Лит.: уйгуулаах

- 2280 Аймаары аттанан
 Ааттыгы тутаары,
 Өстөөх бийхин өһүөннэһэн,
 Саастаах бийхин дьаныйсар
 Күнүм-дьылым буолла.
 Тэргэн ыйым үтүөтүгэр,
 Дьикти күнүм күлүмүгэр
 Дьол-соргу
 Туһа диэммин дьонуйдум.
 Этэр тылым
 Иччитийэн,
 Эбир былыт буолан
 Эргийдэр курдук,
 Бу-йа-кка!
- 2290 Уокка аһын кутан барылатар.
 Кырдык да,
 Аан дойду бары,
 Алгыстаах Айыыһыта бары
 Аһабыт-сиэбит курдук
 Үөргү-сүөргү көрөн турдулар.
 Этэр тыл дуораана
 Сүтэ илигинэ
 Абыс салаалаах
 Аал Дуук мас
- 2300 Аргый иэбэс гиннэ¹³⁸.
 Ол иэбэс гинээт
 Төрдүттэн төбөтүгэр дылы
 Хайа барда.
 Хамыйахаан¹³⁹ курдук эттээх,
 Хаар маҕан баттахтаах
 Хотун дьахтар
 Нөрүөннээх түөһүттэн
 Үөһө өттө,
 Эмийдээх бэрингинин быган
- 2310 Былтас гинэ түстэ.
 Ону көрөөт

¹³⁸ Лит.: гынна. Салгыы *гиннэ* диэнинэн хаалларылынна.

¹³⁹ Лит.: хабыйахаан

- 2320 Биһиги киһибит
Ыһпыт убаһа курдук ыстанна,
Этэрэр убаһа курдук эстэн тийдэ.
Икки илиитинэн
Хангас эмиирдээх¹⁴⁰ бэринин
Болточчу тутта,
Үс төгүл
Ингсэлээх собуустук
Сабырбаччы обордо,
Үс хамыйах холобурдаах
Үрүҥ илгэтин
Иһэн иһигэр инэрдэ.
«Абытай», – дии түһэн баран
Мас маһынан буолан хаалла.
Онтон,
Мас төрдүн диэки
Эмээхсин дьахтар
Нарыын собуустук
- 2330 Ыллаан кыҥкынатта,
Алгыс ангаардаабынан,
Арбын-дарбын
Аатын ааттаан
Айдаарбыта эбитэ үһү:
– Дьэ-буо, көр дуу!
Нохой уолум!
Уоһунг оботгоммут,
Тылын имэннэммит,
Санган иччилэммит,
- 2340 Кимтэн кииннээххин,
Хантан хааннааххын
Истиэххин сэнгээрдэргин,
Иһит эрэ,
Таллан таас оройгор
Таба дугуйдат эрэ!
Субу өрө көрдөххө
Өрүккүйэн¹⁴¹-күрэнсийэн көстөр

¹⁴⁰ Лит.: эмийдээх. Салгыы *эмиирдээх* диэнинэн хаалларылынна.

¹⁴¹ Лит.: өрүкүйэн

- 2350 Күөх халлаан үрдүгэр олохтоох
Хара Дьабылыман
Айыы Тойон аҕалаах
Буолуох этин¹⁴²,
Эбир Дьабыл Ийиэхсит Хотун
Ийэлээх буолуох этин¹⁴³.
Хаардаах бугул саҕа бэйэлээх,
Чаан олгуй саҕа бастаах,
Чааскы курдук харахтаах,
Даладыйар Даллан Өксөкү аттаах,
Үрдүк халлаан
Үрдүгэр олохтоох,
2360 Үүттээх таас үктэллээх,
Ү[ү]с-аас бэйэлээх
Үрүң Айыы
Үрдүк көрүөхсүт буолбут,
Күн анныгар
Күөнүн биэрбэтэх
Хара Кыыт Тойон
Урутунан төрүөбүт
Убай тойонноох
Буолуох этин,
2370 Ити кэнниттэн,
Кэлин кырыыта
Күн быатыгар олохтоох,
Бий быатыгар дьиэлээх¹⁴⁴
Үөһээ Үрүң Айыы
Үрдүк домньута буолбут,
Нуура-нусхал,
Намыы-наскыл
Күн Күөгэлдьин Куо диэн
Айыы Намыһын удаҕан
2380 Аҕастаах буолуох этин,
Үөр тулук
Өрө көтөн иһэрин курдук
Үүт Дьөһүөл ааттыктаах,

¹⁴² Рук.: этин

¹⁴³ Рук.: этин

¹⁴⁴ Рук.: дьиэлээн

- 2390 Үрүмэ долгун олохтоох,
Үүт ньүүлсүн тэлгэхэлээх
Күрүүл Дьөһөгөй Хотун,
Түүлээх Биебэй Тойон
Харабын харата буолбут
Хаһаа түгэбинээби
Халын хара атыыр айбыт,
Сэлэ түгэбэр бааллыбыт
Сэлбэрийин манган биэ ийэлээх,
Тобус халлаан
Торбо сиигин
Тутуһан төрүөбүт¹⁴⁵
Даарда Буулуур аттаах
Даадар Хара диэн
Үрдүк халлаан
2400 Дьүүлдьүттэрэ дьүүллээннэр,
Ийиэхсит ийэбэ инэрэннэ[r],
Айыһыт аҕаҕа айаннар,
Түөт Түгэн Айыы төлкөтүнэн,
Одун биис онгоһуутунан
Охтон баранар мас уорҕалаах,
Уолан бүтэр уу ойбонноох,
Орохсуйан хагдарыйар
От кырыстаах,
Ойон тахсар күн энээрдээх
Отто дугуй
2410 Туой кэрэ дойдуга
Тойонунан дуоһунустаан¹⁴⁶,
Тобус сиринэн
Тулланнаабат гинэ
Кулугулаан,
Абыс сиринэн
Ахсаабат гинэ харалҕалаан,
Сэттэ сиринэн
Кэбэлдьийбэт гинэ билтэхтээн,
Түөт сиринэн

¹⁴⁵ Лит.: төрөөбүт. Салгыы *төрүөбүт* диэнинэн хаалларылынна.

¹⁴⁶ Лит.: дуоһунастаан

- 2420 Төлөрүйбэт гинэ сүллүгэстээн¹⁴⁷,
 Үс сиринэн
 Үрэлибэт гинэ курдуулаан¹⁴⁸;
 Баттаатар маталдьыйбат,
 Үктээтэр күөгэлдьыйбэт
 Кэтит аан ийэ дойдуну
 Киэн киэлитин ситэрэргэ,
 Кэтит урабайын толорорго
 Кэрэ киһи буоллун диэн айаннар,
 Эрэхэлээн ииттэрэннэр
- 2430 Ийэ дойдум
 Эбүрдэлээх ньээнкэтигэр,
 Имэннээх аһыгар
 Иитиллэннгин,
 Ийиэхсит тахсар
 Иэримэ кырдалыгар
 Этитиллэннгин,
 Айыһыт тахсар
 Арабас хонуутугар
 Ананангын,
- 2440 Бу отто дойду
 Уоҕан Айыыта олохтоон,
 Эдьээн Ийиэхситэ энээрдээн
 Туой кэрэ дьиэбэ
 Тутулангын,
 Абыс айыы аймабар
 Аһыныылаах сүрэхтээх,
 Абыраллаах санаалаах
 Отто дойду
 Удурбаччылаабын толуга,
- 2450 Алдьархайдаабын абыраба,
 Үлүгүрдээбин бүөгэ буол диэн
 Буор ийэ кыайбат
 Бубатыыра¹⁴⁹ буолуох тустааххын,
 Улууһу уһатарга,
 Нэһилиэги тэнитэргэ,

¹⁴⁷ Рук.: сүллүгэстээх

¹⁴⁸ Рук.: курдуулаах

¹⁴⁹ Лит.: бухатыыра. Салгыы *бубатыыра* диэнинэн хаалларылынна.

- 2460 Бэлиэлээх сүөһүнү иитэргэ,
Мэннээх оҕону төрөтөргө
Айыллан анаммыт
Киһи буолуох этинг,
Сангарар санган саталаммыт,
Этэр тылын илбистэммит.
Үөһэ үс бииһин ууһугар
Үстээх соноҕос сылгы буолан,
Соноон-сурабыран
Дырылаччы кистээтэ.
Аллараа абыс бииһигэр
Алталаах күрэн*¹⁵⁰
Атыыр оҕус буолан
Күтүр үлүгэрдик
- 2470 Күрдүөттээн мөнгүрээтэ,
Орто дойдуга
Орой-бурай
Холорук буолан
Хотуулаахтык
Эбир былыкка
Иэнигийэн иһилиннэ,
Уон тарбахтаах
Энигин¹⁵¹ олус уумматын!
Биэс тарбахтаах
- 2480 Бэтэ дьиэлийбэтин!
Айанныыр күннэр
Аартыгы албаан,
Аан дойдугуттан бырастыылаһан
Кэскилгин оносто
Кэлэр-барар буол!
Кэскиллээх кэрэ бэлэби,
Симэхтээх сиэли
Кэлэр-барар суолгар
Кэһии биэрэр буол!
- 2490 Оччоҕо,
Уу харахтаах

¹⁵⁰ Рук.: күрэн

¹⁵¹ Лит.: эйигин

- Утарья суоѳа,
 Татаар тыллаах
 Таба этиэ суоѳа,
 Сүүдүрү[ү]н¹⁵² сүһүөхтээх
 Таба дугуйуо суоѳа,
 Абыс ахтар
 Айыы ийэнг
 Алгыһыттан матыма,
 2500 Аан дойду иччитэ
 Алам Дахсын Хотун
 Айылгыгын алдыаппатын!
 Баай хара тыа иччитэ
 Балым баайыттан матарбатын!
 Сүнкэ далай иччитэ
 Күндү хатырыктаабыттан көнгөөбөтүн!
 Киһи-сүөһү аналлан,
 Кэскил-дьаѳа баһын
 Кичэйэ олохтоо!
 2510 Этэр тылым
 Эһиннэ,
 Быдан тэґил
 Бырастыы!
 Сибилигин аѳай
 Ааттаахтар
 Айахтарын аттылар,
 Бэрт киһи
 Бэйэ бодоѳун тардын!
 Бу-йа-ка!
 2520 Итини истэн баран,
 Биһиги киһибит
 Сөрү сөпкө эттэбэ диэн
 Уордайбыта умуллан,
 Кыһырыбыта уостан,
 Күүкэдийбитэ көнньүөрэн,
 Илин-арѳаа диэки
 Эргийэ көрөн турбута.
 Олонхо буолуон иһин

¹⁵² Лит.: сүдүрүүн

- 2530 Обуннаах¹⁵³,
Тыл буолуон иһин
Сымыйалаан кинээттэххэ,
Үөр туллугу
Өрө көтүппүт курдук
Үрүн былыттар
Өрүтэ үөмэхтээн табыстылар,
Итии тыаллар
Эгинник тыалырдылар,
Эбир самыр
Ньиккирэччи түстэ,
2540 Илэ Ийиэхсит
Эргийбит күнүн курдук буолла.
Ол турулуур тус илин диэки
Көрөн турдахха
Маннык эбит:
Абыс айыы сырдыар аартыгынан
Ньолдьоо кубоох
Буута бууттаах,
Холо холлоох,
2550 Маҕан ат баланийбыт,
Үрүн түү өлбөөдүйбүт,
Ынгыра көхсүгэр хам хаппыт,
Көлбөхтөөх ат күнэрэйдээн
Көхсө көстөргө дылы гиннэ.
Ол үрүт өттүн
Өйдөөн көрдөххө:
Былыргы олооччу этэрбэстээх,
Түгэбэ бараммыт,
Аан диэкигэ хаалбыт
2560 Буур тайах тириитэ богуускаалаах*¹⁵⁴,
Улук сутуруо
Тобук өттө бүшпүт,
Үрүт өттө хаалбыт,
Былыргы оноолоох,
Түнэ куйах сон

¹⁵³ Лит.: омуннаах

¹⁵⁴ Лит.: богуускаалаах

- Икки энгэрэ бүшпүт,
Саҕата эрэ хаалбыт
Былыргы нуоҕайдаах¹⁵⁵,
Киис бэргэнэ иннэ бараммыт,
Кэтэбэ хаалбыт,
2570 Оҕо киһи уолдаспыт,
Эр киһи эмэбирбит,
Айыы киһитин аналлааба,
Күн киһитин күүстээбэ
Күнэ харааран,
Күүһэ баранан,
Иэдэйэн-куодайан иһэр эбит.
Ол гинэн баран,
Ааттыгы таннары түһэн иһэн
Бу курдук ырыалаах
2580 Өһүн кэпси,и,
Номобун туойа,
Ытыы-сонну истэбэ эбитэ дугуй¹⁵⁶:
– Дьэ-буо!
Көр бу,
Аны туран
Атын дойдум киһитин
Анаарыйар ааттааба буолуо диэн
Аат ааттаан,
Ат миинэн иһэбин,
2590 Охтон баранар мастаах,
Уолан бүтэр уулаах,
Орохсуйан хагдарыйар
От кырыстаах,
Ойон тахсар күннээх
Отто дугуй
Туой кэрэ дойдум
Тулангыныр туттааба,
Эргиччийэр иэччэбэ буолбут,
Өрө көрдөххө,
2600 Өрүкүйэ-күрэнсийэ көстөр

¹⁵⁵ Лит.: нуоҕайдаах

¹⁵⁶ Лит.: тугуй

- Күөх халлаан үрдүгэр олохтоох,
Хара Дьабылыман Айыы Тойон аҕалаах,
Эбир Дьабыл Ийиэхсит Хотун ийэлээх,
Тоҕус халлаан
Торҕо сиигин
Тутан төрүөбүт
Даарда Буулуур ат сылгы көлөлөөх
Даадар Хара буойун
Тонг күөнгэр
2610 Тускул буоллун!
Кимтэн кииннээххин,
Хантан хааннааххын диэн
Ыаһыйалаан ыйыттаргын
Турулуур тус илин диэки дойдулаахпын,
Көтөр кынатгаах өрүөллээбэ
Үс төгүл сымыыттаан-таналайдаан,
Көтүтэн тийэр сиригэр дойдулаахпын.
Сүүрэр атахтаах мөндөгөйө
Үс төгүл тугуттаан чэччитэн
2620 Тийэр сиригэр
Дьиэлээх-уоттаах этим,
Иэгэйэр икки атахтаах,
Иннинэн сирэйдээх,
Энгинэ бэйэлээх бэрдэ
Үс төгүл төрөөн,
Уйаланан-биһиктэнэн
Өлөр саар үйэтигэр,
Тийэн тиксэр сиригэр
Сииктэ күөх от кырыстаах,
2630 Сиэкилэ¹⁵⁷ дугуй уулаах,
Сиэмэлэс сырдык мас энгээрдээх,
Күн төрүүр
Күкүр хайалаах,
Ый төрүүр
Ытык хонгорой тумуллаах,
Күн Тэгиэримэй дойдум баайа буолбут,
Тоҕус буутгаах

¹⁵⁷ Лит.: сиэркилэ. Салгыы *сиэкилэ* диэнинэн хаалларылынна.

- 2640 Дьоллоох мас торуоскалаах
Туоллуман Тойон ағалаах этим,
Сэттэ буут ыйааһыннаах
Сэлбэрикээн Баай Эмээхсин ийэлээх этим,
Бэйэм атым
Айыһыһыт сиэнэ,
Аар маған
Ат-сылгы көлөлөөх,
Абыс былас
Айыы таймыыр кымныыылаах
Айыы Дуурай буғатыыр диэн этим,
Миигин кытары
- 2650 Бииргэ төрүөбүт,
Чуулаан дурдалаах,
Хаппаччы¹⁵⁸ хаайыылаах,
Сэттэ былас
Сиэрэн көмүс суһуохтаах,
Сиртэн сэрбэйиэбиттэн
Сэһэннэ киирбит,
Номоххо турбут,
Тойукка хоһуллубут
Сэмэристэй Куо диэн
- 2660 Намылыяр дьахтар дьаалы балыстаах этим,
Үс бийһин
Үтүөтэ буолбут,
Собуруу сордоох
Соххор халлаан
Содуомугар төрүөбүт,
Соботох харахтаах,
Сойуо тумустаах
Суоһаан-сурағыран
Күтүөт буолаары
- 2670 Күөкэлдьийэ киирэн сытар.
Илин идэмэрдээх халлаан уола
Иччилээх Эрилик байхал¹⁵⁹ ортотугар
Иэнигийэн үөскээбит,

¹⁵⁸ Лит.: хаппахчы

¹⁵⁹ Лит.: байғал

- 2680 Хаан харбыыр,
Бөлүөх уобар,
Өлөр өлүү
Дуксуур буйун
Чобуо тумус
Күтүөттээн күлтэйэн сытар;
Анысханнаах,
Арбаа халлаан алдьархайдаах
Алын кулугутугар арбахтаах,
Аптаах-албастаах бийһин ууһун
Ангаарыйар ааттааба буолбут
Дьөлө куурда төрүөбүт,
Таннары кураанахтыы үөскээбит
Тобус оҕо
Дьобустаайы диэн
- 2690 Абааһы уолун
Албан ааттааба
Күтүөт буолаары,
Күнү-ыйы хаххалаан
Күр түһэн сытар.
Ити ингсэлээхтэр
Иһит-хомуос
Ирээтин ирээттэтэллэр,
Тангас-сап бөбөнү
Наһаа ылаары гинэллэр,
Киһи-сүөһү аналын туһайтараллар¹⁶⁰,
- 2700 Энньэни-ситиини эрэйэллэр,
Этэрбэс устар
Энньэ кулут киһи суох буолла,
Ат ыңгыырдыыр
Атабастык киһитэ,
Аналлаах үлэһитэ
Адьяс суох үһү,
Ол иһин,
Эйиэхэ,
Ирдытинэн¹⁶¹ быттылар,

¹⁶⁰ Рук.: туһайтараллар

¹⁶¹ Лит.: илдытинэн. Салгыы *ирдыт* диэнинэн хаалларылынна.

- 2710 Түөр[т] уон сылгы манньалаах
 Түнэ мыаннырыгы* төлөрүтэринэн
 Эр киһини
 Эйиигин¹⁶² буллулар,
 Абыс уон сылгы манньалаах
 Ааттаах сарыы мыаннырыгы
 Садабалыырга саталлаах тарбахтаах
 Саха киһититтэн
 Эрэнэн тураннар
 Эйиигин буолуо диэн эттилэр,
- 2720 Ат миинэригэр
 Арангах мас буоларынан
 Аат ааттаан эйиигин
 Анаатылар,
 Киһи буолар бөбө
 Кэхтээри гиммит үһү,
 Төрөтөр оҕо
 Түүлээх уйатын
 Өбүрэтиэн суоҕа үһү,
 Иитэр сүөһү
- 2730 Эһэгэйдээх күрүөтүн
 Эн кэчирэтиэн суоҕа үһү,
 Онон, барар-барбат тылгын
 Онолуйан кулу,
 Эн билигин тийбэтэххинэ,
 Субу тийэрбин кытары
 Үс үтүө абааһы
 Энньэ кулуту ажалбытын¹⁶³ диэннэр
 Үллэстэн үтэ гинэр күннэрэ буолуо,
 Ый-ыйбыан,
- 2740 Аай-айбыан!
 Дьэ-буо! — диэтэ да,
 Кэлбит суолун диэки
 Эргиллэ хайыһаат
 Тус илин диэки түһэ турар.
 Өр гиниэ дуу,

¹⁶² Лит.: эйигин. Салгыы *эйиигин* диэнинэн хаалларылынна.

¹⁶³ Рук.: ажалбытын

- 2750 Өтөр гиниэ дуу,
Биһиги киһибит уордайдан
Уодай хаанын хааннанна,
Өһүк сирэйин сирэйдэннэ,
Киирбэтэх ойуун
Кэмэлдьитин киллэрдэ,
Тахсыбатах ойуун
Тангаратын түһэриннэ,
Ангаар харабын
Төбөтүн оройугар
Туруору көрөн табаарда¹⁶⁴,
Хангас харабын
- 2760 Имин ортотугар дылы
Таннары көрдө,
Икки чанчыга
Хаардаах бугул курдук
Өрө күүрэ түстэ,
Сизэрэ уотун ыппыт курдук
Сирдыгинии умайа турда,
Сирэйин тириитэ
Дэлэй-дулай собустук хамсаата,
Кэтэбэ салбалаата,
Уон обуруо көмүс тарбабын
- 2770 Кумуйа тутта,
Тыһы кырынааһы
Сыһыа таппыт курдук
Субай хаан
Тарбабыттан тохтон чарылаата,
Хабдыгырыы түстэ,
Хабырынан кэбистэ,
Айабын иһинээби
Тииһин бүтүннүү
Түөрэ хабырынна,
Айабын иһиттэн
- 2780 Тибиртэлээн кэбиспитэ,
Тыһы курупааскы¹⁶⁵ кыыл буоланнар

¹⁶⁴ Лит.: таһаарда

¹⁶⁵ Лит.: курупааскы. Салгыы *курупааскы* диэнинэн хаалларылынна.

- 2790 Тырыбынаһа көтө турдулар,
Икки сотото
Таппатах¹⁶⁶ оѳус
Былаҕатын курдук
Мадьайбахтаан киирэн барда,
Өр гиниэ дуу,
Өтөр гиниэ дуу,
Нһир муос саатын
Нөгүө¹⁶⁷ кулгааҕар дылы
Тардан аҕаамыллатан кэбистэ,
Мас сандааны* оноѳоһун уурунна,
Эрбэрээгэр¹⁶⁸ үс илии
Үүт кырыа түһүөр дылы
Айаннаан барбыт киһи
Аартыгын диэки
Кыыһыран-уордайдан
Кынғы турда,
2800 Дьабарааскы курдук дьардырбаата,
Тонг туос курдук
Тоһута барыах,
Хатан мас курдук
Хайытыах курдук буолла.
Бу курдук
Дохсуннук кыыһырда,
«Эннэ кулутунан ирдьэллэрэ¹⁶⁹
Итэҕэс буоллаҕа», – диэн
Кыыһырда-кыыллыйда,
2810 Айахтарын абатын,
Тумустарын сууһун,
Уолугун ходьос уоһун
Томтос гиннэрдэ,
Омонос омулуйа турда:
– Дьэ-буо,
Көр бу, манайахаан аллаах
Айағын абатын

¹⁶⁶ Лит.: тарпатах

¹⁶⁷ Лит.: нөгүө

¹⁶⁸ Лит.: элбэрээгэр

¹⁶⁹ Лит.: илдьэллэрэ

- 2820 Көрүң эрэ!
Айан ыта ардырбас,
Суол ыта торбон,
Көс ыта көнгөс дииллэрэ кырдык эбит,
Кэлбит-барбыт аны,
Кэрэх мас гинэн
Кэнийэрэ кэлбит буоллаба,
Атабар ииктиир
Атах сыгынньах
Ангала кыыс оҕоҕо,
Аны баран,
Кэлэ-бара
2830 Кэтэххэ бэриллэр
Кириинкэ кинээһэ,
Хотон хобото,
Долборук чуораана
Буолар киһини
Бу миигин буллугуот!?
Этэр тылын¹⁷⁰ сэтигэр
Сэт барда –
Сэрэн!
Ох барда –
Оҕоһун!
2840 Кустук* курдук куоһардым,
Кэриэс тылгын кэпсээ!
Омон өскүн омолуй!
Өйдөппөккө өлөрдүң диэйэбин,
Сэрэппэккэ сиэтин¹⁷¹ диэйэбин,
Аар маҕан аттаах
Айыыһыт сиэнэ
Айыы Дуурай
Албаһаама!
2850 Айыым таайда,
Буруйум булла диэн,
Уҥа сэбиргэхпинэн^{172*},
Нохтолоох сүрэхпинэн,

¹⁷⁰ Рук.: тылын

¹⁷¹ Рук.: сиэтин

¹⁷² Рук.: сэбиргэхкинэн

- Тыйыс тымырым быатынан
 Сырыырбаатын диэ!
 Дьоробой туттуу,
 Хапсабай хамсаны
 Буоллун диэ!
 Түргэн-мүччүкэй
 Ыгым-ыксабыл
 2860 Тиэтэй-саарай буоллун!
 Буй-ак-ка!
 Эрбэрээгин¹⁷³ тардан кэбиспитэ,
 Түөрт сүүлэр этин тыаһа буолан
 Түөрт халлаан
 Түөрт төргүү былытыгар
 Тигинэччи этэн кэбиспитэ үһү.
 Ол гинэн баран,
 Онобос ол киһини
 Уна көхсүн харабынан түһэн,
 2870 Уна эмийин кэрэтинэн
 Көндөйдөөн¹⁷⁴,
 Көнгүл көгүрү тэбэн
 Ааста быһыылаах.
 Өлүөх сэниэтинэн¹⁷⁵
 Үнгүөх гинэ¹⁷⁶ түстэ,
 Ааттыгы өрө тахсан иһэн,
 Ытыыр-сонгуур
 Сангата иһиллэр:
 – Аай-айбыан!
 2880 Ыый-ыйбыан!
 Өлүө суохха өллөхпүн,
 Хаалыа суохха хааллахпын!
 Букатын да буруй суоҕа,
 Адьаһын да айы суоҕа,
 Абыс айы аймаҕын
 Аһынылаах сүрэхтээбэ диэбиттэригэр
 Абырал көрдөһө,

¹⁷³ Лит.: элбэрээгин

¹⁷⁴ Рук.: көндөйдөөн

¹⁷⁵ Рук.: сэниэтинэн

¹⁷⁶ Рук.: гиннэ

- 2890 Күн ууһун
Көмүскэллээх сүрэхтээбэ,
Күдэн күүстээбэ диэбиттэрин иһин
Көмүскэл көрдөһө кэлбитим,
Бу буойунтан
Бу айылаах буоллум,
Аны кэлэн,
Туохтаах буолан
Тугум толуйуой?
Ханныктаах буолан
Ханныгым харыстыай?
Ыый-ыыйбыан!
- 2900 Аай-айбыан!
Ол дойду
Улуу кырдыбаастара,
Аба баһылыктара
Инньэ диэн,
Этиэх[х]э үчүгэй диэн
Илдыт этиппиттэрэ,
Ону этэбин диэн
Охтон-өлөн эрдэбим,
Аны туран,
- 2910 Адьарай аймаба
Аһаабытын-алдыаппытын ордугун
Абыс айыы аймаба
Ардьатарга¹⁷⁷ итэбэс эбит буоллаба,
Былыргы дьылга
Аан кырдыбаастар
Сиргэ тийэ сиэттийэлээх,
Халлаантан тийэ тардылыктаах,
Төрүт төлкөлөөх,
Одунтан онгоһуулаах,
- 2920 Эстибэккэ этитиилээх,
Ыал буолар сурахтаахтара
Сымыйа да эбит,
Түбэспит бөбө
Түнгнэрэргэ дьүүллээх,

¹⁷⁷ Лит.: алдыатарга

- 2930 Табыллыбыт бөжө таннаран,
Таннарыта анһа сырдыар мунун, оҗолоор!
Аанай-туонай
Абам эбит,
Бу гинэн,
Хаһан тийһэн,
Өлөн эрэри
Өрүһүйүөх бэйэбиний?
Хаалан эрэри
Харыһыйах мунмунуй?
Саатар,
Тыл ангаарын¹⁷⁸ тылланан,
Саһа ангаарын сангаран
Тийһэрим эбитэ буоллар,
Дэлэ сөп буолуо этэ дуо!
- 2940 Ыһый-ыһыйбыан!
Аай-аайбыан!
Бууйакка!
 Бу биһиги киһибит,
Итини истээт
Уордайбыта умуллубата,
Кыһырыбыта кыйдаммата,
Хатан бии кэхтэр гинэ
Хатаннык көрдө,
Сыты кылаан
- 2950 Сынтарыйар гына
Сыыдамнык онгоһунна,
Ангаар атаһын
Сото кэбистэ,
Ангаар илиитинэн
Иэдэһин тутунна,
Илиннии соһуруу диэки,
Кыһынһы күн
Кылбайа тахсытын диэки
- 2960 Кыһахты кынчайда,
Өрөөбүт уоһун
Өһүлэн киирдэ,

¹⁷⁸ Лит.: ангарын. Салгыы *ангаарын* диэнинэн хаалларылынна.

- Хоммут уонун
Хомуран барда,
Хохоонун истибитим
Холобура маннык:
 – Дьэ-буо!
Үөр туллук
Өрө көтөн иһэрин курдук
2970 Үүт Дьүһүөл¹⁷⁹ ааттык
Үрүт өттүгэр,
Үрүмэ долгун сибиирдээх,
Үүт нүөлсүн тэлгэхэлээх,
Сылгы сүөһү төрдө буолбут
Күрүөн Дьөһөгөй Хотун,
Түүлээх Дьүһэгэй¹⁸⁰ Тойон
Баайа буолбут,
Харысталлаах хаһа түгэбэр
Хааллыбыт,
2980 Хангыл хара атыыр аҕалаах,
Сэрэхтээх сэлэ түгэбинээҕи
Сэлбэрики манан биэ ийэлээх,
Тоҕус халлаан
Торҕо сиигин
Тутуһан төрүөбүт
Даарда Буулуур сонобоһум
Таскар¹⁸¹ дьалыннанан,
Искэр имэннэнэн
Илэ-кэлэ тардый!
Куру-куру*!
2990 Күннэ төрөппүттэн
Күөлэһийэр көлөм,
Аналлаах атым,
Ыйаастар ырыганым
Кэлэ оҕус!
Куру-куру!
Дьэ-буо, дьэ-буо!
Бу-йа-кка!

¹⁷⁹ Лит.: Дьөһүөл

¹⁸⁰ Лит.: Дьөһөгөй

¹⁸¹ Рук.: таспар

- 3000 Өр гыныа дуу,
Өтөр гыныа дуу,
Ити этэр тыл
Дуораана сүтэ илигинэ,
Үс үрүн былыт
Үрдүгэр олорон,
Түөт түөрэн көмүс туйаба
Төгүрүйэ көстөн,
Ат сылгы барахсан
Өрө көтөн,
Тиксэн-тиийэн кэллэ.
3010 Онуоха көрбүтүм:
Үс күннүк сиртэн*
Өрүкүйэн көстөр
Үөрбэ дьабыл көбүллээх,
Сэттэ күннүк сиртэн
Тэнийэн-тэлгэнэн биллэр
Нэлим көмүс сиэллээх,
Отут күннүк сиртэн
Оронон субулар
Орук онгочо кутуруктаах,
3020 Түөт түөлбэ сир саба
Түөрэй-түөрэм көмүс туйахтаах,
Быһаарыылаах быччымнаах¹⁸²,
Уһаарыылаах уллуктаах,
Сомсуулаах сотолоох,
Хапсабай харылаах,
Күн көрө тахсар күөннээх,
Тангара сырдыы тахсар* таныылаах,
Толбонноох хоноруулаах*,
Икки алаас сир саба
3030 Аламай көмүс харахтаах,
Тэргэн ый кэрэтэ буолбут
Икки өргөстөөх кулгаахтаах,
Үрэллибэт үс нүөрсүн
Хос түүлээх,
Кытыһа түспүт былыт кычымнаах,

¹⁸² Лит.: былчымнаах

- 3040 Холбоһо түспүт былыт холуннаах;
Үрдүк халлаан
Нөгүөнэ ынгырдаах,
Босхо былыт ботолоох*,
Ааһа түһэн эрэр
Былыт чаппараактаах¹⁸³,
Түөт дойду
Төргүүтэ дьиримнээх,
Отуон дойду кутуруга
Хонсуоччуйалаах^{184*},
Ыраас халлаан сындыһа
Куо-дьэллик кымныыһа,
Бах-танара
Бакаайыта* бастынгалаах,
Күн танара
3050 Көдьөхөгө көнтөстөөх,
Хаан танара
Хантарбата тэһиилээх¹⁸⁵,
Бойбуругар
Боруу күөллээх,
Быттыгар
Былдырыыт* чыычаахтаах,
Дьөһөгөй ийэттэн төрүттээх,
Соргулаах сонобос сылгы
Дьолуолаах дьогдойор саалыгар
3060 Халдыайыттан көппүт
Хара улар курдук
Хап-бааччы олорто,
Куулаттан көппүт
Куттуйах¹⁸⁶ улар курдук
Куоһара олорто,
Итинтэн көппүт
Эрдэбэс улар курдук
Аяннаан иһэн көрбүтэ —
Кыталык кыылым кыстаан

¹⁸³ Лит.: чаппараахтаах

¹⁸⁴ Лит.: хонсуоччу

¹⁸⁵ Лит.: тэһииннээх

¹⁸⁶ Лит.: куртуйах

- 3070 Кыыннбыбыт кындаллара¹⁸⁷ буолла,
 Туруйа кыылым тохтуур
 Тобурахтаах дьоллоох
 Толоотторо¹⁸⁸ буолла,
 Сибиэһэй буор үктэллэрдээх,
 Сиибиктэ күөх от кырыстардаах,
 Сиэкилэ дугуй уу ойбоннордоох,
 Сиэмэлэс сырдык мас энгэрдэрдээх,
 Күн төрөөбүт күкүр хайалардаах,
 Ый төрөөбүт ытык хонорой тумулардаах
- 3080 Дойду буолла;
 Эбир былыт экиннэрдээх,
 Ибир самыыр сирдыттэрдээх,
 Итии куйаас тыыннаах,
 Илэ-чахчы Ийэхситтээх
 Ийэ дойду буолла;
 Күн Тэбиэриэмэй Сибиир
 Диэн бу буолар эбит.
 Ол килэдийэр киинигэр
 Алгыстаах-айхаллаах
- 3090 Арыы кэрэ алаастар
 Айгыстан-аралдьыйан
 Үөскээбит эбиттэр.
 Ол оттотугар
 Дьоллоох дьолуо толоонум
 Уу дьулайыттан
 Тумуллан тахсыбыт.
 Туохха да суох
 Туой уораан дьиэ быһыыта көһүммэ,
 Ол диэки туттан,
- 3100 Хадьымаллааҕар намтаан
 Нуоралдьыйан истэ,
 Хара харах көрбөгүнэн,
 Хаптаҕай кулгаах истибэтинэн
 Сүүрүк ат
 Сүһүөҕэ мөбөр

¹⁸⁷ Лит.: кырдаллара

¹⁸⁸ Лит.: толоонноро

- 3110 Сүүдүрүүннээх үүт сөлөнөй тэлгэхэни
Өрө сүүрэн табыста,
Хаамыблаах ат
Хааман хардарбатах
Халырбаннаах халтан тэлгэхэбэ
Хааман табыста.
Дьоруо ат дьоруолаан
Тулатын булбатах
Добуун¹⁸⁹ дьолоу тэлгэхэбэ турар
Тобус томторболоох,
Чочугурас ойуулаах,
Дьонуннаах¹⁹⁰ толуу мас сэргэхэбэ¹⁹¹
Тийэ баттаан,
Тула кэрийэн,
3120 Дьонуннааба буолуо диэн
Тохсус харабадыгар тохтоото.
Тос-тос тонсуйда да
Добдугураччы тэбиэлээтэ,
Ыраахтан кэлбит
Ыалдыт кинитини
Ыраастаммыта буолла.
Бу дойдуну тула көрдөххө:
Тобус үйэ тохору¹⁹²
3130 Тохто байбыт
Дьоллоох толоон
Кырдык кини эбит.
Дьонуннааба кимий диэн
Туоккалаан көрбүтэ:
Бу дойду баайа буолбут,
Тобус уонун
Чорчоччу туолбут,
Тобус буутгаах
Дьоллоох мас торуоскалаах
Туоллуман Тойон диэн эбит,
3140 Сэттэ үйэ тохору

¹⁸⁹ Лит.: Добун

¹⁹⁰ Лит.: дьонуннаах

¹⁹¹ Лит.: сэргэхэбэ

¹⁹² Лит.: тухары. Салгыы *тохору* диэнинэн хаалларылынна.

- 3150 Ситэ байбыт,
 Сэттэ уонун ситэ туолбут,
 Сэттэ буутгаах
 Сиедэрэй мас тайахтаах
 Сэбэрикээн Эмээхсин
 Хотуннаах буолар эбит.
 Оруолдута¹⁹³ кимий диэтэххэ —
 Абыс Айыһыт сиэнэ буолбут
 Аар маҕан атгаах,
 Абыс салаа
 Айыы таймаар кымньыылаах
 Айыы Дуурай бухатыыр уол
 Оруолдутаах буолар эбиттэр.
 Сэттэлээбиттэн,
 Сиртэн сэргэйиэбиттэн
 Сэһэнгэ киирбит,
 Номоххо холбоспут,
 Чуулаан дурдалаах,
 Хаппахчы хаайыылаах,
 3160 Сэттэ былас
 Сизэрэн көмүс суһуохтаах
 Сэмэриэстэй Куо диэн
 Кыыс оҕолоохтор эбит.
 Харахтарын харата,
 Тиистэрин үрүнгэ,
 Мөгүөннээх сүрэх чопчута буолбут.
 Бу дьахтар киһи
 Көссүө¹⁹⁴ аатыгар,
 Сэмэй сураҕар
 3170 Ситэ сураан,
 Симиэт бийһэ сирэйдэнэн
 Систээбит сирэ,
 Адьырай¹⁹⁵ бийһэ көтөбүллэн
 Күөһэйбит сирэ.
 Арҕаа өттүн
 Аһары көрдөххө:

¹⁹³ Лит.: арыалдыта. Салгыы *оруолдута* диэнинэн хаалларылынна.

¹⁹⁴ Лит.: көрсүө

¹⁹⁵ Лит.: адьырай

- 3180 Андабардаах арабас тумул аргаһыбар¹⁹⁶
Абыс кутаатын отуннарбыт,
Абыс ааттаах айыы киһитин бэрдэ
Күөсчүт тэриллибит,
Абыс абааһы ааттааба арыалдыттаах,
Абыс күрдьэхтээх киһи
Саах ыраастыччылаах¹⁹⁷,
Айабынан куттаран,
Эмэһитинэн эргиттэрэн сытар илиэһэй эбит.
Айаба биирдэ эмэ
Соло буллабына
Сураһара эрэ диэн —
«Даарды Буулуур ааттаах
3190 Даадар Хара, хайа,
Этэрбэс устааччы,
Энньэ кулут кэллэ дуо?» — диир.
«Ол ый эргэтигэр,
Бу ый санатыгар кэлиэ», — диэн
Арылдьыталлар¹⁹⁸ эбит.
Илин Ийэхситтээх
Ийэ тумулларын
Эмпэрэ үрдүгэр
3200 Ити курдук биир абааһы,
Ангаарыйар бэрдэ
Аһыы-куоккуу сытар эбит.
Айаба соло буллабына:
«Даарды Буулуур аттаах
Даадар Хара
Энньэ кулут уолгут кэллэ дуо?» — диир.
«Кэлиэ арыый илик,
Тобус хонук туораатар,
Дьоһуннаах күн үүннэр кэлиэх этэ,
Тохтуу түһүн¹⁹⁹», — диэн
3210 Айыы аймахтара
Аралдытар эбиттэр.

¹⁹⁶ Лит.: арбаһыгар

¹⁹⁷ Рук.: ыраастааччылаах

¹⁹⁸ Лит.: аралдьыталлар

¹⁹⁹ Рук.: түһүн

- Собуруунгну²⁰⁰ өгтүнээби
Хонгорой Дьюоссун тумул үрдүгэр
Собуруунгну соллонноохторо буолбут
Суоһан сытар эбит.
Өһүө түһэринэн,
Үтэ тардынан кэлбитэ,
Үс ый тобус уон хонуга туолбут эбит.
Ол тохору
- 3220 Айаба соло буллабына:
«Ааттаах киһигит
Ат ыңгырдааччы кэллэ дуо?» – диэн
Сураһа сытар эбит.
«Кэлэ илик,
Тохтоо-болбой улуу киһиэ²⁰¹,
Аны туран,
Дьахтар киһи тараанан-тэринэн,
Энньэ-сулуу эптэрэн барара
Итэбэһэ бэрт элбэх.
- 3230 Ити кэнниттэн,
Төрүүр ый диэкки төргөөр*,
Үүнэр ый диэкки өйдөөр,
Онно туолуо», – диэн көрдөһөллөр эбит
Күн улуустара.
Маны,
Биһи киһибит көрөн баран,
Бэри да бэккиһээтэ²⁰²,
Сөрү да сөхтө:
«Хайтах гыммыт киһи
- 3240 Хатан унуох биссиэ²⁰³ буолла,
Эрбэх эпчин тардыһыа буолла?
Илэ бэйэтинэн сырыттаһпына,
Итиннэ иинниэх,
Манна барыах,
Сотору суох гыныах дьон эбиттэр.
Арай,

²⁰⁰ Лит.: собурууну. Салгыы *собурууну* диэнинэн хаалларылынна.

²⁰¹ Лит.: киһи

²⁰² Лит.: бэркиһээтэ

²⁰³ Лит.: билсиэ

- 3250 Аан кырдыбажастара,
Ажа баһылыктара буолбут
Туоллума[н] Тойонго
Тылла этэммин,
Сангата сангараммын,
Үрдүк дьүүлүнэн
Үтүө сүбэтин истиэхпин үчүгэй». Сэргэни атабынан
Дор-дор тэбэн туран,
Тутум да буоллар туойа турда,
Намчы да буоллар айаара турда,
Иһин тоторо этэ-кэпсиһи турда.
Сордоох сото уол:
- 3260 – Улуута-ордьоолу
Эминээтэ-тугунуй, субу ахай?
Сибиеһэй буорун алыннаах,
Сибиектэ от кырыстаах,
Сиекилэ дугуй уу ойбонноох,
Сиемэлэс сырдык мас энгэрдээх,
Күн төрүүр
Күкүр хайалаах,
Ый төрүүр
Ытык хонорой тумуллаах
- 3270 Күн Тэниримиэн дойдум бааһа буолбут
Туолуман Тойон,
Сэйбэликээн эмээхсин, оболор!
Чуулаан дурдалаах
Хаппахчы хаайыылаах,
Сэттэ былас
Сиерэн көмүс соһуохтаах²⁰⁴
Сэмэриистэй Куо
Сэмэй аата тарбанан,
Көссүө сураба тэнийэн,
Көстүбэт бииһэ күөннээн,
Тоһус бииһэ чуоһуйан,
Адһырай²⁰⁵ ааттаахтара айгыстан

²⁰⁴ Лит.: соһуохтаах

²⁰⁵ Лит.: адһырай

- Ойох-уруу ыланнар,
 Үрүн түһэлгэ түһэттэрэннэр,
 Түөстээби түннэрэн,
 Уһалаабы умсаран
 Улаат-халаат олобурбут диэтилэр.
 Баҕа чамыргыыр,
 Ыт чаллыргыыр,
 3290 Чоху үнкүрүйэр
 Дьоллоох дьолуо быйаҥа
 Тунуйда диэбиттэрэ,
 Ол иннигэр кэлбитим,
 Кимтэн кииннээххин диэтэргин –
 Тобус үрэх чуруктатыгар
 Тонгон өлөөрү олорор
 Томухал диэн офонньор аҕалаахпын,
 Абыс үрэх баһыгар,
 Аҕаамылын төрдүгэр
 3300 Аппытынан бараар сытар
 Амышал диэн эмээхсин ийэлээхпин.
 Тобус үйэ тохору
 Босуонкалаах* умнаһыт удьуордаах,
 Абыс үйэ тохору
 Манаагылаах кумалаан төрүттээх,
 Сордоох-муннаах
 Сото Боллур уол диэммин.
 Аһаабатабым абыс хонно,
 Сизбэтэбим сэттэ хонно,
 3310 Топпотобум тобус хонно.
 Туох эмэ толунньаны*
 Туора быраҕан биэрэр баҕас буолбаккын?
 Дьонун дьонуом,
 Дьолло тосхойун,
 Кимнэ эрэ бырахтарын,
 Тоннохпун-ыччакабын,
 Өллөхпүн-сүттэхпин,
 Буйака-буйака!
 Итини истэн баран,
 3320 Дьиэлээх офонньор
 Дьиэ иһигэр сангата:

- «Нээй-нохоо,
Сордоох-муннаах
Сото Боллур уол кэлбит,
Сорук Боллур уол, бар, киллэр эрэ!
Туох түүлээх-биттээх буолаарай,
Туох эмэ тонобу-инэби
Кутан биэрдэххэ,
Ихин тотордоххо,
3330 Тугу эмэ билэн биэрээрэй, – диэн этэн
Бүтэрэри[н] кытары,
Эмиэ кини курдук
Баһыттан атабар дылы
Таһырды[ь]а аһаабыт,
Таабылаах убаһа* тириитэ тангастаах уол
Тахха баттаата.
Бии уолу
Оройго биэрдэ,
Умса аста.
3340 – Бачча бэйэлээх буолан баран,
Бэлэстэтэ турдабын,
Көстүбэт обургу сизбитин ордугун
Төһөнү сиэн көбүрэтээри
Кэлбит баһайыный?
Алаата, саатар биһиэхэ
Аһы аһыыр, тылы кэпсэтэр
Айыы аймаҕа кэлэрэ бағалаах,
Абааһы албаһа,
Көстүбэт көлдүһүнэ кэллиг дуу?
3350 Маны көрөн,
Төһөнү сүрэбэ көһүөлэнэр
Мин Аар Тойон ағам? – диэн баран,
Дьэ иһигэр уолу
Умса анһан биһэр,
Боруок ааныгар уол
Биэстэ-алтатыгар хоньуостанан
Иһирдьэ түстэ.
Кэрэ алаас курдук
Кэккэлэччи түһэн [б]арбыт
3360 Кэрэниистээх кэтэбэриин оронуттан

- Тийэн кэллэ.
 Дьиэлээх тойон уолу
 Икки окумалыттан тутан,
 Бачыгырас ойуулаах
 Бастын алаастар
 Батыгыраһан үөскээбитин курдук
 Бастын оронугар ильдэн олорто.
 Алаас сир саҕа
 Араҕас сандалы остуолугар
- 3370 Арыылаах-сыалаах
 Алтан амыйаны²⁰⁶
 Ахса биллибэт гына тардан киирдэ.
 Мандардаах мас иһиттэргэ
 Байтаһын майма өттүн
 Батары-өтөрү хоторон аҕалла,
 Барыллаан көрдөххө
 Балтараа сүөһү этэ быһыылаах.
 Мааныламмыт киһи быһыытынан
- 3380 Кырбас эттэри ыстаталаан барда,
 Хол-буут хомуссан киирдэ.
 Бу аһы олордобуна,
 Хангас диэкки
 Аҕыс уон аҕыс
 Арыалдыт кыргыттар
 Абааһы аймаҕа атаҕастаан
 Аска-танаска тиксиминэ
 Алдыана сылдыар курдук буолтар²⁰⁷ —
 «Ити оҕонньор
 Ити биикээйик²⁰⁸ уолга
- 3390 Итиччэ элбэҕи аһатар буоллаҕа», — дэстилэр.
 «Ама барытын сиэ дуо?», — диэччи
 Бас-баттах сангалаах
 Онно да баар эбит.
 «Ордордобуна, бии²⁰⁹ мин
 Күрдьэх онгорбут уолбар

²⁰⁶ Лит.: ымыйаны

²⁰⁷ Лит.: буолбуттар

²⁰⁸ Лит.: быыкаайык

²⁰⁹ Лит.: били. Салгыы *бии* диэнинэн хаалларылынна.

- Өнгөлөһүөм», – дэстилэр.
Унга оһох чанчыгын диэкки олобурбут,
Тобус уон тобус
3400 Дьоробой тутуулаах,
Хапсабай хамнаныылаах
Оруолдьут уолаттар
Ойуохалаһан киирдилэр
«Улахан аһы аһы олорор киһи», – диэн
Ордук санаатылар;
Ороспуой аймаба олобуран
Ордук чорбох түбэспэккэ
Олус хоргуйан сылдыар
Дьон курдук буоллулар,
3410 «Итини барытын сиэ дуо?
Биһи өлүүбүт ордуо,
Үллэстиэхпит», – диэн
Өмөр-чөмөр үөмэлэһэн кэпсэттилэр,
«Хата бии мин
Этэрдэспин уллаттарбыт кыыспар
Өнгөлөһүөм», – дэстилэр.
Ити икки ардыгар,
Эппит тылларын номоһо сүтэ илигинэ,
Биһи[ги] киһибит
3420 Унуобун ордордо,
Олоччу бараата,
Таппыттарын тан²¹⁰ да гыммата,
Танкыначчы тамнаата.
Иһит хомуйан
Элэн-сэлэн сүүрдүлэр,
«Итиннэ-манна туох баарый?» – диэн
Өнгөйөн көрдүлэр.
Өрүү да суох буолбут
Үлүгэрэ буолла.
3430 Кыргызтар кыһыһырсан
Кытһыанан кырбастылар,
Уолаттар омнуоссан
Улдыанан охсустулар.

²¹⁰ Лит.: там

- 3440 Ол уурайыбытын кэннитэн
 Өйдөөн истибитэ:
 Хаахыныар хаппахчыга,
 Чуукунуур чуулаанга
 Ырыаһыт ыпсабай тыллааба
 Ыллыыр эбит,
 Олонхоһут үһүн тыыннааба
 Номохтуур эбит –
 Сэттэ сиринэн сэхэн,
 Тобус төгүлүнэн тойук буолан бардылар.
 Түүллээх-түүлүн дьүүллээтилэр,
 Биттээх-битин билгэлээтилэр.
 Оннук буоттун²¹¹ гынна,
 Чуулаан түгэбэр сытар дьахтар
 Чуолкай хоһооно
 Сири аннынан оччугуйдук иһилиннэ:
 – Дьээ-ээ-буо-оо!
- 3450 Аай-аайбын!
 Ый-ыйбын!
 Көр бу,
 Мин туспар
 Түүллээх бөбө түүлэ түннэһиннэ,
 Биттээх бөбө битэ бэтиннэ,
 Таайыгас бөбө таабырына таннаһынна.
 Ый-ыйбын!
 Аны кэлэн,
 Мин үрүн тыыммын өллөйдөөн,
- 3460 Үрүн күнгэ хаалларан,
 Абыс Айыы сиригэр
 Анатар буолуо дуо?
 Даарды Буулуур аттаах
 Даадар Хара буйун диэн
 Сиргэ түһүөхпүттэн сэрибиэйим²¹²,
 Окко түһүөхпүтгэн
 Одуун²¹³ Хаан онгоһуум,
 Дьылба Хаан ыйаабым,

²¹¹ Лит.: буолбутун

²¹² Лит.: сэрибиэйим

²¹³ Лит.: Одун

- 3470 Түөт Түгэн Айыыһыт төлкөтө
Киниэхэ дьүүлээбитэ диэн биттэнэн
Көрбүөччү көртүм²¹⁴,
Аһаҕас этгээх иһиттим диир буолара
Сымыйа да буолар эбит.
Ити буолан олордохторуна,
Дьиэлэрин аанын арыһа баттаан
Быһаҕаһа иһирдьэ,
Быһаҕаһа таһырдыа
Сорук Боллур уоллара
Таабылаах кулун таһаһын
- 3480 Таннан туран субу курдук
Уоһа ходьойо,
Уолуга томтойо
Улуу Тойон аҕатыгар
Айабынан айдаара,
Көстүбэт илдьитин кэпсээн
Ыты-сонну турбута үһү:
– Улааты-ардыаалы!
Эминээтэ-тугуй!
Улуу Аххан Тойон да аҕаккам,
- 3490 Туоллуман обургу,
Олоро тура толкуйдаа,
Сыта-тура сыаналаа!
Көр эрэ!
Субу халлаан,
Ингсэлээх мэнэгэй да халлааным
Ийэтэх өттүгэр
Эрили муора иччикэтэ буолбут
Дьиибэ-бааба
Иэгэл-куоҕал
- 3500 Куохтуй Хотун уоллара,
Хаан хабар,
Бөлүөх уобар
Улуу Дуксуур
Дьойуо Суорун бухатыыр обургу
Дьоллоох кыыскын

²¹⁴ Лит.: көрдүм

- 3510 Туура тутан барара чугаһаата,
 Биэрэр-биэрбэт тылгын
 Биллэриэнг үһү.
 Соҕоруу²¹⁵ сордоох соппуордаах
 Соллонг туйгун халлааным
 Суодуйар алын
 Сор муһун тосту тута төрөөбүт
 Соҕотох харах,
 Сойуодуку Хара да обургу,
 Аны туран,
 Ороскуотун ааҕан,
 Алдьахайыэтэн да
 Элбэх үгүс
- 3520 Эрэйэ да таххыбытүһү –
 Төлөбүрүн көрдөөн да сордоото,
 Маанылаах кыыскын
 Биэрэр да,
 Биэрбэт да тылгын этэ охсуонг үһү.
 Арҕаа да андаҕардаах халлааным
 Алыныктыыр сэниэтигэр олохтордоох
 Араат байҕал
 Анараа аххан дьайынгынан²¹⁶
 Арҕахтаах айаҕымсах бийин ууһун
 Ангаарыйар ааттааҕа
- 3530 Ала Мобой Тойон аҕалардаах,
 Ааттаах-суоллаах
 Дьөлү куурдан,
 Таннары кураанахтаан үөскээбит
 Тоҕус оҕо
 Дьоҕустаанай Буойун обургу
 Субу даҕаны кэлбитэ
 Тоҕус ыйа
 Тоҕус хонугар барбыт үһү,
 Ону да, кыыскын да
- 3540 Биэрэр биэрбэт тылгын да этиэнг үһү.
 Төрөтөллөрө төннүбүт,

²¹⁵ Лит.: соҕуруу. Салгыы *соҕоруу* диэнинэн хаалларылынна.

²¹⁶ Рук.: дьайынынан

- Кэлэллэрэ кэхтибит киһи буолар,
Күүтэллэригэр күннэрэ бараммыт,
Кэтэхэллэригэр кэлтэгэй буолбуттар,
Онон ороскуоту-ночооту тардыан суоҕа үһү.
Онуоха оҕонньор
Туох диэн толунуох,
Ханнык диэн халбарытыныха,
Мун-тан, иминэ тугуй,
3550 Тоҕус буутгаах
Дьоллоох мас торуоскатын
Туппутунан туолланнаан туран,
Дух-дах үктэнэн,
Туһааннаах уоругуттан
Дьулбаран таххан,
Ийэхсит ийэ илэ таххан,
Иэнигийбит илбэргэстээх
Иэримэ көмүс түһэлгэтин баттаата.
3560 Тоҕус иилээх-саҕалаах,
Дьоллоох-соргулаах кулун тунуйар
Дьулуо көмүс толоонун оттотугар
Тобуктаан токуйда,
Атабын үрдүгэр арбас гынна,
Абыс Айыы²¹⁷ аҕата курдук буолла,
Үс киис тириитэ
Киргиллээх-нуоҕайдаах бэргэхэтин
Энгил баһыгар
Эргитэ тардан кэбистэ.
Ол гынан баран,
3570 Турулуур илингилии собуруу хайыһан олорон,
Уолуга ходьойдо,
Уоһа томтойдо,
Омун-өс тохто,
Ырыа-тойук ыста,
Кэс тыл кэпсээтэ:
— Дьээ-буо-уо-уо! Буйакам!
Көр бу,
Бүгүнгү бүтэй бараан күнгэ

²¹⁷ Рук.: ЫЙЫ

- 3580 Бүдүгүрүччү кырдыан олон
 Этэр тылым эгэлгэтин
 Истэ бөбө сэнээрин,
 Үөһээ,
 Үүттээх таас үктэллээх,
 Үрүн аас бэйэлээх,
 Өгөбөлөөх Үрүн Аар Тойон айымньытынан
 Абыс биттэхтээх
 Аан ийэ дойдубар анаангын,
 Ата кырдыахпар дылы
 Ангардасты аатыран,
 3590 Соботохтуу сурабыран олорбут бэйэм
 Кырдыар сааһым кырыытыгар,
 Өлөр үйэм үккэнигэр,
 Хаалар күнүм хабырыытыгар
 Аны туран,
 Адьырайдар
 Ангаарыйар ааттаахтара,
 Көстүбэттэр
 Күдэн күүстээхтэрэ кэлэннэр,
 Күн өттүбүн күөнтээннэр
 3600 Киэн көхсүбүн кыараттылар,
 Кэтит үтүгэммин аччаттылар,
 Ким диэммин толунуомуй?
 Абыс ахтар айыым анаабыт,
 Күн Күбэй Ийэхсит күһэйбит,
 Түөт Түгэн Айыы төлкөлөөбүт
 Харабым харата,
 Тийһим үрүнгэ,
 Тойон болуо сүрэбим
 Чопчута буолбут
 3610 Чуулаан дугдалаах²¹⁸,
 Хаппахчы хаайыылаах,
 Сэттэ былас
 Сизэрэй көмүс суһуохтаах
 Сэмэриистэй Куо диэн
 Сэмэйдик ииппит,

²¹⁸ Лит.: дурдалаах. Салгыы *дугдалаах* диэнинэн хаалларылынна.

- 3620 Көссүөтүк үөрэппит,
Күнгэ көрбөтөх
Күдэн тыыным,
Көрдөр харабым буолуох этэ,
Ону баара,
Адырай ахсытыгар биэрдэхпинэ
Атах-илии үллэрэн,
Хол-буут түнэтэн биэрэрим үлүгэрэ бэрт,
Биир эмэ
Сүрэбэ сөбүлүүрүгэр,
Хараба хайгырыгар
Биэс тарбагынан бигээн,
Уон тарбагынан утарсан,
Отто дойдум онгоһуутунан
- 3630 Ойох барара буоллар үчүгэй буолуо этэ.
Күүс кыайбыт,
Тарбах талааннаах,
Аһара албастаах,
Куота кубулҕаттаах
Кыайан-хотон былдьаһыннаран,
Быспакка былдьаспыты быһан,
Тардыспыты чанчыктаан,
Көстүбэт да буоллар
Күүстээбэр ананан,
- 3640 Чахчы төрүтэ
Уһулуччу улаhana,
Күдэн күүстээбэ ылара буоллар,
Олох олоруо этэ,
Оҕо төрөтүө этэ.
Мин бэйэм төрдүбүн²¹⁹
Төргөөтөхпүнэ,
Сиртэн тийэ ситимнээх,
Халлаантан тийэ тардылыктаах,
Сир иччитэ
- 3650 Сириэдики Баай ийэлээх,
Дойду иччитэ
Сэһэн Туйгун Тойон аҕалаах буолар этим.

²¹⁹ Рук.: төрдүбүт

- Мин үөлээннээбим буолбут,
 Үөһээ үс биийин
 Үтүөтүнэн аатырбыт
 Өрө Харах Үс Кырыы Үөс Тардар
 Нүрү Хара диэн буолара,
 Аллараа абыс биийһиттэн
 Миигин кытары
 3660 Аргыстаһан саастаах
 Арбаһаһын арбаһыгар
 Аннынан төрөөбүт,
 Аныгаһын үүннэрбит
 Арбыйа баттах,
 Атара кутурук
 Адабалаах Аан Дьааһын
 Дуолай Тойон диэн баар буолуох этэ,
 Үөһээ өнүскэннээх,
 Үүттээх таас үктэллээх,
 3670 Үрүң аас бэйэлээх,
 Үрүң Айыы аймаһын
 Үтүөтэ буолбут
 Үрдүк дьүүлүтүн
 Өтөбөлөөх Үрүң Аар Тойон буолуох этэ,
 Халлаан түөт өгтүгэр
 Түөт төргүү бухатыыр дьон диэн
 Айыллыбыттара,
 Кимнээбий диэтэргин —
 Үрдүк халлаан уола
 3680 Үллэр этинг
 Буура Дохсун Үрүң Дугуй
 Диэн тойон баара,
 Хатан халлаан уола
 Харылаан Мохсобол диэн буолуох этэ,
 Модун халлаан уола
 Орулуос Дохсун диэн буолуох этэ,
 Күөх халлаан күүстээбэ
 Көбөн Сүүрүк диэн этэ.
 Сибиир түөт төһүү
 3690 Буойунунан [ан]анан турар дьон этилэр.
 Итини онорбут ким этэ диэтэргин,

- Отто дойдуну онгороругар
Абааһы-айыы диэн
Арааттыы²²⁰ илигинэ,
Үөһээ биис диэн айа илигинэ,
Отто дойду диэн
Онкуллуу илигинэ олохтообут
Отут биис
Улуутуйар Улуу Тойон диэн баара,
3700 Ол дьүүлүнэн онһулламмын
Отто дойдуга түһэн,
Олох олорон,
Оҕо төрөтөн,
Сир ийэм сибииктэлээн тэтэрэргэ
Сизэтийэлээммин,
Айыылаах аһы аһааммын,
Андабардаах дьиэбэ айдаараммын,
Аранас кэскили олохтооммун
3710 Аҕа баһын тосту олорбутум.
Ол бэйэтэ туран,
Үөһээ-аллараа
Өлөр өлүү дьонноро
Бэйэлээн кэлэн эрдэхтэрэ.
Ол эрээри
Мин курдук
Төрүттээх-төбөлөөх буоллахтарына
Сөп буолуо этилэр.
Бары истэн сэнгээрэн олорун!
3720 Ити бүтэрин кытары
Соҕоруу Хонгорой Дуорсун
Тумул үрдүгэр турар
Абааһы уола
Тура эккирээтэ,
Илин-арҕаа чарапчыланан көрдө.
Икки абааһы аһаарыйар бэттэрэ
Сыталларын көрөн баран,
Хатан халҕан дьыбардаабы тыаһын курдук
Халын буутун

²²⁰ Лит.: араартыы

- 3730 Харыс бадахтаах
Хайа саанан «тап» гыннарда,
Лэп-лэп экирээтэ,
Лиһир-лиһир ойдо.
Өмүрээри өмүрбүт,
Соһуйаары соһуйбут.
Уһун утаата
Умсары бырах диир,
Кылгас утаата
Мэнээнэй татат диир.
- 3740 «Дьон баарын билбэтэх
Эбит буоллабым эбээт.
Кимтэн кииннээх,
Хантан хааннаах дьон сытабыт?
Төрүк[к]үтүн төргүү охсун²²¹», – диир.
Илин, арбаа абааны
Итинтэн истэн,
Өрө илгистэн, лиһигэрэһэн²²²
Турдулар.
Атабын алдьатыах курдук
Алыс улаханлык «лап» гын[н]а,
Хатан тимир тыаһыны
Хабырбаччы таһынна,
Өмүрэн-соһуйан
Үөһээ-аллараа көрдө:
– Эчи-сах,
Эмин[э] тугуй,
Бу туох үлүгэрий?
Ийэ курдук ийэлээх этим,
Аба курдук абалаах этим.
Арбаа халлаан
- 3760 Ангаарыйар ааттааба
Алам Моҕой Тойон
Аарыма кырдыбаас
Абалаах этим,
Аптаах-хомуһуннаах

²²¹ Рук.: охсун

²²² Лит.: лиһигирэһэн

- 3770 Алып Куоҕай Хотун
Ийэлээх этим.
Дьөлө куурдан төрөөбүт,
Таннары кураанахтаан үөскээбит
Тоҕус оҕо Дьобустаайы Буурай этим.
Оттон²²³,
Илин халлаан аннынаабы уол
Өрө сарас гыммыт,
Үөһээ-аллараа тыыммыт,
Өһөгөйдөөбүнэн көрүммүт.
Өлөр өлүү
Өһөх хара тарбабынан
Өттүгэ үнтү барыар дылы
Үнгүү-батас курдук
Үнтүрүтэ сабынан:
- 3780 – Өлөр өлүү добоор,
Алды[r]хай бийһэ алаатыыр
Бу ханныктар буоллахтарай?
Мин да
Киһи курдук киһибин.
Илин халлаан
Ингсэлээх идимэригэр дьиэлээх
Эрилик муора иччитэ
Сэттэ үйэ тохору
Иирээн төрдүн дьиэлэппит
- 3790 Дьийгэ-Бааба
Эрбэхтэй Куохтуй эмээхсин диэн
Ийэлээх этим.
Киһи курдук киһибин,
Төрүт курдук төрүттээхпин.
Одун бийһэ онорбута,
Соҕуруу соппуордаах халлаан
Соллон²²⁴ мэнэгэйигэр олорбут
Сор муоһу тосту тута төрөөбүт
Өрө Харах Үс Кырыы Үөс Тардар
- 3800 Нүрү Хара бийһин ууһа

²²³ Лит.: онтон

²²⁴ Рук.: соллон

- Буолбут
 Сойуодуку диэн
 Тойон аҕалаахпын,
 Муус Булгуйа Хотун
 Ийэлээхпин.
 Баай курдук баайдаах
 Киһибин.
 Чугуруйар чоккуруос
 Чуоҕур сүөһүлээх,
 3810 Хара күдэн дойдулаах,
 Хара хапсыыр хонуулаах,
 Хамсык өлүү буолбут
 Уолаттардаах,
 Сотуун дьоно суорумньулардаах,
 Хоморуку биис энгэрдээх,
 Уот Хобочой алаастаах
 Буолар этим.
 Үөһээ үс бииһин
 Үтүөтүгэр тиксэммин,
 3820 Өлбүгүлээх²²⁵ мунньустан
 Үстүү тарбахтарынан
 Эрийэ тутан
 Илии баттаабытгара,
 Үнүү-батас үктэлинэн
 Үөрбэ-долодохун²²⁶ олохтон
 Ныр-хар кыстыктан,
 Сайа-күдүөн сайылыктан
 Чэкэ-курус дьиэлэн диэннэр
 Тойонно талбытгара,
 3830 Тобусүйэ тохору
 Кулубалаан куохайбытым,
 Кинээстээн килбэйбитим,
 Киһиттэн ордук курдук сананабын,
 Кэбиһин, нохолоор,
 Эһи киэр буолун!
 Биирдээбиттэн миэнэ этэ,

²²⁵ Лит.:өлбүгүлээх

²²⁶ Лит.: долодохун

- 3840 Үстээбиттэн үлэхтээх этим.
Өйүөбүн аҕалынан,
Үтэбин онгостон,
Өлбүгэлээхпин устан кэлэн,
Өлүү бөбөнү көрбүтүм
Үс ыйын тобус уон хонуга
Бүгүн туолла.
Тутуман²²⁷-тардыман!
Туораны онордоххутуна,
Оройго охсуом,
Уодьугангытын тардыам,
Уоруйаххытын хостуом, – диэбитэ.
- 3850 Анараа баҕайылар:
«Эрбэх эпчингнээх,
Түөс күүстээх кыайдын,
Үчүгэй кэлтэччи киэбиримэ
Ангардасты аатырыма», – дэстилэр.
Өр буолуо дуо,
Өтөр буолуодуо
Кэлэн кэккэлэһэ түстүлэр.
Сирэй-сирэйдэрин,
Харах-харахтарын
Тобулута одууластылар.
- 3860 Онно көрдөххө –
Соботохтуу атахтаах,
Соботохтуу илиилээх
Дьон эбиттэр.
Илин халлаан уолун
Эргитэн көрдөххө:
Эрэй тириитэ этэрбэстээх,
Сор тириитэ сутуруолаах,
Өлөр өлүү тириитэ
Өлүннүк сонноох,
- 3870 Сах* тириитэ
Хара сандалы бэргэһэлээх,
Омуруку тириитэ
Хобочой үтүлүктээх,
Абыс ап-чарайын быата

²²⁷ Рук.: тутуман

- 3880 Алларааннан кэлгилээх
 Буолар эбит.
 Сэттэ илии кирдээх
 Дьэбиннээх иэдэстээх,
 Абыс илии кирдээх
 Аннахтаах хонгоруолаах²²⁸,
 Тобус илии кирдээх
 Тордохтоох ньуурдаах.
 Ураанхай утарбатах,
 Киһи умсугуйбат,
 Уу харахтаах утары көрбөтөх
 Улуу дьяалыта эбит.
 Арбаа халлаан уола —
 Атын тириитэ
- 3890 Аптаах этэрбэстээх,
 Тобус кулахай тириитэ
 Купчуур сутуруолаах,
 Сотуун тириитэ
 Соллонноох сонноох,
 Бэдик тириитэ
 Мэнэгэйдээх бэргэһэлээх,
 Өһөс-бөһшүрүөк төрдө
 Өлүү үтүлүктээх,
 Хара сатана хандалата
 Хатыс курдаах,
- 3900 Кэһиир* сынгаахтаах,
 Кэнэрдии муруннаах,
 Чуолбан харахтаах,
 Тобук сүүстээх,
 Чохоойу* кэтэхтээх,
 Кэриэдэл сотолоох,
 Тупсарымматах ньуурдаах,
 Табыгаһа суох унуохтаах
 Дьяабал киһитэ эбит.
 Собуруунгу халлаан уола —
- 3910 Собуруу соллонноох халлаан
 Содуомугар онгоһуллубут,

²²⁸ Лит.: хонгоруулаах

- 3920 Сoн[o] буурай этэрбэстээх,
Мунар булуллубут муннаах
Улуу дьалкыыр сутуруолаах,
Хааннаах хара күнкүлээт сонноох,
Өрбүт туу курдук өһөхтөөх,
Өлүү чомпо бэргэһэлээх,
Үс тарбахтаах,
Үтүгэн түгэбэр*
Өгүйэлэнэн онһоһуллубут,
Бүргэстэнэн үйүллүбүт
Өлүү чарай танана үтүлүктээх,
Кинкиниир киэн халлаан
Кэтэбин быата
Өлүү сатанах курдаах,
Уһун сирэй,
Умсары уос,
Уоттаах дуксуур харах эбит.
Итинтэн
- 3930 Уостара-тиистэрэ
Умн[ь]аныхаа дылы уһуттар.
Чугаһаан көрдөххө
Тумустаах курдуктар,
Тыытан биллэххэ
Тынгырахтаах курдуктар.
– Дьэ, үһүөн үллэстэрбит
Табыллыбат,
Дьэ, кырдык,
Буут-хол үллэһиннэхпитинэ,
- 3940 Илии-атах иттэхпитинэ
Ньыгыйкпыт сыһа
Киһи-хара буолуо дуо?
Онон,
Ким кыайбыт,
Биир бэппит ылых тустаах.
Хангасты тарбаххытын
Хайыта быһангы²²⁹
Хааннаах хабалата баттаанг.

²²⁹ Рук.: быһангыт

- 3950 Абааны уолаттара үһүөн
 Тарбахтарын төрдүнэн
 Быһыта быһа-быһа
 Хабала баттаатылар,
 Улуу Хонгорой тумул
 Уу дьулайыгар
 Ойбон үүтүн курдук
 Ойута баттаан бистилэр.
 Үс баһана үүтүн курдук
 Дьөлөрүйэ көстөн
 Өһөхтөөх хаан
- 3960 Өлүгүрэ сытар эбит.
 Ити буолан бараннар,
 Хохочуолларын* төрдө
 Хотун-ойох былдьаһан
 Хоккуоска бэссэн²³⁰ бардылар,
 Уолукка түһүстүлэр,
 Умсарыта тытыстылар.
 Уһуо баара дуо,
 Улуу собуруу халлаан уола
 Соботох харах
- 3970 Сойуодуку Хара
 Арбаа халлаан уолун
 Өргөстөөх үөһүн
 Өлүү дугуй тумсунан
 Тобулу хатаата:
 – Туһааннаах дойдутугар
 Туораны онорбуккун,
 Тутан ильдэммин
 Тойонноох хотун
 Аһалаах ийэбэр туттардабым буоллун!
- 3980 Ол гынан баран,
 Ытырбытынан өрө көтөн
 Тус арбаа көтөр.
 Тобус туой булгунньах
 Туура ыстаныах курдук
 Туман холорук ортотугар

²³⁰ Лит.: бэрсэн

- Түһэ²³¹ турда.
Ол иһэн тойуктаах этэ:
– Ээй, арт-татай!
Иэн ийэбэр тэн дуо,
3990 Адаг аҕабар тэн дуо?
Аар акаары,
Ас аһыам диэн таххыбыккын,
Баскын хайа түһэр
Балай акаары эбиккин, оҕолоор!
Хата,
Бу турулуур тус арбаа
Тулата биллибэтэх,
Дьюодьаччы көстүбэтэх,
4000 Туман холорук аргыстаах
Араат байбал анныгар
Тоҕус кумалааннаах*,
Үс көндөйдөөх²³²,
Аҕыс лабаалаах,
Сэттэ мэнэһиктээх²³³,
Аһаҕас мутуктаах,
Адаархай хатырыктаах,
Куодалаахсаастаах,
Кураанах төбөлөөх
4010 Өлөр ойук тииккэ* ильдэммин,
Өлөр өлүү
Өһөх хара быатынан
Үс төгүл солбуйатардаммын,
Үйэбэр өһүллүбэт гына
Отто дойдум
Уус-уран тыллаах
Ойууна-удаҕана төрүүр
Орук маһын* иччитэ буолангын,
Тоҕус хойгуо тутуурданан,
4020 Аҕыс дапсыыр сабыдыалланан,
Өһөх хаан утахтанан,

²³¹ Рук.: туһа

²³² Рук.: көндөйдөөх

²³³ Лит.: мэнэһиктээх

- Кыһыл хаан угунуохтанан²³⁴,
 Кэрэх сүөһү кэнгирдиилэнэн,
 Төлөҥ түлэхэ* аһылыктанан
 Тур диэн дьүүллээтим.
 Этэр тылын²³⁵ дуораана
 Сүтэ илигинэ,
 Ийэлээх аҕатын
 Ийэлээ²³⁶ өттүгэр ильдэн
 Кэлгийэн кэбиспит.
- 4030 Ол күнтэн
 Бу күннэ дылы
 Ойуун-удаҕан үөскүүр
 Орук маһа диэн
 Ону этэллэр эбит.
 Өр гыныа дуо,
 Өтөр гыныа дуо,
 Төннө түһэ баттаата,
 Илин халлаан уола эрэйдээххэ
 Иилистибитинэн түстэ.
- 4040 Онно көрдөххө:
 Бу дойду
 Дьоллоох быйанҕын тохпуттар,
 Томоонноох сүөһүтүн бараабыттар,
 Толуу маһын суоһарбыттар,
 Чуобур кэрэх дойдута онорон
 Тордуйалаах уу гынан
 Долгулдьута түспүттэр;
 Атыйахтаах уу гына аймаабыттар,
 Аһыртан-сииртэн
- 4050 Араарар гына
 Адьынат бөбөнү анапыттар.
 Онгойор уолугуттан
 Умса үүнэн түспүт
 Уһун умсары дабыдалынан
 Илин халлаан уолун
 Оройун унуобуттан

²³⁴ Лит.: оҕунуохтанан. Салгыы *угунуохтанан* диэнинэн хаалларылынна.

²³⁵ Рук.: ТЫЛЫМ

²³⁶ Лит.: иньэтэх

- 4060 Умса харбаан
Улуу булгунных курдук
Төкүнүйэ²³⁷ мөбүһүннэ.
 Үс хонук туолуутугар
Өйдөөн көрбүтүм:
 Үөһээ уола
 Өлөн эрэрин
 Өр гыныа дуо,
 Илин халлаан уолун
 Эргитэ тутан,
 Иэнин-тириитин бараан
 Энгэлэйн этиттэ*.
4070 Илиитинэн муус чэнкириин этигэр
Ыгыс гына кыбынан кэбистэ.
Тус илин диэкки туһулаан,
Бу дойду
Туой буорун
Туура тэбинэн
Тобурахтаах дьулай
Хара хоролфон буолан
Туймаһыра турда.
Ол иһэн тойуга маннык:
 – Ыай-ыай!
4080 Маҕайыкай аллаах,
Бу дьүһүнгүнүнэн кэлэнгин,
Киһи буолаары кэнэлийэнгин,
Биир ийэлээх,
Биэс уон аҕалаах,
Чүөмпэбэ сүрэхтэммит*,
Түбүккэ үөскээбит,
Түүнүгүрэн төрөөбүт,
Түг түөкүн,
Хор, миигиттэн ордонгун
4090 Аат-суол былдьаһа
Кэлбит абаккабын,
Сэттэ дьэллик иирээн иирэр
Илин идимэрдээх халлаан иэччэбэр

²³⁷ Рук.: төкүнүүйэ

- 4100 Өлүү Дьэкэ Буурай
 Мас баар буолуоҕа.
 Онно илдьэммин
 Баҕах буолар
 Баччах²³⁸ баҕана²³⁹,
 Ытык ыйыыр,
 Алтан сатанах,
 Үөтэн таһаарар
 Үрдүк өһүө гынан,
 Өлөр өлүү
 Ап-чарай быатынан
 Хабарҕабыттан ылан
 Хантаччы кэлгийэммин,
 Хааннаах ытык төрдө гынан
 Ыйаатабым буоллун.
- 4110 Үйэлээх-сааскар
 Өһүллүбэт гына
 Киһи-аймахтан
 Кэһии көрдөөн,
 Түлэһилэнэн-төлөннөһөн,
 Кэнэрдииитигэр турангын,
 Кэнтигэр* э[r]чиллэнгин,
 Улуу ойуун киһи
 Уйгууран таххар
 Уоҕан өлүүтүн төрдө буолан,
 Туран көр!
- 4120 Туох буруйгар бу гыннын
 Диэтэргин –
 Толкуйа суох кэлэнгин,
 Туораны оноронгун,
 Суолбун туорайдаангын
 Маннык буоллун²⁴⁰,
 Хаан тардан
 Тыыннын быспатым,
 Өлөрбүт-сүтэрбит үһү диэн,
 Үтүөлэрбэр

238 Лит.: баттах

239 Рук.: баҕаны

²⁴⁰ Рук.: буоллун

- 4130 Үгэбэ-хоһоонго
Кириэх бэйэм буолуо диэн
Мин өлөрбөтүм.
Ити гынан баран,
Этэр тыл дуораана
Сүтэ илигинэ,
Ийэтин ийэтээ²⁴¹ өттүгэр,
Илин халлаан
Инсэлээх мэнэгэйн бэлэһигэр
Бэдик Буурай Хара маска баайда,
- 4140 Баттах бағана буолла,
Дьэллик-иирээн төрдө диэн
Кини буолбут эбит.
Онтон ыла ойуун-удаған
Онолуйар
Одун Халлаан уола диэн
Туойбуттар эбит.
Ытык таххар
Ыағас көбөтө,
Бағар турар
- 4150 Баттах бағаната буолбута үһү.
Ити кэнниттэн,
Кыайбыт-хоппут
Кыайар уола
Тийээн-тиксэн,
Тингйээн-тангыйан,
Тийһигирэ[э]н кэллэ.
Хонгорой Дуорсун тумулун үрдүгэр
Туора-таара соттон барда,
Дур-дар тэбинэн киирдэ,
- 4160 Тух-дах туттан тупсарынна.
Амаан-дьамаан
Айабын аттыгар
Хоппо күрдьэх саға
Нуорай далаан ытыһынан
Хоолдуктары куоһары харбанна.
Ити гынан баран,

²⁴¹ Лит.: иньэтэх

- 4170 Айабын аһан аппаннатан,
Кэнгириитинэн тыынан,
Кинкинээн кэпсэтии буолар.
Кэс тылым диэн
Кэпсээн кинкинээн эрэр.
Сангардабын аайы
Чорбос гынан,
Чолох гынан,
Уһаан-кылгаан,
Ол-бу буолан,
Уос-тиис онгостон
Оччоһуйа турда:
– Ыһай-аай-да доһоор!
Дьэ, бу
- 4180 Адьарай ангаарыйар
Ааттаахтарын суох гынным,
Бэрэлийэр бэт бэйэбинэн оттум²⁴².
Ыкса ыалгытын ыырдаатым,
Чугас дьонһутун тордоотум.
Ама миигин утарар,
Ол иһин ким кэлиэй эбитэй?
Төрдүбүнэн даһаны
Төрүт курдук төрүтгээхпин.
- 4190 Аатын ким диэтэргит –
Соһуруу сордоох халлаан уола
Соһотох харах,
Сойуо тумус
Сойуодугу Хара диэммин.
Сиргэ түһүөхтэн сэрэбиэйим,
Окко түһүөхтэн онгоруум
Эһи²⁴³ оһоһутугар этэ.
Онон,
- 4200 Кэргэнинэн кэмпэчийэн,
Доһорунан туоххаһыйан
Кэргэн көрдөһө кэлэн турабын.
Биэс тарбахтааһа

²⁴² Лит.: ортум

²⁴³ Лит.: эһиги

- 4210 Бэтэ диэлиттэриэм²⁴⁴ суоѳа,
Уон тарбахтаахха
Олус ууннарыам суоѳа.
Отто дойду
Онгоһуутуттан туораабашпын.
Иһитгээн-хомуостаан,
Энньэлээн-ситиилээн
Агала²⁴⁵ тардын!
Сулуута* диэн төһөнүй
Судургу этэ охсун!
Манньата диэн хаччаный²⁴⁶
Батары этэ тардын!
Кулу диэбиппин
Кубулуппат киһибин,
Аѳал диэбиппин аралдьыппашпын.
Биэрдэргин да ылыам,
Биэрбэтэргин да ылыам!
- 4220 Киһилии кэпсэтэн,
Аѳабыттан-ийэбиттэн анатан
Ылбата диэн атыгыраан²⁴⁷
Атаѳасты²⁴⁸ оонньоуо диэн
Аһыырбын²⁴⁹ эһэн,
Амнахтаахпын устан,
Бэрт ночоотунан кэллим.
Сулуута диэммин
Сонон-сүгэн,
Сорбонон кэлэн турабын.
- 4230 Туоллуман Тойон кынным,
Сэйбэрикээн эмээхсин
Ийэ кынным,
Айыы Дуурай уол кынным!
Олоро толкуйдаан,
Сыта сыаналаан,

²⁴⁴ Рук.: диэликтэриэм

²⁴⁵ Лит.: аѳала

²⁴⁶ Лит.: хаһый

²⁴⁷ Лит.: атыгыраан

²⁴⁸ Рук.: ачаѳасты

²⁴⁹ Рук.: аһыырбыт

- 4240 Биэрэргитин биэрбэккитин
 Биллэрэ охсун!
 Хонук бөбө хоронно,
 Сыл бөбө сылайда,
 Тиэтэл-саарыл²⁵⁰,
 Ыксабыл-ыгым буолла, оҕолоор!
 Ити тылы истээччитин²⁵¹
- 4250 Биһи киһибит
 Үнкүрүс гына түстэ,
 Күөлэһис гына түстэ.
 Урукку оччугуйа диэн баара дуо,
 Уонунан улаатта,
 Биэһинэн бэргээтэ.
 Саар булгунных курдук
 Сарайа дуоллан табыста,
 Тон буору
 Тобугун харабар дылы
 Тобулута үктээтэ,
 Ириэнэх буору
 Иэччэбин харабар дылы
 Дьөлүтэ ингиэтиннэ.
 Ангаар харабын
 Төбөтүн оройугар
 Өрө көрдө,
- 4260 Ангаарын
 Ингин ортотугар түһэрдэ.
 Киил мас курдук
 Кэдэрги тыыттаран киирэн барда,
 Чуор мас курдук
 Тоһута барыах үлүгэринэн тутунна,
 Хатан мас курдук
 Хайыта барыах үлүгэринэн
 Хабырынан хабдыгыраата,
 Хатан үлүгэрдик хаһытатылаата²⁵².
- 4270 Абыс дьайаалаах,
 Уон икки оноолоох

²⁵⁰ Лит.: саарал

²⁵¹ Лит.: истээт. Салгыы *истээччитин* диэнинэн хаалларылынна.

²⁵² Лит.: хаһытаталаата

- Түнэ куйах сонун
Төлүтэ тыылынна²⁵³,
Дьиримин-холумун
Чингэтэн баанна.
Куота собус куонньалыгыт[т]ан
Хостуу тардан ылла.
Абыс [с]абаатай тириитинэн онгоһуллубут
Саадабын* сахсыйталаата.
- 4280 Бухатыыр киһи
Туттар сэбин
Мараччы көтөхтө,
Хааннаах хапсалбатын
Хангас илиитигэр
Таннары тайахтанан,
Өһөхтөөх сүгүлээнин
Өрө тутан,
Өстөөбүм кэллэ диэн,
Өһөгөйдөөхтүк көрөн,
4290 Өһөхтөөхтүк санаан,
Өрө хааман
Ытык Хоборой Дуорсун тумулга
Тахха баттаата.
Сабарай таас уллунабынан
Сабыта тэпсэн,
Саар булгуннабы
Сарыы балаакка курдук
Самнабыта²⁵⁴ тэпсэн киирэн барда.
Тула өтгүн
4300 Толкуйдаан көрбүтүм:
Туман буор тунуйбут,
Дьолуо холорук аргыстаммыт,
Тунуй сылгы кэччирээбит,
Тобурах тохтооботох
Добун хонуу тулланнаабыт,
Дойду-сир дьалкыйбыт.
Туһааннаах бухатыыр турара

²⁵³ Лит.: тыытта

²⁵⁴ Лит.: самнарыта

- 4310 Туманнаах буолар эбит.
Тус иннигэр тийэ батгаан,
Тула тонсуйа сылдьан,
Көстүбэт уолугар
Тыл кэпсии,
Сангара-сангара сырдыбыта эбитэ үһү.
Уолуга ходьойдо,
Уоһа томтойдо,
Оннук дии удурбаччылаахтык
Утарыта көрөн
Уобура-күөһүрэ турбута үһү.
Онно көрдөххө:
- 4320 Сытыы бии сынтарыйар
Сытыы сирэй-харах буолла,
Хатан кылаат кэхтибэт
Хатан харах уотганна.
Омун хоһоон омулуйбута маннык эбит:
— Дьээ-боо-боо!
Көр бу,
Көстүбэт уолун күтүрэ,
Адьярай уолун
Ангаарыйар ааттааба,
- 4330 Буор сирэй,
Бурбальды²⁵⁵ сото,
Ыраах ыал уола,
Ыастаах уллунгах,
Туспа дойдум
Туустаах уллунгаба,
Атын сирым
Айах абалааба,
Бэлэс бэтэлээбэ!
Көр бу,
- 4340 Мэник айабынан
Миигин кэлэн
Бэстэрэл[э]н эрдэбин көр!
Бу көстүбэт аймаба,
Күн улууһуттан көнүллэтэн,

²⁵⁵ Лит.: бурбальды

- 4350 Ким ойох-уруу ылан
Олорорун истибит
Унунун аанһа
Унун акаары кэлли²⁵⁶?
Түүн төрөөбүт,
Түбүккэ үөскээбит,
Түүнүктээх үөдэн
Дьүүлдүтэ буолбут
Соботох харах,
Хойгуо тумус
Сойуодуку Хара обургу
Суон унуоххун чууккалыам,
Хатан унуоххун хардабастыам,
Халын тириигин хайытыам,
Хара хаанһын тобуом.
- 4360 Кэриэс тылһын кэпси²⁵⁷ тур,
Аман өскүн амалыа²⁵⁷ орус!
Умса бырабан
Көхсүгүн дьөлө үктүөм,
Иттэннэри бырабан
Искин тыырым,
Сырдык буруйгун
Сырайгар сылытыам,
Халын айыыһын
Хаанһар буккуйуом.
- 4370 Чэ, этэ тат²⁵⁸!
Оройго охсон
Уодьуганһын тутта кэллим,
Киэн киһи кыараатым,
Унун киһи кылгаатым,
Элбэби эппэппин,
Үгүһү тыыммаппын.
Ити кэнниттэн,
Көстүбэт киһитэ
Көрө баттаата.
- 4380 Күнгүрэйин көтүрү түһүөх курдук

²⁵⁶ Рук.: кэлли

²⁵⁷ Лит.: амалыа

²⁵⁸ Лит.: тарт. Салгыы *тат* диэнинэн хаалларылынна.

- Күүскэ соһуйда,
 Күһүгүрэччи күллэ,
 Көдьөх-көдьөх экирээтэ,
 Көндөй үлүгэрдик сангарда:
 – Көр эрэ,
 Күтүр өстөөх, хата,
 Киһини соһутта дии,
 Бу,
 Абыс айыы аймабын
 4390 Ааһар албастааба,
 Куотар кубулбаттааба
 Буолуом диэннин
 Кэлэн турабын дуо?
 Аатын-суолун ким
 Эбитэ буолла?
 Эйиигин²⁵⁹ сиэтэрбин да
 Тотуом суоҕа.
 Эн саҕаны
 4400 Испэр ингэрбитим,
 Куттахпар курулаабытым.
 Мин –
 Үрдүк халлаан үрдүн
 Өлөр өлүү хахай кыыла буолан,
 Өһүөгүттэн тутан
 Үөскээбит киһибин,
 Аллараа аат айаҕар
 Өлүү дьуос* дьирибинэ
 Балык буолан
 4410 Тингилэхпинэн тэпсибит киһибиэн,
 Соҕотох харах,
 Сойуо тумус
 Сойуодуку Хара диэммин.
 Хата, нокоо, дьэ өлөрдүм,
 Бар дьоннугтан бырастыылас,
 Кэриэс тылгын эт!
 Инн[ь]э диэн баран,
 Суодаллан турдабына,

²⁵⁹ Лит.: эйигин. Салгыы *эйиигин* диэнинэн хаалларылынна.

- 4420 Биһи киһибит тийэн
Тобус буутгаах
Чомчо чохоойу сүллүгэһинэн
Уу дьулайын охсон
Киирэн барда,
Тутааба туура ыстанна,
Үнтү ыстанан баран,
Тыһы курупааскы кыыл
Буолан көтө турда.
Биэс буутгаах
Бэрилиир бэс мээчигинэн
Мэйиитэ манан буолуо диэн
- 4430 Биэрэн көрдө –
Мэник дьахтар онгорбут
Сиикэй тиэстэтин курдук
Ньылбыс гына түстэ.
Онтон,
Уолан киһи
Уостаах тиһигэр
Утарыллан-уһаарыллан,
Уһун турба батаһын
Уймаһырдан таһаарда,
- 4440 Онгойор уолугун төрдө диэн
Ойон туран
Ойуостаан киирдэ –
Уу хорһолдьун курдук
Үнтү баран хаалла.
Кыыс дьахтар
Хаастаах харабар
Ханыыланан хаппыт
Дьиэрэнкэй үнүүтүн
Үөһээ хабан ылла,
- 4450 Өндөс гынна,
Үрдүк үөстүүрэ
Манан буолуо диэн
Өгүрү түстэ –
Куһаһан уус онгорбут
Тимирин курдук
Күөгэс гына

- 4460 Төтөрү хайынна,
 Хаһыты түстэ.
 Хааннаах дапсылбатын
 Хаччылаах
 Хасыанай билээги
 Уобуруччутун курдук
 Хатаннык-хатыылахтык
 Хаһытыһа-хаһытыһа,
 Халтан ойбожосторутган
 Харбаһа-харбаһа
 Хап сырайдарынан
 Умсарыта халбарыстылар.
 Туут балык* курдук
- 4470 Туруорута тутустулар,
 Дуолан атыыр обус курдук
 Тоһута тыытыстылар.
 Киэһэ билибэт
 Кэмэ суох охсуһуутун киллэрдилэр,
 Күн талата көстүбэт
 Күүстээх охсуһуу буолла.
 Манна көрдөххө:
 Отто дойду
- 4480 Чун маһын орохсутар
 Улахан будулбан
 Буурба түспүт эбит,
 Кулун көхсүн дьөлө үктээбиттэр,
 Кута харабын тиэрэ тэпсибиттэр,
 Курун мас курдук
 Кубарыччы куурдан
 Куттаабы-сүрдээби
 Куттуур үлүгэр
 Кубулбата буолбут эбит,
 Бу дойду кэскилэ кэхтэр,
- 4490 Төрүүрө көбүрүүр
 Курдук буолан барда,
 Кэтит ийэ дойдуну
 Киэн көхсүн кыараттылар,
 Кэтит уорабайын аччаттылар,
 Күнүн быатын

- 4500 Көтүрү үктээн,
Ыйын быатын
Быһа үктээн,
Тахсар-киирэр
Дьяабытын биллэрбэккэ
Таннары тибилыйэн,
Талбыттарынан тэпсэн,
Аллара,
Тобус дьуодьбалаах,
Сэттэ биттэхтээх
Кэйбэлдьийбэт
Кэй үөдэн²⁶⁰ түгэбэр
Киллэрэннэр кэдиги тэпсэр
Үлүгэрдэрэ буолла.
- 4510 Тордуйалаах уу гынан долгуттулар,
Атыйахтаах уу гынан аймаатылар.
«Абыс ахтар айыы аймах
Ардыахайы²⁶¹ онгордулар диэннэр,
Үөһээ үс хаттыгастаах
Үрдүк маҕан халлаан
Өрөбөтүгэр үөскээбит,
Турулуур тус собуруу
Чугуруйар сүөһүлээх,
Чупчуруйар дьонноох,
- 4520 Тулата көстүбэтэх,
Туймуута биллибэтэх,
Чулуу манган халлаан
Чунургуур бэлэһигэр
Дьуоҕаран үөскээбит,
Тобус убайар²⁶² уот
Итиитэ итиилээх,
Сэттэ кыынныбыт
Уу төлөнө төлөннөөх,
Төптөрүлээбит²⁶³ төннөрбөтөх,
4530 Түбэ-таба биллибэтэх,

²⁶⁰ Рук.: үөдэх

²⁶¹ Лит.: алдыархайы

²⁶² Лит.: умайар

²⁶³ Лит.: төптөрүлээбити

- Түгнэри холорук тыннаах,
 Обуннаах²⁶⁴ Уот Судьбулу муора
 Модьобото буолбут туйахтаах,
 Таба дугуйбатах тыгырахтаах,
 Таба тирэммэтэх тыгырахтаах,
 Кыыс дьахтар
 Кытайа кырааскалаах,
 Уолан киһи
 Оһоҕо унулуохтаах²⁶⁵,
 4540 Оһох баргый хайа үрдүгэр
 Өһүөмнээх өлөссөр,
 Саастаах дьаныһар
 Өксөкүлээх Мэлэрик
 Улуу Тунгуй буолак*
 Баар буолуо,
 Онно тийэнгит
 Охсуһооххут үһү диэн
 Орто дойдум
 Улуу баһылыктара²⁶⁶,
 4550 Аан кырдыбаастара
 Окко-маска онот[т]орон,
 Сиргэ-уокка сибээстэтэн,
 Сүүнэ сүмүйэнэн²⁶⁷
 Сөп диэн,
 Талыы тарбахтарынан талан,
 Эт илиилэринэн
 Илии баттаан,
 Абыс салаалаах
 Аал Дуук маска
 4560 Хаан абаатылар,
 Эккээйи онордулар.
 Онон,
 Онно барыаххыт үһү», – диэн
 Абыс Айыһыт сиэнэ
 Аар манган аттаах

²⁶⁴ Лит.: омуннаах

²⁶⁵ Лит.: оһунуохтаах

²⁶⁶ Рук.: быһылыктара

²⁶⁷ Лит.: сөмүйэнэн

- 4570 Айыы Дуурай бухатыыр
Ааттыкка тахсан,
Ити курдук илдьит²⁶⁸ этэн
Төһнүбүтэ үһү.
Мань истэн баран,
Анараа бабайылар,
Айыылаах абааһы
Кырдык айдааны
Таттахпыт диэннэр
Үһкүрүс-күөлэһис гыннылар.
Биһиги киһибит –
Моонһугар мойбордоох,
Кутуругар хоболоох,
Үс хос үрэллибэт
- 4580 Үрүһ көмүс хотобойдоох
Мохсобол кыыл буолан,
Көтөн куһугураата.
Абааһы уола –
Хайыылаах тумустаах,
Хойуо тыһырахтаах
Хара маһаас,
Өлөр өлүү суора буолан
Өрө көттө.
- 4590 Өр гыһыахтара дуу,
Охсуһуулаах охсуһар,
Этиһиилээх этиһэр
Өксөкүлээх Мэнэрин
Улуу Тунгуй буолакка тийдилэр.
Таас уллуһах
Таба тирэммэтэх,
Туос уллуһах
Таба бугуйдаабатах,
Ыһырыктаах муос дьолуор
Дойду буолар эбит.
- 4600 Тула өттүн тула көрдөххө:
Собуруу өттүгэр
Сордоох ойуун киһи

²⁶⁸ Рук.: ирдык

- Сонноох бэйэлэри
 Таннары тутан,
 Сототуттан ыйаабыт курдук
 Ытык соллонг тумулардаах эбит.
 Арбаа өгтүн аһары көрдөххө:
 Абыс ааттаах
 Удабан дьахтар
- 4610 Арбааастаах бэйэтин
 Таннары ыйаабыт курдук
 Айангымсах Ытык Хонгорой
 Тумулардаах.
 Хоту өгтүн
 Куоһаран көрдөххө:
 Кугас ыт
 Хоолдугун уофун
 Холбуу баайбыт курдук
 Уодаһыннаах тобус кудулу
- 4620 Байхал көстөр буолла.
 Илин өгүн
 Эргитэ көрдөххө:
 Сэттэ иирээн
 Өлүү төрдүгэр үөскээбит
 Инсэлээх Мэнэгэй Бэдик буурай
 Биэрэктэр буолан
 Таннары мэгийдилэр.
 Бу отготугар
- 4630 Охсуһа оонньоотулар,
 Хаһытаһа түһэн
 Хардарыта хапсан,
 Ыһытаһа²⁶⁹ түһэн
 Ыксарыта тутуһан,
 Тас таһастарын
 Дьаабытыттан таһааран,
 Ис таһастарын
 Иититтэн бараан,
 Эт бэйэлэринэн,
 Ити дьүһүннэринэн

²⁶⁹ Лит.: ыһытаһа

- 4640 Ибилитэ дайбаһан,
Иннэритэ сынныһан
Киирэн бардылар.
Онтон өйдөөн көрбүтүм:
Үс хонугу
Томтойо туолуутугар
Үтүө дьүһүн
Үрэллэн барда,
Бэт дьүһүн
Бэттэх киирдэ,
4650 Айыылаах хаан тохтон түстэ,
Андабардаах күн адьас мэлийдэ.
Биһиги киһибит
Төрөөбүт кунга
Үс төгүл
Тирии буолан уһулунна,
Абыс унуоҕа
Аабыллан көһүннэ,
Тоҕус унуоҕа
Толугураан билиннэ,
4660 Көмүскүүрэ эрэ көмүскэтэ,
Харыстыыра эрэ
Харабын уута буолан барбыт.
Абааһы уола
Сылаас хаанын сыһыаран,
Сылаас этин тириитин эмэн
Олох иһэ туолбут быһыылаах,
Уһуктаах дьолуо
Тумсун туорайды тутан,
Тоҕус ойоҕоһун быһыһын
4670 Тобдугураччы тонгсуйара
Чугаһаан турар,
Нохтолоох сүрэбин
Тобулу хостоон таһаардарбын
Туһаныам этэ,
Диэбит курдук
Онно дьулуруйар эбит.
Биһиги киһибит
Өлүөх сэниэтинэн,

- 4680 Баар күүһүнэн,
Улуу киһи
Улуу дуксуур тумсун
Саамай сыа бэлэһин төрдүгэр
Эрбэхтээх илиитинэн
Кэдирги тутан,
Киэр анһан сылдыар эбит.
Ол сылдьан
Хангас харабыттан
Хаан сүүрдэ,
Унга харабыттан
- 4690 Уу субуруйда.
Уолуга тойтойон,
Уоһа томтойон
Оннук диэн хоһоонноох
Омун өс омулуйа сылдыбыта үһү:
 – Дьээ-буо!
Адьарай ааттааба,
Көстүбэт күтүрэ
Ситэн туран
Сииригэр аналлаах
- 4700 Эбит буоллабым.
 Ый-аай!
Ытаатабыам ыксарытын,
Сонгоотобум соһуччутун,
Айыылаах хааным бараннабын,
Андабардаах күнүм эһиннэбиэн²⁷⁰,
Суон тыным үктэттэ,
Сырдык дууһам салыйда.
Аны кэлэн,
Туохтаах буоламмын
- 4710 Туоһум толуйуой!
Ый-ый-аай-аай!
 Арай туран,
Былыргы дьылга,
Урукку хонукка
Өрө көрдөххө –

²⁷⁰ Лит.: эһиннэбин

- 4720 Өрүккүйэ²⁷¹-күрэнсийэн кестөр
Күөх халлаан үрдүгэр
Дьабылыман Тойон диэн
Айбыт аҕалаах²⁷² буолуохтаахпын,
Эбир Дьабыл
Иэйиэхсит Күбэй Хотун
Ийэлээх сурахтаабым.
Ол эмирдээх
Кэрэтин үүтүн
Үс төгүл ыан,
Ыган аҕалан,
Айахпар түһэрэн,
Таспар дьалыннаан,
Испэр имэннээн
4730 Биэрэр баҕас баар буолбат²⁷³.
Бииргэ төрөөбүт,
Урутунан үөскээбит,
Күн быата үктэллээх,
Ый быата дьиэлээх,
Үүттээх таас үктэллээх,
Үрүң аас бэйэлээх,
Үөһө Үрүң Айыы тыллаах
Тылбааһа буолбут,
Күн кыһа
4740 Күөгэлдьин нуура-нусхаа,
Нарын кэскил
Айыы Намыһын Куо Хотун диэн
Аҕастаах буолуох этим.
Этэр тылым дуораанын
Эбир былыт гынан
Истиэн²⁷⁴ баара дуо?
Мин туспар
Көрөр харабын²⁷⁵ сабылынна,
Истэр кулгаабын²⁷⁶ бүөлэннэ.

²⁷¹ Лит.: өрүкүйэ

²⁷² Рук.: аҕам

²⁷³ Лит.: буолбаат

²⁷⁴ Рук.: истиэн

²⁷⁵ Рук.: харабын

²⁷⁶ Рук.: кулгаабын

- 4750 Ким-хайа өллүн-сүттүн диэтэргин,
 Даарда Буулуур
 Ат-сылгы келөлөөх
 Даадар Хара буойун
 Тас иэмминэн
 Таас таала хонууга
 Хапгаччы түһэн,
 Тын гынар тыным
 Быстара чугаһаата,
 Үрүн күн өй-мэй
- 4760 Көстөр буолла,
 Аламай күнүм
 Алах-былах
 Биллэр буолла,
 Адьарай ааттаҕа,
 Соботох харах,
 Сойуо тумус
 Сойуодуку Хара суох гынара
 Субу курдук хаалла дии,
 Бу-йа-ка!
- 4770 Этэр тылын²⁷⁷ дуораана
 Сүтэ илигинэ,
 Өлүү болдьохтоох
 Истэн-кэтээн турар[ын] курдук
 Бу кинкиниир
 Киэн халлаан өрүүлэ
 Үөһө диэки аһылларга дылы гынна,
 Үрүн аас бэйэлээх
 Үрүн айыы сиргэ
 Күндээрэн көстөргө дылы гынна.
- 4780 Онуохаҕа,
 Хотун дьахтар
 Нөрүөннээх баһа быган
 Былтас гынна,
 Хангас харабыттан хаан аллыбыт,
 Уна харабыттан уу субуруйбут,
 Уонун-тиийин онгостон хомуйда,

²⁷⁷ Рук.: ТЫЛЫМ

- 4790 Унга илиитин уһулуччу уунна,
Биэрэн эрэрдий
Бэккэ тутунна.
Бу гынан баран,
Манньык диэн
Номохтоох буолла:
– Дьээ-буо!
Даарда Буулуур аттаах
Даадар Хара буойун
Тойон сурдьуһабыам!
Айыылаах хаанын
Бу айылаах бараннабын,
Андабардаах күнүн²⁷⁸
4800 Бу курдук эһиннэбин.
Одун биис онгоһуутугар,
Үтүгэн айыы төлкөтүгэр
Сиртэн ситии саба ситимэхтээх,
Халлаантан сап саба тарды[ы]лыктаах,
Тангара иннигэр
Даамын биэрбэт,
Күн анныгар
Күөнүн көмнөрбөт
4810 Күүстээх буойун диэннэр,
Күн сиригэр көһөрөннөр,
Отто дойдуга олохтооннор,
Төрүөххүттэн
Төннүбэт гына төлкөлөөн,
Кэхтибэт гына кэскиллээн²⁷⁹
Күн улууһун көмүскүүргэ,
Айыы улууһун араначчылыырга
Отто дойдум
Ороскуоттаабын толуга,
4820 Ночооттообун бүөгэ,
Алдьархайдаабын абырала буол диэн
Айыллыбытын²⁸⁰.
Улууһу уһатарга,

²⁷⁸ Рук.: күнүн

²⁷⁹ Рук.: кэскиллээнэр

²⁸⁰ Рук.: айыллыбытым

- 4830 Нэһилиэги тэнитэргэ,
 Мэннээх оѳону төрөтөргө,
 Бэлиэлээх сүөһүнү иитэргэ,
 Айыылаах аһы аһаангын,
 Андабардаах дьиэбэ анатангын,
 Иэйэхситгээх ийэ сиргэ этиллэнгин
 Куккун-сүргүн абыс салаалаах
 Айыы Кудук Маска холбооннор,
 Алтан далабай
 Түөрэх кэскиллээх,
 Арыы-сыа олохтоох
 Аан дойду иччитэ
 Арыы Наннарыс Хотун ийэлээх гына
 Ииттэрбиттэрэ.
 Ол эбэн этиитигэр,
 Ийэ дойдум
 Илбинигэр инэттэрэн
- 4840 Эмиирдээх бэрингин үүтүнэн
 Ииппитэ үһү.
 Төрөөбүт күбэй хаан
 Эбир Дьабыл
 Иэйэхсит Хотун ийэн
 Эммэтэх эмиийдээх
 Үүтүн кэрэтин
 Үс төгүл ыгаммын
 Өлбөт Мөнүө Нүөссүн
 Уута онорон
- 4850 Кэлэн турабын.
 Кимгиний диэтэргин,
 Арыый урут төрөөбүт
 Күн кыһа
 Күөгэлдьин
 Нуура-нусха
 Набыл-наскыл
 Айыы Намыһын Куо диэммин —
 Эн киһи эдьи[и]йин
 Буолуохсут турабын.
- 4860 Ас барда аһаххын ат,
 Үккэн барда күөмэйгин көнкөт.

- Таскар дьалын,
Искэр имэн²⁸¹ буолуох этэ.
Көстүбэт уолун²⁸²
Көбүрэтэр күүс буоллун,
Адьярай уолун²⁸³
Алдьатар аһара
Албас буоллун!
Баскар-атаххар балкыйдым,
4870 Тула бөбөбөр
Домнуубун,
Сискэр силлиибин.
Дьиэбирбэт дьүлэй мэйиилэн,
Тыллыбат ньыгыл эттэн,
Хайдыбат халын тириилэн,
Тостубат суон унуохтан!
Хатан бии кэхтэр киһитэ,
Торбо-кылаан сынтарыйар,
4880 Үнүү-батас үнтүрүйэр гына
Дулбан туоллун,
Силгэн ситтин!
Абыс ахтар айыын
Алгыһыттан матарбатын!
Алам Дахсын хатын²⁸⁴
Айыы айылгыгын олохтоотун!
Баай хара тыа иччитэ
Балым баайыттан матарбат
Маанылыыр ыччата буол!
4890 Сүнкэ далай иччитэ
Күөт хатырыктаабыттан көнөөбөт
Күндү ыччата буол!
Өлбөт-сүшпэт
Өрөгөй бөбөн
Ньургунун оттуу тэтэрдин!
Дуомал-дуомал-дуомал!
Бо-йа-кка!

²⁸¹ Рук.: имээн

²⁸² Рук.: уолун

²⁸³ Рук.: уолун

²⁸⁴ Рук.: хатын

- 4900 Ити этэр тыла
 Дуораана сүтэ илигинэ,
 Биһиги киһибит
 Айабын атан биэрдэ.
 Өлбөт-мөнгө²⁸⁵ уута
 Орулуос кыыл сыммытын курдук
 Онгойор айабар тыган
 Түһэн кэбистэ –
 Ону «кул» гына ыйыстан кэбистэ.
 Абааһы уола
 Өлбөҕө миэхэ түһээрэй диэн
 Бэрт өр атан олорто –
 Киниэхэ ким да түспэтэ.
- 4910 Биһиги киһибит
 Ити кэнниттэн
 Иһэ имэннэннэ,
 Таһа дьалыннанна,
 Уруккутадиэн баар дуо –
 Уонунан отто,
 Биэһинэн бэргээтэ.
 Эт оннугар эт үүммэ,
 Тирии оннугар тирии үөскээтэ,
 Урукку охсуһуута диэн баар дуо –
- 4920 Уонунан ордон охсуста.
 Өрүтэ өрүөтээн,
 Ойон тура-тура
 Оройго биэрэн
 Уймаһырдан барда.
 Уруккутунааһар
 Уора-көстө дайбыырынан
 Уһун илиилээх дьолуота буолла,
 Халбарыйарынан
 Халтан ойоҕостоох
- 4930 Таһылбата буолла.
 Таһыгыраччы дайбаһан,
 Таннарыта анныһан бардылар.
 Ат-биэ курдук оонньоотулар,

²⁸⁵ Лит.: МЭНЭ

- Атыыр обус курдук атыаластылар.
Хара өттүгүн таһыгар
Хангас өттүнэн,
Хангас ытыһынан
Хатан мас курдук
Хабырбаччы өттүктээтэ.
4940 Өлөр өлүү уолун
Өһүргэс хабырбатыттан
Үрүн куолайы төрүттэри
Унга илиитинэн
Умсары харбаата,
Унга өттүгэр
Умсары садьыда.
Ол үрүт өттүн өйдөөн көрдөххө:
Өлөр өлүү сандааны бэргэһэтин
4950 Үнтү дайбаан түһэрдэ,
Кэтэбин олобор үөскээбит
Аптаах ап-чарай баттабын
Түү төрдүттэн
Үс төгүл эрийэ баттаан,
Умса тардан,
Үрүн сүннүүттэн
Үнтү үктээн,
Үс хонукка өрө мөбүһүннэрэн,
Үллэннэтэн сырытта.
Өлүү уола²⁸⁶
4960 Үгүһү өйдөөбөт буолан барда,
Сордоох соботох илиитинэн
Умса тайанар буолла.
Хап сирэийинэн
Хара буору уобан
Халтан тааһы сирэийинэн
Суорар буолан барда.
Үс хонук туолуутугар
Дьолуо тобугар туора тардан,
Тула эргитэн тэлэгэчиттэ.
4970 Май хара тыаны баһынан

²⁸⁶ Рук.: уолу

- 4980 Малахачытан балык кунуттан
 Батарыта харбаан аёалан,
 Кэй хара тыаны кэтэбинэн
 Тэлэкэчитэн киэн көхсүн кыаратта.
 Улуу хайалары улахаатынан²⁸⁷
 Умса тутан уймаһырдан,
 Охсуһуулаах охсуһар
 Улуу тунуй буолагы
 Оттотунан дьөлө бырабан түһэрдэ.
 Сөрүөһүннэри тардан,
 Үрүн сүннүн анһан,
 Тыллаах сыһаабын төрдүнэн тыыран,
 Ылып-чылып быһыйатынан
 Ылыбыр-илибир быһан,
 Нохтоолоох сүрэжин
 Сүдьдүүлэри,
 Эмэхэтин этгэри буутуттан
 Бултаһан холутта,
 Хомуссан²⁸⁸ хоо[л]дьугун үүтүнэн
 4990 Хостоон таһаарара чугаһаата,
 Түөһүттэн тэбинэн сиһин-үөһүн
 Сэттэ сиринэн быһа тардан
 Чиккэннэтэ оонньоото.
 Адьарай киһитэ
 Айабын аһан айдаара сытта,
 Түннүк мууһун
 Күдьдүк²⁸⁹ өһөхтөөбүнэн
 Ытыгы сытта.
 5000 Ыараханлык ынчыктаан,
 Иччилээхтик энэлийэн
 Кэриэс тыл кэпси барда.
 Бу көрдүк тыллаһа сыппыт:
 – Ыый-ый!
 Ыалдьар эт
 Айаката манлык эбит,
 Тохтор хаан

²⁸⁷ Лит.: улабатынан

²⁸⁸ Лит.: хомуйсан

²⁸⁹ Лит.: күрдүк

- Абытайа маннык эбит.
Хара күдэн тыным, дьэ, быһынна.
5010 Собуруу сордоох соллонноох,
Халлааным состуойугар олохтоох
Муус Булгуйа Хотун ийэкэм,
Быдан бырастыы!
Өрө Харах Үс Кырыы Үөс Тардар
Нөрү Хара Тойон аҕам
Быдан бырастыы!
Кыдык кыргыттар,
Хамсык уолаттар,
Сотуун дьонум,
5020 Хомуруку ыалларым,
Сут Хобдобой алааным,
Чучуруйар сүүһүм,
Чупчуруйар ыччаттарым,
Чуобур Хонгорой тумулаттарым,
Улуу Дүксүүр ааттыктарым,
Кэлбэт кэлтэгэй ыйдарым,
Тахсыбат таннары өһөх күннэрим,
Быдан бырастыы!
5030 Үөрбэ долодохун олобум,
Үлүгэр дьаһах олобум,
Хаар кыстыгым,
Сай күдүөн сайылыгым,
Удурҕаччылаах удьурдарым,
Идимэрдээх энэрдэрим,
Соллонноох дойдум
Дьэ, быдан бырастыы буоллун!
Киэн көбүс дьэ, кыараата,
Кэтит үөдэн дьэ, аччаата.
Аны кэлэн туобум толуйуой?
5040 Даарда Буулуур аттаах
Даадар Хара буойун обургу
Хайа дойдум хайчаҕайын тириитин
Халҕан аан кынан,
Харданг окко
Халтан ойоҕоһунан
Халтарыян түспүтэ буолла.

- 5050 Уу харахтаах
Умса хорутуо диэбэтэбим,
Эт тыллаах
Ингнэри этиэ диэбэтэбим,
Күн улууһугар
Күрэхпин биэриэм диэбэтэбим.
Субата туттагыр,
Кысса²⁹⁰ кылбабыр.
Баһын анаара
Былай мангаас,
Курданарыттан үөһээ өттө
Уота кубабай
Чэмэлиистэй Куо диэн,
Тыа өттө – уот өттө,
5060 Онхой иннэ диэммин,
Ойох ылан,
Уруу түһэрэн
Уодьуган тутуом диэммин
Бу үһун унуохпун
Урусхаллаттахпыан,
Хатан унуохпун
Хардабаастаттахпыан.
Хаалар күн хабырыйда,
Өлөр күн үтүрүйдэ.
5070 Үс үөдэн түгэбэр
Үөлээннэһэн үөскээбитим.
Арбаһаһын тириитин
Аннынантөрөөбүт,
Анаһаһын үүннэрэн үөскээбит
Арбыйа баттах,
Атара кутурук
Аан Дьа[a]һын Тойон аҕалаах,
Алып Куоктуй Хотун ийэлээх,
Үс бараа,
5080 Хара күлүк
Тимир Мэнийэ Бухатыыр Тойон
Этэр тылбын иһит.

²⁹⁰ Лит.: кыrsa

- 5090 Үөһээ киэнин үтүөтэ буолбут,
Сордоох халлаан
Кулугута аатырбыт
Соботох харах,
Сойуо тумус
Сойуодуку Хара
Дьэ, мин өллүм.
Айыы аймабар,
Кэлэр-барар ааттыктарыгар
Кэнттик буол!
Бэт киһи
Мэлийэр биэрэгэр мэлэйдээн,
Ааттаах киһи
Алдьанар ааттыга буолан,
Харгыстаах-сурахтаах киһи
Суох буолар суола буолан,
Солбуйан
- 5100 Кулун кэннин кэтэрдin!²⁹¹
Кэриэс тылбын этэбин,
Тылбын истэ сэнээринг,
Көрө сүөргүлээнг, оҕолоор!
Буйака!
- Өр гыныа дуу, өгөр гыныа дуу,
Ити буолтун кэннэ,
Абааһы уолун
Сиһин-үөһүн быһа тардан ылла.
Ол кыыс тунуй буолагы
- 5110 Ортотунан дьөлө үктээтэ,
Абааһы уолун айабыттан соһон
Төбөтүн оройунан
Таннары анһан кэбистэ.
Унуоргута көстүбэтэх,
Түгэбэ биллибэтэх
Уот Судьулу муораба
Уга охсон бистэ,
Хаардаах бугул саба
Хара төлөнүн

²⁹¹ Рук.: кэтэрдin

- 5120 Саба батгаата,
Тилэжинэн тэпсэн,
Уллунагабынан онгорон
Уруккутун курдук гынан кэбистэ.
Сүлдүүлээх сүрэжин
Тобус болгуо тобожо буолбут,
Абыс болгуо аддайа²⁹² буолбут,
Сэттэ болгуо чээрэтэ* буолбут,
Тимир төрдүгэр үөскээбит
Бэгидэл Хара уус
- 5130 Биэс мэнгэ биэни
Бэрик ылан туран,
Үс тү[ү]ннээх күнү мэлдьи
Үнтү сынньан
Өһөгөйдөөбү үөһүн тардан,
Үккэнинэн диэн
Өһөхтөөн-хатаран,
Онгорон биэрбит.
Үтүө быһыйатын төбөтүгэр иилэн,
Үрдүк халлаан өһөхтөөх
- 5140 Былытын үрдүгэр үөскээбит,
Ибиэ-дыажаа сангалаах,
Идимэрдээх тыллаах,
Улай хаан утахтаах,
Кыһыл хаан уонахтаах,
Илбис төрдүн
Илэ миинэ төрөөбүт,
Эриэн былыт көлөлөөх
Эччигийэ-татат
Ырыа Чыбыйдаан обургуга
- 5150 Ыйдаран-кэттэрэн,
Туһанаары бэлэх биэрэн,
Өрө анньан турбута үһү.
Ол туран, уолуга
Ходьой да өстөөбүн өлөрбүт,
Саастаабын дыаныйбыт
Киһи курдук сананан

²⁹² Лит.: ардайа

- Кини санга сангара турбут үһү:
– Дьэ-буо!
5160 Үрдүк халлаан
Үллэр бүүрүгэр дьиэлэммит,
Үрдүк арҕаһыгар уйаламмыт,
Эриэн былыт көлөлөөх,
Ааһар былыт аттаах,
Кыыһар былыт кымныылаах,
Дьай хара холорук дапсыырдаах,
Чэкэ-курус дьыбар сирдьиттээх,
Обот уота умсуурдаах,
Улай хаан утахтаах,
5170 Кыа хаан уонахтаах,
Илбис кыыһа,
Эрэдэһин кутурук
Ырыа Чыбыйдаан
Хотун эдьи[и]йим,
Манһабын балбы биэрдим,
Сулуугун сулбу биэрдим.
Биэс тарбаһым бэриитин көр,
Уон тарбаһым улуутун уруйдаа!
Ас барда айаххын ат,
5180 Түргэнник түһэ охсу[у]й,
Тиэтэй-саарай!
Түргэн мүччүкэй²⁹³,
Дьороһойдук тутун!
Хапсаһайдык хамнан!
Өстөөхпүн өлөрдүм,
Саастаахпын дьаныйдым.
Өһөбүттэн үллэрэбин,
Сүрдьүтүн²⁹⁴ бэлэхтиибин.
Өлбөт-сүппэт өрөгөйгүн
Дулһалары толору домноо!
5190 Иннибин-кэннибин
Ситэри сэхэргээ эрэ,
Эдьийииккэм!

²⁹³ Лит.: мүлчүркэй

²⁹⁴ Лит.: сүлдүүтүн

- Буйакка!
 Ол этэр тыл дуораана
 Сүтэ илигинэ,
 Эриэн былыт эргиллэ[н],
 Сүүрэн тийэн кэллэ.
 Имэннээх-илбистээх
 Ийэ хара холорук
 5200 Ингэн-сүтэн,
 Өрө ытыллан турда.
 Ол устун биһиги киһибит
 Бырабан күөрэттэ.
 Сынгаах тыаһа «лап» киннэ,
 Куолай тыаһа «кук» гынна.
 Халлаан халлаанынан,
 Сир сиринэн буолан туран,
 Үрдүк арбаһыгар
 5210 Суукур-суукур тумус тыаһаата,
 Таһыгыраччы дабытал²⁹⁵ тыаһаата,
 Чачыгыраччы күлэн киирдэ.
 Хатын²⁹⁶ үлүгэрдик
 Хайыта-тырыта ыстанан,
 Хабараан собустук ыллаан хабыргалатта²⁹⁷,
 Субу курдук тойук чункунаата:
 – Ээ-һэ-иэх, ээһэ-нэх!
 Чункуй-чулуку,
 Чалыппын-дьалкыырбын,
 Иэкээйик-чуохаайык,
 5220 Үөрүүкэй-көгүүкэй курдук буоллун!
 Көрбөтөхпүн көрдүм,
 Билбэтэхпин биллим.
 Соботох Харах
 Сойуодукку Хара
 Тыллаах сынһабын²⁹⁸
 Түөрэх гыным,
 Сүрэхтээх быарын

²⁹⁵ Лит.: дабыдал

²⁹⁶ Лит.: хатан

²⁹⁷ Рук.: хабырбалатта

²⁹⁸ Лит.: сынһабын

- 5230 Күнгэһэ* оностуом,
Үрдүк сүлдүүтүн*
Киэргэл киистэ киниэм.
Хаанын хаптым,
Бөлүөбүн уоптум!
Ымдаан эркин ырыакайым,
Уу долобой тойуктарым
Буоллун, оболоор!
Даарда Буулуур атгаах
Даадар Хара буойун
Тобулу толкуйдаа!
Туһааннаах туйдум, туомал!
- 5240 Тойон ханнынгу туоллун,
Сири ханнынгу ситтин,
Ох ханнынгу улааттын!
Чэрин-бурун тэннэстин,
Киэбин-киэлингу туоллун,
Киинингу бөлтөйдүн!
Устабын уһаттым,
Кэстэбин кэтирэттим.
Ытык күнүнгу ыадайдын,
Тураах күнүнгу туругурдун²⁹⁹!
- 5250 Таман күнүнгу тарбаннын,
Үллэр күнүнгу үүннүн!
Өлбөт-сүппэт үккэннэн!
Үрдүк арбастаахтартан үнтүрүйүмэ,
Хатан уохтаахтан халтарыйыма,
Суон унуохтаахтан толлума!
Уон тарбах олус уумматын,
Биэс тарбах бэтэ дьиэлийбэтин,
Татаар тыллаах таба эппэтин,
Уу харахтаах умса көрбөтүн,
- 5260 Сүүдүрү[ү]н сүһүөхтээх таба дугуйбатын!
Охтоохтон охтума,
Саадахтаахтан самныма,
Биилээхтэн кэхтимэ,
Уһуктаахтан чугуруйума!

²⁹⁹ Рук.: туругундун

- Туомал!
 Түөстээби түннэр,
 Ухалаабы умат,
 Бэрди бэтиннэр!
 5270 Адьарай бииһин алдыатарга анан,
 Көстүбэт бииһин көбүрэтэргэ күүстэн,
 Үөһэ-аллара бииһин ууһун
 Өлөрөн-сүтэрэн үллэрэ-түнгэтэ³⁰⁰ үөскээ!
 Мэлдьи даһаны миэхэбэ
 Биэрэ мэлэрий,
 Ыла содуоруй!
 Үтүөнү өлөрдөххүнэ —
 Үтэтэ салбаар!
 Бэрди мэлиттэххинэ —
 Бэлэхтэ биэрээр!
 5280 Дьолуо илиинг
 Дьохунун туттараар,
 Хаанна хаптараар,
 Бөлүөхтэ уоптараар!
 Өрүү даһаны
 Өлөр өлүү суолун
 Өргөн өтүү курдук
 Өлүү ситимэбэ миэхэ буолуо —
 Өһүлэн-сүөрэн биэриэм.
 Ааттаах киһи
 5290 Алдыанар ааттыгынкулугута
 Миэхэбэ буолуо —
 Аһан-сабан биэриэм.
 Бэрт киһи мэлийэн хаалар
 Биэрэгин алын биттэбэ
 Миэхэбэ буолуо —
 Мэтэриччи-ханарыччы
 Тардан биэрдэхпинэ
 Бэт киһи аатын ылангыһын,
 Мэник-тэнэх бөбөнү
 5300 Мэйиигэ биэрэн мэлдьи кыай³⁰¹!

³⁰⁰ Рук.: түгэтэ

³⁰¹ Рук.: кыайын

- 5310 Быдан-тэгэл, дьэ, бырастыы!
Киһи буолан кичэллэн көр,
Ураанхай буолан уйулулан!
Аран аҕата,
Иринньэх ийэтэ,
Сатыы тайаҕа,
Аттаах кымньыыта,
Ааспыт үтэтэ буолангың,
Аан ийэ дойдунг
Алгыстаах кэрэтин айангың
Араҕас быйанг олохтон!
Аңардастыы аатыр,
Соҕотохтуу сурабыр!
Чулуп-чункуй,
Чулуп-чалып!
Итини истэн баран:
«Уо, дьэ, сөрү-сөпкө туойда», — диэн
Астыммыт курдук сананна.
- 5320 Аны туран,
Туолуман Тойон дойдута
Манан буолуо диэтэ,
Үнкүрүс-күөлэһис гынна.
Турулуур тус хоту
Туһааннаах дойдум туһа диэн
Моонньугар мойбордоох,
Кутуругар хоболоох
Атыыр мохсоҕол кыыл буолан,
Өксөкүлээх Мэлэрик Улуу
Тунуй буолактан
- 5330 Тура баттаан
Орулуос кыыл курдук
Куһугураччы көтөн истэбинэ,
Өйдөөн көрбүтэ:
Отто дойдум
Ус дьахтар онгорбутун курдук
Ойуу-дьэрэкээн дьүһүннэнэн,
Обуруо курдук төгүрүйэн көстөр эбит.
Сатыы былыт сабыдыалланан,
Эбир былыт экиннэнэн,

- 5340 Итии куйаас энгэрдэнэн,
Ибигирэс самыр дьүөрэлэнэн,
Элэк[к]эй тыал сирдыттэнэн,
Ийэ дойду иитигэр,
Собуруу ытык
Хонгорой Дуорсун тумул
Дьулайыгар түнэ баттаата.
Толкуйдаан көрөн олордо.
Чугаһынан киһи толлор
Дьохуннаахтара суох буолбут,
5350 Бэт абааһы аймах дьэ, мэлийбит.
Иэйиэхсит ийэ³⁰² тахсан
Иэнигийэр имэнгнээх
Хонуулара буолан барбыт,
Айыыһыт аҕа чахча³⁰³ тахсан
Айгыстар арыылаах-сыалаах
Араҕас нүөлсүн хонуута буолан аатырбыт.
Айыым аймаҕа ас тутан
Айах көтөбөр
Ааттаах алгыстаах
5360 Кэрэ күнэ буолбут эбит.
Күөх тыа курдук
Күрүөх дьоно мустубут,
Халын тыа курдук
Айыы дьоно хадьырдаммыт,
Суон тыа курдук
Суон норуот³⁰⁴ сурабыран мунньустубут³⁰⁵.
Сур бөбөнү суоһарбыттар,
Хангыл сүүрүгү хастаабыттар,
Улаат халаат бөбөнү охторбуттар.
5370 Тобус сиргэ дьоллоох түһэлгэ буолбут.
Сылгы иһитин
Чороонуттан бэлкэйигэр дылы,
Холлобоһуттан ситиитигэр дылы
Толору таспыттар,

³⁰² Рук.: илэ

³⁰³ Лит.: чахчы

³⁰⁴ Рук.: народ

³⁰⁵ Лит.: мунньустубут

- 5380 Үнах иһитин
Үаҕаһыттан ымыһатыгар дылы,
Лэппэйиттэн тордуйатыгар дылы муспутгар,
Мас иһити кыраһыттан бадаайатыгар дылы,
Мандардааһыттан матааччаһар дылы
Барытын түөрэ муспутгар.
Бу киһи кэлбитин билбиттэр быһылаах —
Дьиэттэн дьиэлээх тойон уол
Балтын хангас хоннобун
Анныгар сиэппитинэн
Хонуу хочо оттотугар
Күндээрэн таһыста.
Уол тойон ол киһи диэки
Көрөн туран
Бу курдук тыллаах буолла:
— Дьэ-буо!
- 5390 Даарда Буулуур аттаах
Даадар Хара буойун
Тон күөһнэр тосхойдум,
Үрүн тииттэн өллөрдөөбүт,
Хара тииттэн хаххалаабыт,
Суон тииттэн толуйбут,
Айаһымсаһы ыраастаабыт,
Удурһаччылааһы уураппыт
Үтүө манһаһар сулуута диэн
- 5400 Солуур эти көрдөөбөһпүн,
Кэһиитэ диэн
Баһаччах эти* ылбаппын,
Маанылаах балтыбын манһаһар
Ханыылаах доһорунаһ айыыбын,
Ийэлээх-аһабыттан
Эһһьэтэ эһтэрэнһһин,
Таһаһта чаһтаһанһһын,
Иһиттэ ирээттэтэн,
Киһитэ-сүөһүтэ аһаттаран
- 5410 Аан алаһан араһыста.
Хотун уйаһ күөччүтэ³⁰⁶,

³⁰⁶ Лит.: күөсчүтэ

- Көр бараанын кэргэнэ,
Тэллэххэ нытыарар³⁰⁷ тэннээбин
Хоойго сытыаран,
Холобурдаах хотун онгостон,
Кулан Айыыһыты холбоон
Ингэн Ийиэхсити эргитин,
Хаан айыыһыты кыт[т]ыһыннарын!
Этэр тылым итинэн бүтэр.
- 5420 Ааспыт киһиэхэ
Аһыыр ас баар,
Тутайбыт киһиэхэ
Улай утах баар.
Бууйака!
Онтон ынараа³⁰⁸ киһи
Үнкүрүс гынна,
Күөлэһис гынна,
Бэйэтэ бэйэтинэн буолла.
- 5430 Баһайы, күөх сата
Сыстыбыта буолуо диэтэ,
Көстүбэт дьайын көбүрэн
Күөх далайга көнү суунна,
Хара далайга хампы суунна,
Түүннээх күн чөнгөрө чүөмпүбэ
Сөгүөлээн биллигирэттэ;
Охсуһууга уурайбат
Олоччу алдьаммыт
Омной-сомной тангаһын
Олбу-солбу тангынна,
- 5440 Сэбин-сэбиргэлин
Сири курдук симиннэ,
Хааман-сүүрэн,
Туой булгунньах курдук
Дуолланнаталаан,
Саар булгунньах курдук
Саллан табыста.
Ону көрдөххө:

³⁰⁷ Лит.: сытыарар

³⁰⁸ Лит.: анараа

- 5450 Кырыытыттан кыгаан
Кыраһык булбат
Кыыс-дыахтар сириэ дуо,
Ойоһоһуттан одуулаан
Омсо көстүбэт,
Оһо-дыахтар
Умсугуйар киһитэ буолан барда.
Көхсүттэн көрдөххө –
Күтүр улахан,
Инниттэн көрдөххө –
Эгэлгэ эриэkkэс киһи эбит.
Ол инниттэн дыахтар киһи
- 5460 Уос-тиис онгостон барда,
Хаас-харах хамнатан киирдэ;
Уолуга ходьойон,
Уоһа томтойон,
Омун өс көрөн барда:
– Дьэ-буо!
Охтон баранар мас бүөрдээх,
Уолан бүтэр уу ойбонноох,
Орохсуйан хаддарыйар³⁰⁹ от кырыстаа[x],
Ойон таххар күннээх,
- 5470 Туой кэрэ буорум тойоно буолбут,
Даарда Буулуур ат сылгы көлөлөөх
Даадар Хара буойун,
Дьэ, сүрэһим сөбүлүүр,
Хараһым хайгыыр
Айан киһи ааспытын³¹⁰ буолуо,
Аһы түһэн,
Арбааһын сылытан,
Суолун һитэ³¹¹ тутайбытын буолуо.
Тохтуу түһэн,
- 5480 Дьулайга тохтоон,
Хойууга бөт,
Убаһаска чачай,
Саамал кымыһынан

³⁰⁹ Лит.: хагдарыйар. Салгыы *хаддарыйар* диэнинэн хаалларылынна.

³¹⁰ Рук.: ааспытын

³¹¹ Лит.: ситэ

- 5490 Санаафын тарбат,
 Көй кымыһынан
 Күөмэйгин онгоһун,
 Халын хаһанан хаччыта кэбис,
 Суон саалынан мохсуота уур,
 Көмүрүн³¹² унгобуһунан тиистэ саан,
 Үрүн тыыммын өрүһүйбүт,
 Үтүө үккэнгэр өрөһүйэн
 Түһэлгэ таттылар,
 Сол³¹³ төрдүн сынньар буолуохтара,
 Киһи буоларбытын кэпсиэхтэрэ,
 Иһит-хомуос ыламмын,
 Танас-сап чаастанаммын,
 Киһи-сүөһү аналланаммын,
 Энньэ-ситии эптэрэммин,
 5500 Кэскил саға салайтараң,
 Киһи курдук сүктүөхпүн,
 Үчүгэй убакаам,
 Уордуйбуккун умуллар,
 Кыһырыбыккын кыйдаа,
 Кыра-хара өттө
 Кыстыктарын буллулар,
 Кыайар аймаға
 Быстахха быстарангын,
 Омуннаахха оуустарангын,
 Сааспын сарбыйда диэнгин
 5510 Санаафын хамнатыма,
 Күһнээх тангара маннык эбит буоллаға,
 Былыттаах халлаан диэн
 Маннык эбит буоллаға,
 Сиикэй аһаабатабым,
 Сииккэ үктэмметэбим,
 Чуулааны дурдаламмытым,
 Хаппахчыга хааллыбытым,
 Оноолооххо орооспотобум,
 Бииллээххэ биссибэтэбим,

³¹² Лит.: көмүрүө

³¹³ Лит.: ол

- 5520 Сүрэххинэн сөбүлээнгин,
Тарбаххынан талангнын,
Бэйэбинэн билэнгин
Блар буоллаххына,
Сөрү сөп буолуо этэ.
Бууйака!
Ол икки ардыгар
Биһи киһибит:
«Кырдык даҕаны
Сөрү-сөпкө эттэ быһыылаах».
- 5530 Уулаабыт улаан убаһа курдук
Уунаарыччы көрөн киирэн барда,
Аһаабыт ала убаһа курдук
Алаарыччы көрөн барда.
Аллараа уостарыттан
Алта хамыйах
Арыы тахсыар дылы,
Үөһэ уостарыттан
Үс хамыйах
Үүт тахсыар дылы
- 5540 Уураһа турбуттар.
Айыы Дуурай бухатыыр
Таба-тайах тириитин
Тарҕата ууран,
Дьаралык тэллэх
Тэлгээн барда,
Түүлээх-кылааннаах үттүнэн³¹⁴
Түһэх ууран бардылар,
Дьэ таһыттан
Тэһиин тутан,
- 5550 Аан аһан,
Өлбөх ууран,
Оһуор тардан киллэрдилэр.
Оҕо-күтүөт ойоһунаан
Үс хонукка
Үккэннээх урууну түһэттэрэн
Олорбуттара үһү.

³¹⁴ Лит.: өттүнэн. Салгыы *үттүнэн* диэнинэн хаалларылынна.

- 5560 Үс хонук буолуор дылы
Халын хаттанан
Куолайдаах тургуйда,
Суон унуобунан
Харыылаах билистэ.
Ол курдук,
Отто дойдум
Оонньуута буолла —
Дьоробой бөбө
Туһуннулар,
Хатан бөбө
Хапсабайдаста,
Чэпчэки бөбө
- 5570 Дьиэрэнкэйдээтэ,
Дьобус бөбө
Чохчоохойдоото,
Сатабай бөбө
Сардырбаччы атаһ тэбистэ;
Олуктаах бөбө
Ойуоккалаан буурдаата,
Кырбадаһын* бөбө
Кылыйан сыбырбатта,
Ырааҕас бөбө
- 5580 Ыстангалаан бырдангалатта,
Хоһуун бөбө
Куобахтаан хонкучахтаата;
Тоҕус сиргэ номохтоох
Олонхо буолла,
Аҕыс сиргэ
Айдаан ырыа тардылынна,
Сэттэ сиргэ
Түөрүйэ сэнэн сэнээрилиһнэ;
Бу быйанга
- 5590 Аһытыгар астыннылар,
Хойуутугар бөттүлэр,
Мунхал ойуун
Тойуга туойулунна,
Сатабай өмүрэх
Сайдан өмүрдэ,

- 5600 Дьэллик иирээн
Сатыблаан мэлэрийдэ³¹⁵.
Мантан ордук
Баарын билбэтим –
Ойуурдаах куобах
Кэтэбинэн оонньоото,
Бажа халгарыйар,
Чоху үнкүрүйэр,
Ыт чалыптыыр,
Соххор айыы быйанга буолбут.
Ити буолан турдабына,
Түүлээх төрүт
Түһэлгэтин ортотугар
- 5610 Абыс салаалаах,
Арыблаах-сыалаах
Алтан ымыйаны
Туруору тутан,
Тобус буут
Дьоллоох мас торуоскалаах
Туоллуман Тойон
Аан дойдутун айыытын
Аһатан барылатта:
– Алам Дахсын айыыһыттарым,
Отум-маһым!
- 5620 Төрдүгэр олохтоох
Оһуор-мандар уолаттар,
Ойуу дьэрэкээн кыргыттар!
Баай хара тыам иччитэ,
Баай Байанай,
Барылы кэскил,
Тойон эһэ,
Аһаа-сиэ!
Сүнкэ далай иччитэ
- 5630 Сүдьү Буурай Хотун
Матыма!
Үтүгэн айыым төлкөтө буолла!
Одун Хаан оһоһуутунан

³¹⁵ Лит.: мэнэрийдэ

- Отто дойдум өрөгөйө үрдээтэ,
 Сылгы сүөһүм айыһыта
 Күрүөн Дьөһөгөй Хотун,
 Түүлээх Түһэгэй Тойон
 Аһаан ис!
 Бһах сүөһү айыһыта
 Аан Нэчир Хотун,
 5640 Ахтар Айыы Тойон
 Аһаа-сиэ!
 Киһи айыһыта
 Хаан Айыһыт Тойон,
 Инэн Иэйэхсит Ийэ
 Аһаа-сиэ!
- Ити курдук,
 Көлөһүн балаһын аллыар дылы
 Аһатан-сиэтэн барылаттаҕа.
 Аҕыс дьайаалаах,
 5650 Уон икки оноолоох
 Түнэ куйах сонун дьиримин
 Төлүтэ татта нэлэкэйдэнэн,
 Төттөрү хайыһан,
 Төннөн кэллэ.
 Дьиэтигэр киирэн эмээхининиин³¹⁶
 Ибир-сабыр кэпсэтилэр,
 Эһһьэ-сулуу
 Чааһынан кэпсэтилэр.
 Эмээхсин этэр:
 5660 – Оҕо бэйэтэ
 Көрдүүрүнэн буолуох этэ.
 Кыыстарыттан ыйыттылар:
 «Тугу ылабын?» – диэтилэр.
 Кыыстара:
 – Элбэх наадата суох.
 Тамыйах гиэнэ –
 Томторук наада.
 Кулун киэнэ –
 Көбүлэ наада.

³¹⁶ Лит.: эмээхсининиин

- 5670 Мас иһитгэн –
 Матааччаба наада
 Туос иһитгэн –
 Тордуйаба наада.
 Онтон ордугу
 Эппэт дьахтар түбэстэ.
 Барар күннэрэ тийэн кэллэ.
 Биһиги киһибит
 Сүүрэн тахсан,
 Тобус томторболоох
- 5680 Тойон сэргэбэ
 Өйөнөн туран,
 Тус арбаа хайыһан
 Туһааннаах көлөтүгэр
 Санга сангара,
 Тыл кэпсии,
 Ыһыра турбута үһү:
 – Дьизэ-буо!
 Үөр туллук
 Өрө көтөн иһэрин курдук
- 5690 Үүт Дьөһүөл Ааттык
 Үрүт өттүгэр олохтоох,
 Үрүмэ долгун дойдулаах,
 Үүт ньүөссүн тиэргэннээх
 Хаһаа түгэбэр хааллыбыт
 Хангыл Атыыр аҕалаах,
 Сэлэ түгэбэр бааллыбыт
 Сэлбэрийин Манган Биэ ийэлээх
 Даарда Булуур соноһоһум,
 Аналлаах ат көлөм
- 5700 Ыйаастар ырыганым!
 Куруу! Куруу!
 Бэттэх буол!
 Аан дойдубар айанныыр,
 Төрүт дойдубар төннөр
 Күнүм буолла,
 Өстөөхпүн өлөрөн,
 Саастаахпын самнаран,
 Аналлаахпын ылан,

- 5710 Туһааннаахпын тутан
Барар күнүм буолла.
Буйакка!
Этэр тыл дуораана
Сүтэ илигинэ,
Үүт куйаас түстэ,
Үс үрүң былыты
Үктэл онгостон,
Ат-сылгы
Сиэлин-кутуругун
Кынаттанан тийэн,
5720 Тиксэн кэллэ.
Холун тийбэт
Хос хоннуоламыт*,
Танас тийбэт,
Таата маннамыт,
Дьирим тийбэт
Тэйгэбэр истэммит.
Ат-сылгы уруккутуттан
Уонтан улаатан,
Олус тупсан
5730 Кэлбит эбит.
Күн тангара көдьөнгөтө*
Көнтөһүттэн күөйэ харбаата,
Хаан тангара хантарбата*
Тэһииниттэн тута байаата.
Ити курдук
Ат тийэн кэллэ.
Кыыһы тангараба ти[и]йэ тангыннаран,
Сиргэ ти[и]йэ симээн,
Ийэтэ эмээхсин убайыгар
5740 Айыы Дуурайга аҕалан:
«Акка үтэн биэр», – диэн
Соруйда бу эмээхсин.
Бэйэтэ мандардаах-ойуулаах,
Бакыр уктаах
Бадаайы хамыйабынан
Үс төгүл
Арабас илгэнэн

- 5750 Баһан барылатта.
Аал уотугар
Үс сиргэ
Хаардаах бугул саға
Хотон чоҕу тардан баран,
Кутан күлүмнэтгэ.
Ити курдук ас биэрдилэр.
Ол гынан баран,
Эмээхсин ийэтэ буолуохсут
Алгыс албаан
Намылытан түһэрдэ:
– Дьэ-буо!
- 5760 Чуулаан дугдалаах,
Хаппаччы³¹⁷ хаайыылаах,
Сэттэ былас
Сиэрэн көмүс сүһуохтаах
Сэмэриистэй Куо кыһым!
Дьэ-буо!
Иһит-хомуос
Ирээттээтэбим буоллун,
Танас-сап
Чаастаатабым буоллун,
5770 Киһи-сүөһү
Аналлаатабым буоллун!
Бу барангың
Алтан сэр[г]этэ астар,
Амынныар³¹⁸ модьобото атыллаа,
Аал уотта отун.
Киһини биэттим³¹⁹
Киһи төрдө буоллун,
Сүөһүнү биэттим
Сүөһү төрдө буоллун!
5780 Төрөтөр оҕон³²⁰
Ү[ү]с-аас
Көмүс чарапчы

³¹⁷ Лит.: хаппахчы

³¹⁸ Лит.: амынныар

³¹⁹ Лит.: биэрбитим

³²⁰ Рук.: оҕон

- 5790 Биһик буолан кынкынаатын!
Иитэр сүөһүм
Сэттэ хос ииччигэн
Көмүс дал буолан тэнийдин!
Улуу тиэргэни³²¹ уһатын
Унаар түптэни олохтоон!
Илгэ-быйангы эркиннээн³²²
Сонон кыайбат соргуланын,
Кэһэн кыайбат кэскиллэнин!
Ньургунун от курдук
Күөх өрөгөйгүт тэтэрсийдин!
Чороонно[о]бу долгуппат дьоллонун!
Амыйахтаабы дьалгыппат кэскиллэнин!
Үүттээбэр ньулун,
Сүөгэйдээбэр мөлбөйүн,
Төрүөбү түскэ төлкөлөөн!
Дьолгутун томторго туругурдун³²³
- 5800 Уруй-айхал буоллун!
Бэлиэлээх сүөһүтэ иитин,
Мэн[н]ээх оҕото төрөтүн!
Буйакка!
Ийэлэрэ эмээхсин
Ити курдук диэн
Бүппүтүн кэннэ,
Күтүөттээх кыыс
Үөрбүт-көппүт курдук
Аттарын миинэн,
- 5810 Арбаа диэки
Аан дойдуларын
Туһа диэн хайыстылар.
Айыы Дуурай бухатыыр
Ааттыкка дылы
Атаарда.
Ол атааран
Ааспытын гынна³²⁴,

³²¹ Рук.: тиэргэнин

³²² Лит.: эркиннээн

³²³ Рук.: туругурдун

³²⁴ Лит.: кэннэ. Салгыы *гынна* диэнинэн хаалларылынна.

- 5820 Абыс айыы сылдыар
Айыы Дьаралык Ааттыгы
Өрө таххан истилэр.
Бу дойду
Оттуктаах толоонун туораатылар,
Кэскиллээх иэнин аастылар.
Айыы Намаһын ааттыкка тийдилэр.
Итии куйаас энгээрдэнэн,
Элэккэй тыал сирдьиттэнэн,
Эгил быллыт дьайынгнанан,
Эбигирэс самыыр ыһахтанан,
Эгэлгэ үчүгэйдик айаннаан,
5830 Бу дойду чуруктатыгар
Тийиэн истэхтэринэ,
Кэннилэригэр кэлиини*
Ат гыммыт,
Соҕобу* кымньыы онгостубут,
Хотон хобото,
Долборук чуораана,
Кириинкэ киһитэ,
Симэхсит Татай диэн
Эмээхсин баар буолар эбит.
5840 Ол тахха сүүрэн,
Көрөн олорто.
Ол көрбүтүгэр
Маннык эбит:
Тамыйах томторукпуттан
Хаалбаппын диэн батыспыт,
Атыыр орус үөрбүттэн
Хаалбаппын диэн батыспыт;
Кулун көбөлүттэн хаалбата,
Атыыр үөрүттэн хаалбата,
5850 Туос иһит мээрэй
Тордуйабыттан хаалбаппын диэтэ;
Чабычак мээрэйиттэн хаалбата,
Ыаҕас чабычактан хаалбата,
Ходьоойу ыаҕастан хаалбата,
Мас иһит мандардааҕа
Бадьыр хамыйах

- 5860 Матааччахтан хаалбата;
 Кытыйа хамыйахтан хаалбата,
 Кытах кытыйаттан хаалбата,
 Кэриэн кытахтан хаалбата,
 Чороон кэриэнтэн хаалбата,
 Сири чороонтон хаалбата,
 Амыйах сириттэн хаалбата.
 Ити курдук
 Бары батыстылар.
 Ынах Татай эмээхсин
 Маны аһына санаата:
 «Ити баайбыт-дуолбут
 Бары бардаҕа», — дьиэтэ³²⁵.
 5870 Дьиэлээх Туолуман оҕонньор
 Түнэ куйах сонун таһааран³²⁶,
 Мандаардаах бастын сэргэбэ
 Таннары ыйаан баран,
 Соҕоҕун тутта.
 Ол диэн тойуктаах,
 Бу диэн ырыалаах
 Буола олордо:
 — Уольоото, ар-дьаалы!
 Эминэ туомуй!
 5880 Билбэтэхпин биллим,
 Көрбөтөхпүн көрдүм,
 Уолуйдахпын-куттаннахпын,
 Куойдахпын.
 Туох кубулҕатай?
 Удьааҕа* уута аҕалың,
 Хамыйахха хаарда аҕалың,
 Күрдьэххэ күллэ кутун,
 Тугун сүрэй-кэбэй?
 Аны дьиэлээх тойоммут
 5890 Туолуман Тойон
 Тойон сэргэтигэр
 Таххан дьылланна.

³²⁵ Лит.: дьиэтэ

³²⁶ Рук.: тахааран

- Дьэ, хотуох,
Чуулаан дурдалаах,
Хаппахчы хаайыылаах³²⁷,
Сэттэ былас
Сиэрэй көмүс суһуохтаах
Сизмэлистэй Куо кыһым!
Айбыт аҕабын
5900 Алтан унуобун
Арангастаан бардаргын,
Көмүс унуобун
Көтөбөн бардаргын
Үчүгэй буолуох этэ,
Олорбуппут сыччаах,
Эн баар дьолгор
Олорбут эбиппит,
Орускуоттаах-ньогооттоох³²⁸
5910 Биһиги буоллубут курдук
Ый! Аай! Буойанса! – диир.
Онуохаҕа³²⁹,
Сүктэн иһэр кыыс:
«Баҕайы тугу
Айахтаттаҕай?» – диэн
Эргиллэн көрөр.
Маньябаҕа³³⁰,
Батыһан иһэр сүөһү,
Баай бары үргэн,
Төттөрү түһэн хаалаллар.
5920 Мантан ыныраа³³¹ өттө
Сүөһү барыта
Мангаас буолта үһү диэн
Сэһэргииллэрэ.
Били кыыс этэр:
– Били баҕайы, аһыйан,
Аны туран,

³²⁷ Рук.: хайыылаах

³²⁸ Лит.: ньочооттоох

³²⁹ Рук.: онуочаҕа

³³⁰ Лит.: маньяхаҕа. Салгыы *маньябаҕа* диэнинэн хаалларылынна.

³³¹ Лит.: анараа

- 5930 Ајам сонун
Таһааран ыйаан,
Арааһынай буолан
Албастаммыт эбит.
Ити баай баран
Миэбэ³³² төһөнү эбиэбэй? – диэн
Хаанын хамнаппакка
Баран истэ.
Ол күнтэн ыла,
Бу күнгэ дылы
Былыргы кырдыаҕастар
Сэһэннэрэ буолар эбит:
Сүктэн иһэр кыыһы
- 5940 Анараа анаммыт дойдугар
Тийиэххэр дылы
Кэннигин хайыһан
Көрбөт буол –
Дьолун тохтуо,
Соргун соһуйуо, – диэн
Үгэ тутгубуттар эбит.
Ити курдук
Айаннаан испиттэр.
- 5950 Өр гынна дуу,
Өтөр гынна дуу,
Айыы сирэ баранан,
Мас аабылаан* буолан
Барыталаан истэ.
Күн сирэ баранан,
Көстүбэт дойдута буолан
Күлүгүрүөх курдук буолла.
Үөр уйаланар
Өлүк мастара
Буолан истилэр.
- 5960 Итинтэн,
Өйдөөн көрдөххө:
Тиити төргүү мутугунан
Буордаах хаар

³³² Лит.: МИЭХЭ

- Ньыгыччы түһэн баран,
Кыһыахтаабыт кыым
Тириитин курдук
Тонготтоон турар
Дойдуга тийдилэр.
Маныхаба,
5970 Ньоруо нохоччу
Түһэн хаалбыт,
Илии-атах
Биллибэт гына
Мууһугуран хаалбыт,
Өлөөрү үөкэйбит,
Быстаары быкайбыт,
Абааһы-айыы
Икки ардынан
5980 Сангалаах киһи
Көрөн баран,
Ыллыы-туойа,
Ытыы-сонуу,
Көрдөһө-ааттаһа
Турбута үһү:
– Дьизэ-буо!
Тонноххойбун-өллөххүйбүн³³³!
Ахыс³³⁴ үйэ тохору
Айахымсах³³⁵ аймабын
Ааттыгын тутаммын,
5990 Ардахтаах аргыаһыныгар
Айдараммын,
Бу айылаах буоллахпын.
Көстүбэт биийин
Көлөһүннээх күнкүнэс³³⁶ суолун
Көрөөччүнэн ананаммын,
Көрбөтөх күөх дьайы
Көрөбүн диэммин,
Алаатыгар аны тураммын,

³³³ Лит.: өллөххөйбүн

³³⁴ Лит.: абыс. Салгыы ахыс диэнинэн хаалларылынна.

³³⁵ Лит.: айабымсах. Салгыы айахымсах диэнинэн хаалларылынна.

³³⁶ Рук.: күнкүнэс

- 6000 Ахыс айыы аймах
Ангаарыйар ааттааба
Даарда Буулуур атгаах
Даадар Хара буойун
Тийиэн-тиксэн
Кэлээхтээтэ дуу?
Үтүө киһи
Үк[к]эннээх буолуонг,
Бэт киһи
Бэлэхтээн баҕас
Ааспаккын миэбэбэ³³⁷.
- 6010 Муннубун-уоспун угуттуохпут
Улуу күдэн
Буруо көнсүүтэ*,
Хатан тамайа
Табахта баҕас
Биэрэн ааспат буоланнгын³³⁸!
Бууйака-даайака! — диир.
Маны истэн баран,
Биһиги киһибит
Адьарай бийһин ууһун
- 6020 Ааттыгын иччитэ буоллаба,
Ону да
Өлөрөн ааһаммын
Туох үтүөнү ылыамый?
Бэйи эрэ,
Бу эрэйдээх бэккэ эттэ,
Биэрэн да эриим диэн,
Сизэбиттэн биир хамса холобурдаах
Табабы ылан,
Ытыһын куоһабар
- 6030 Кутуох курдук
Уунан «тук» гынар.
Ол гыныытын
Кэлин өттүттэн
Сэттэ ый быыһа

³³⁷ Лит.: миэхэбэ

³³⁸ Рук.: буоланнгын

- 6040 Бас харанга буолар.
Ингсэлээх ытыс таһыйар
Үлүгэр улуу холорук
Таннары ытыллан,
Тус хоту түһэн,
Тигинии турда.
Биһиги киһибит
Өйдөөн көрбүтэ –
Кэннигэр баар дьахтара
Ханна да суох.
Бйдананы ытыста,
Кураанабы кууста.
Ол курдук
Уордайдан турдабына,
6050 Ырыах-ыраах
Дьахтар киһи
Ытыыр-сонгуур
Ырыата иһилиннэ:
– Дьэ-буо! Дьэ-буо!
Ый-ай! Ый-айбын!
Даарда Буулуур аттаах
Даадар Хара буойун
Быдан тэгэл
Бырастыы буоллун!
Мин,
6060 Хаардаах суолбун
Хайар буолаайабын,
Атабар ииктиир
Атах сыгынньах
Кыыс оҕо
Тыынын тыыннанангың,
Салыйангың
Суор аһалыга³³⁹ буолаайабын,
Удьуйангың
6070 Улар утаба буолаайабын,
Ыраатангың
Ыт-кус ыһыга,

³³⁹ Лит.: аһылыга

- Үөн-күрдьэбэ үтэтэ
 Буолар буолаайабын,
 Биир сыммыт
 Ханна сытыйбат?
 Баҕар хайдах эмэ
 Эргиллэн тахсыам,
 Адьарай ангаарыйар
 Ааттааба буолбут,
 6080 Аллараа Аан Дьааһын Тойон аҕалаах,
 Ай Куохтуй Хотун ийэлээх,
 Үс бараа
 Хара Күлүк
 Күлүктээйи бухатыыр
 Күн улуухуттан
 Көнгүлэ суох
 Күүһүнэн күрэттэ,
 Айыы аймахтан
 6090 Айдарыыта суох
 Альдьатан³⁴⁰ барда.
 Алыс ыраах дойдуга
 Арҕахтаах буолуо,
 Түгэх дойдуга
 Үүтээннээх буолуоҕа,
 Аһары албастаах,
 Куота кубулҕаттаах буолуо,
 Бука эрэ диэн
 Миигин эскирэтимэ.
 6100 Күнгэ көрбүт көмүһүөм,
 Айыыга көрбүт аналлаабым,
 Ый-ай!
 Аны кэлэн хаһан
 Аан дойдубар,
 Айыым сиригэр
 Ананар буоллум да
 Буолар ини, – диир.
 Биһиги киһибит
 Итини истээт,

³⁴⁰ Лит.: алдьатан. Салгыы *альдьатан* диэнинэн хаалларылынна.

- 6110 Ньир муос саатын
Киэн Таатта Эбэ хотун
Тоҕойдуу түһэн
Сытарын курдук
Нөнгүө таас кулгаабыттан
Нөнгүө таас кулгаабар дылы
Токуруччу тардан,
Ангаабыллатан* кэбистэ.
Тииһиктээххэ туттар
Тимир тинсирики оноһоһун
Кэнтиктии уурда.
- 6120 Бу туһунан буолуо диэн
Тосхойооччутун тардан кэбистэ.
Элбэрээгин тыаһа
Эбир былыт буолан,
Иэдьигэй³⁴¹ курдук
Устан киирдэ.
Илин-арбаа
Иччилээхтик сүүрдэ.
Түөт халлаан
Төргүү былытыгар
Сүүллэр этинг буолан
Этэн ньириһиттэ.
Ити кэнниттэн
Ырыах-ыраах тус хоту
Абааһы уола
Манньык ырыалаах
Буола турда:
 – Дьэ-э, бууйакай-даа!
Ныгыйыгым, наннардырым!
Сыры-буру сыттыйым!
- 6140 Түүн көрөр чүмэчикэм,
Күнүс көрөр сизкилэм
Буолуох этинг,
Көнө сүрэбим көнчүтэ,
Тойон сүрэбим чопчута
Буолбут добоччугум!

³⁴¹ Лит.: издьэгэй

- 6150 Тохтоо, болбой,
 Ытаама-сонгоомо,
 Сир курдук сирдээхпин,
 Дойду курдук дойдулаахпын,
 Дьон курдук дьонноохпун,
 Сүөһү курдук сүөһүлээхпин,
 Дьэ курдук дьээлээхпин;
 Аҕа курдук
 Аҕаттан айыллыбытым,
 Ийэ курдук
 Ийэттэн төрөөбүтүм,
 Аллараа
 Ахыс бийһин ууһун
 Ангаарыйар ааттааҕа буолабын,
- 6160 Өлөр
 Өлүү үс түгэбэр
 Өлбөт үрдүк
 Өһөх өрөгөйдөөх диэн
 Мин буолабын.
 Ытаама-сонгоомо.
 Алаата, ар дьяалы!
 Айыы Даадар Хара буойун
 Таба сүүрдэн
 Өлөрдөөбө³⁴² диэннин³⁴³
- 6170 Аһыйан ытыгыгын дуо?
 Кини аайы
 Өлөр киһи
 Мин буолуом дуо?
 Килэйэн турар сиһим
 Хара унуобунан,
 Чиккэйэн турар
 Сиһим үөһүн
 Уҕа кырыытынан,
 Ох ханныбын
- 6180 Оччугуй ангаарынан
 Унгардаан³⁴⁴ таххарын

³⁴² Лит.: өлөрдөбө

³⁴³ Рук.: диэннин

³⁴⁴ Лит.: унуордаан

- Тахыста³⁴⁵ да,
Туох буолсубун.
Умса түһүөм
Угугтаан оһоруом,
Иттиннэри түһүөм
Эминэн үтүөрүөм.
Мин киси³⁴⁶
Мунурум көстүбэтэх,
6190 Буолабым³⁴⁷ биллибэтэх,
Өлбөт тыыннаах,
Быстыбат сүрүннээх,
Бөбө үөстээх
Буолуох этим,
Чугаспын тоноон,
Ыксабын ыырдаан,
Барынныырбын бараан,
Сүөдэнниирбин сүтэрэн,
6200 Бэрди бэһиэннэри мэлитэн,
Ааттаабы ахса суох
Альдьятан олордум эбээт ээ!
Бууйака, буйака! – диир.
Дьэ,
Биһиги киһибит
Ити кэнниттэн
Турулуур тус хоту диэки
Түһэн киирэ турда.
Дьөлө куурдар,
6210 Таннары кураанахтыыр,
Хонкунуу³⁴⁸ хаппыт
Хара хобор суол устун
Таннары айаннаан
Түһэн истэ.
Ойун-удаһан олобурбут
Уйгур дьян-сах дойдутун
Унуоргу өттө

³⁴⁵ Лит.: табыста

³⁴⁶ Лит.: киһи

³⁴⁷ Лит.: буолагым

³⁴⁸ Рук.: хонкунуу

- 6220 Буолан истэ.
Ичээн-мэнэрик дьиэлэммит
Идимэр дойдутун
Иэтэх өттө
Буолан истэ;
Хомуһуннаах бийһин ууһа
Холбоспут кулабай дойду
Хоту уһуга
Буолан барда;
Аптаах бийһин ууһа
Аатырбыт Чарай ааттыгын
Анараа сабалара буолла;
Хара хоруо
- 6230 Күлүк хонуу буолла.
Сут соппон
От үктэллэннэ,
Тимир тэмэлгэн
Мастанан түстэ.
Тииһигирэр Дьирики
Хаан ааттык
Таннары тинкинээн
Көстөн истэ.
Кус-хаас тойуктанна,
Куба лахсыыр сэхэннэннэ,
Кута намылба дойдуланна.
Ол анараа өттө
Уолан киһи тириитэ
Үстэ сүлүллэн түһэр
Өлүү Дьобобон ааттык
Таннары чуураадыан
Чупчуруйда.
Кыыс дьахтар
Кыһыйар кунга
- 6250 Үстэ баранан туоруур
Өлөр өлүү
Өһөх Кирбии
Үөдэн Куй ааттык
Таннары күнкүнээтэ.
Ити анараа өттө

- 6260 Бэт киһи
Мэлийэн хаалар
Бэрис Хара ааттык буолан
Бэрийэн истэ;
Ааттаах киһи
Алдьанан ааһар
Хаан Тангалы ааттык
Таннары тардыһан
Түһэн истэ;
Сурахтаах киһи
Субайа утахтаах
Уот Суккуй ааттык буолан
Субуллан истэ;
6270 Ахал³⁴⁹ диир
Айахымсах дьонноох,
Кулу диир
Мэнэгэйдээх* иччилээх
Биэрэк буолан истэ;
Сарбайар сараһыннаах*,
Илэ барбыт илээһэйдээх³⁵⁰,
Көстө сүүрэр көстүбэттээх
Дойду аххан³⁵¹ буолла.
Туйахтаах таба тирэммэтэх,
6280 Дьулуруйар Дьулуо Муус
Дойду буолан барда;
Сөһүөхтээх³⁵² таба дугуйбатах
Өлөр өлүү
Чөллөрүүн Дьөлөрү
Үөдэн ааттыга буолан
Дьөлө тардыллан түстэ.
Манньык үлүгэргэ
Ат сылгы
Сытаан³⁵³ айаннаабат
Ааттыга буолла.

³⁴⁹ Лит.: аҕал

³⁵⁰ Лит.: илиэһэйдээх

³⁵¹ Лит.: аҕай

³⁵² Лит.: сүһүөхтээх

³⁵³ Лит.: сатаан

- 6290 Тура киһини
Тура сулуйар
Сулунныхай дойду
Буолан барда.
Сытар киһини
Сыта сулуйар
Ингсэлээх идимэр
Биэрэк буолан истэ.
Тура балыырдаах,
Олоро мэльдэxтээх³⁵⁴
- 6300 Онголу үөдэн түгэбэ диэн
Таннары уһууран,
Түһэн истэ.
Бу иһэн
Ат сылгы
Түөт атабын
Түөт аңы³⁵⁵ үктээтэ.
Батыгыраччы саахтаан,
Барылаччы ииктээн,
Иһин түгэбиттэн мэнгийэн,
6310 Ингсэлээхтик ингэссийэн³⁵⁶,
Биэс атах
Буолан туран,
Таныытын тааска
Анһан баран,
Таарт гына
Тыбыыран баран,
Айыы-буруй ахыйабар³⁵⁷
Ат сылгы
Тыллаах-өстөөх буола
6320 Турбута үһү:
— Анһыһах-тыбыраһах!
Дьиэ-буо!
Иччилээтэр иччим,
Туһааннаах тойонум

³⁵⁴ Лит.: мэльдэxтээх

³⁵⁵ Лит.: аңы

³⁵⁶ Лит.: ингэссийэн

³⁵⁷ Лит.: аһыйабар

- 6330 Этэр тылбын
Истэ сэнээр.
Кэнсик-мунсук сыттанна,
Кэри-курус тыыннанна —
Сүрэбим-быарым тулуйбата.
Сиэллээх кутурукпуттан
Үстүү сүүмэх кылла ылангын³⁵⁸
Бу өһөгөйдөөх
Өлүү Күн үөдэн түгэбэр
Бэлэхтэ биэр.
Үс үөрдээх,
Чоккуруос харахтаах,
Чуокур дьүһүннээх
Сылгы буолан,
6340 Миһигирэччи айаннаан,
Ааттыкка айах тутуулан
Барыах этилэр.
Ону
Сиэн-аһаан астыннахтарына,
Адьярай аймаҕа
Ааттыктарын аһыах,
Суолларын тобулууох этилэр.
Ол устун,
Бэйэн быһа быыкаа,
6350 Олус оччугуй буолангын³⁵⁹,
Куота сохус³⁶⁰ кубулуоттанан,
Аһары сохус албастанан
Барарын буоллар
Үчүгэй буолуох этэ.
Илэ бэйэбинэн бардаххына —
Эккин-хаангын³⁶¹
Эмэн-оборон,
Үс төгүл сүүлэн,
Сыһыаран, саллан
Сизтэхтэринэ,

³⁵⁸ Рук.: ылангын

³⁵⁹ Рук.: буолангын

³⁶⁰ Лит.: собус. Салгы сохус диэнинэн хаалларылынна.

³⁶¹ Рук.: хаангын

- 6360 Айыылаах хаангын³⁶²
 Абыяхтара³⁶³ аһыаба,
 Андабардаах күнгүн
 Аччыгыйдара туһаныаба,
 Тийийэх буолбут сиргэр
 Тириэппэкэлэр,
 Тиистэрин тилигэ,
 Айахтарын аба
 Гынан мэлитиэхтэрэ,
 Онон, миигин
- 6370 Кый бырах кыйдаа,
 Дэлэ бырах үүр,
 Үрдүк халлаан
 Үллэр бүөрүгэр,
 Үрдүк арбаһыгар,
 Тохус халлаан
 Торбо сиигэ буолбут
 Турахас³⁶⁴ сылгы
 Сиэллээх-кутуруга далбарбалаах
 Айыы Дьаарбанг ааттыкка
- 6380 Таннары өнгөйөн тураммын,
 Өлөр өлүү үөдөн сах түгэбин
 Тиэрэ тардан,
 Көрөн туруом,
 Өлөр күнүн үтүрээн,
 Хаалар күнүн хаххалаан,
 Анныгар алта илии
 Арабас ардах,
 Үрдүгэр үс илии
 Үрүн түүнүк үөскээн,
- 6390 Өлөн-сүтэн бардаххына,
 Үрүн күнүн туһа диэн,
 Үтүө атым иннэ диэн
 Үс тылы эттэххинэ,
 Үс тыллаах
 Үтүө хобо чуораан буолан,

³⁶² Рук.: хаангын

³⁶³ Рук.: абыябар

³⁶⁴ Лит.: турабас

- 6400 Кулгаахпар чуораныян
Чугунаан иһиллиэхтин,
Онно,
Үүттээх таас үктэллээх,
Үрүң Аас бэйэлээх,
Үөһө үрүң
Айыы аймаҕым
Үтүөлэрэ буолбут
Үрүң Аар Тойон
Үрдүк дьүүлүнэн үөскээбит,
Хаардаах бугул саҕа
Чаан олгуй бастаах,
Чааскы саҕа харахтаах,
Далан Өксөкү аттаах,
6410 Хара Кыыт диэн
Тойон убайгын
Толуйарга туһаайаннар,
Абырырга анааннар
Ыгытах этилэр.
Ону этэр
Тыллаах тылбаас
Буолан көрүөм.
Дьэ, ыгыта оҕус!
Бууйака! – диир.
- 6420 Итини истэн баран,
Биһиги киһибит
Атыттан түһэр.
Кутуругуттан-сиэлиттэн
Үстүү сүүмэх кылы
Быһыта тыытан ылар.
Ол гынан баран,
Атын уостаах-тиһиттэн
Уураан ылар.
- 6430 Уҥа кулгааҕын
Үтүгэр үрэр,
Үүннээх тиэрбэһин
Үрдүгэр быраҕар,
Үөһө диэки
Үүрэн кэбиһэр.

- 6440 Бэйэтэ аатгыкка
 Бу сиэлин
 Таннары бырабар –
 Үс үөрдээх
 Дьүһүннээх сылгы буолан,
 Таннары лаһыгыраан
 Түһэн бардылар.
 Биэрэк иччилэрэ
 Биир-биир
 Бу миэнэ дьэһэннэр³⁶⁵
 Үллэстэн ыллылар.
 Бу айдаанга³⁶⁶ аральдытан³⁶⁷,
 Абааһы ааттыга
 Аһыларга дылы гынна.
 Биһиги киһибит
- 6450 Үнкүрүс³⁶⁸-күөлэһис гынаат,
 Күөх истээх
 Сахсырба³⁶⁹ буола[а]т,
 Хара харахтаахха көстүбэккэ,
 Хаптабай кулгаахтаахха иһилибэккэ
 Тохус дьуодьалаах,
 Сэттэ битгэхтээх
 Кэйбэльдьийбэт кэй
 Үөдэн түгэбэр
 Килэрийэр киинэ буолбут,
- 6460 Тохус³⁷⁰ мэгэһиктээх,
 Тохус кумалааннаах,
 Абыс дьабаалаах,
 Сэттэ көндөйдөөх³⁷¹,
 Адаарбай³⁷² хатырыктаах,
 Аһаҕас мутуктаах,

³⁶⁵ Лит.: дэһэннэр

³⁶⁶ Рук.: айдаанга

³⁶⁷ Лит.: аралдытан. Салгыы *аральдытан* диэнинэн хаалларылынна.

³⁶⁸ Рук.: үнкүрүс

³⁶⁹ Рук.: сархсырба

³⁷⁰ Лит.: тобус. Салгыы *тохус* диэнинэн хаалларылынна.

³⁷¹ Рук.: көндөйдөөх

³⁷² Лит.: адаархай

- 6470 Куодалаах саастаах,
Кохур³⁷³ төбөлөөх,
Өлөр өлүк
Мастарыгар киирэн,
Хатанан турда.
Ол туран көрдөбүнэ:
Хайтах эбитий диэн
Кэрийэ көрбүтэ,
Кэпсиэхтэн кэрэгэй,
Көстүбэтэх күтүр
Дойду эбит –
Баайтаһын сылгы саба
Бабалардаах,
Эскэл тый* саба
- 6480 Этэбэлэрдээх,
Кунан орус саба
Хомурдуостардаах,
Тыһы тыһаҕас саба
Тыймыттардаах,
Бургунас ынах саба
Мохойдордоох³⁷⁴,
Тонгор өлүү буолбут
Тууттардаах,
Хахыс өлүү буолбут
- 6490 Хатыыстардаах,
Сытыган өлүү буолбут
Сыалыһардардаах,
Эргийиилээх киһи унуоҕа
Иччитэ бараммыт дэриэбинэлээх,
Чардааттаах* киһи унуобун курдук
Өтөхтөрдөөх;
Өһөхтөөх балкыыр
Хара далай уу тулалаах,
Тахсыбатах дьяабал күннээх,
- 6500 Кэлбэтэх кэбэккэй ыйдаах,
Кэй табык кэскиллээх,

³⁷³ Лит.: хохур

³⁷⁴ Лит.: моҕойдордоох

- 6510 Күөккэрэн³⁷⁵ табык төлкөлөөх,
 Туос хонхолой³⁷⁶ тутуурдаах,
 Уолугунан харахтаах
 Уол бийнэ олохсуйбут,
 Кэтэбинэн харахтаах
 Кийиит бийнэ дьиэлэммит,
 Күлүк уол оруолььюттаах³⁷⁷,
 Элэс хара дьахтар
 Энньэ кулуттаах,
 Ай чарай анах адабыйбыт,
 Күлүк дуксуур
 Сур сылгы олобурбут;
 Масыанньык бийнэ баараласпыт,
 Дьиккэр бийнэ дьиэлэммит,
 Айахымсах бийнэ ааннаабыт,
 Хобуоччу бийнэ хонуксуйбут,
 Сымыйаччы бийнэ сыһаабырбыт
 Дойдута эбит.
- 6520 Төтөрүлэхэр төрүөхтээх,
 Кэдэргилэхэр кэмэдьилээх³⁷⁸,
 Аккаастаһар адьынаттаах,
 Ийэтин тылын
 Оҕото истибэт,
 Оҕотун тылын
 Ийэтэ истибэт,
 Уйгур* мэнэрик төрдүгэр
 Биһиктэнэн үөскээбит
 Бэдиктэр бэтиэбэлээхтэрэ
- 6530 Бийнээбит сирдэрэ эбит.
 Бу дойдум ааттааба
 Кини эбит диэн
 Көрөн турбутум —
 Кырыыстаах кыттыбыт
 Кыр хаар кыстыктаах,
 Тойуктаах бийнэ

³⁷⁵ Рук.: күөккэрэн

³⁷⁶ Рук.: хонхолой

³⁷⁷ Лит.: арыалдыттаах

³⁷⁸ Лит.: кэмэдьилээх. Салгыы *кэмэдьилээх* диэнинэн хаалларылынна.

- 6540 Толору чуофуйбут
Чой муус олохтоох,
Чуораан дыанг-сах дойдулаах,
Кэниэрдээх бийһэ
Киэптии³⁷⁹ кэккэлээбит
Кэкэ-курус дыиэлээх,
Кэр-дьэбэр сибиирдээх
Буолар эбит.
Аллараа дойдум
Ангаарыйар ааттааҕа диэммин
Ааттаан көрбүтүм,
Ахыс бийһин аймаҕын
6550 Алталаах сааһыттан ыла
Айахымсахха уһуйбут,
Албынҕа үөрэппит,
Аһырын эспит,
Арбаҕаһын устубут,
Салааскалаах умнаһыт
Онгорон дьобуһаппыт,
Чуолкай тойонноро,
Туһааннааҕа кимий
Диэбитим буоллаҕына —
6560 Сүөдэнниирин сүтэрэн
Сөрүөстүгэс сүрэхтэнэн,
Барынныырын бараан
Баранаах³⁸⁰ майгыннанан,
Элэнниирин эһэн
Илэ дьүһүннэнэн,
Чугаһын тулумнаан
Чуоккай тойонунан аатырбыт
Маннык киһи эбит:
Арбаҕаһын кэппитинэн төрүөбүт,
Анаҕаһын үүннэрэн үөскээбит,
6570 Арбыйа баттах,
Атара кутурук
Аан Дьааһын диэн

³⁷⁹ Рук.: киэптии

³⁸⁰ Лит.: баранаак

- Аарыма кырдыаҕас аҕалаах,
 Ай Куохтуй Хотун ийэлээх,
 Үс баара³⁸¹
 Хара күлүк
 Бэрди мэлитэр,
 Ааттаабы альдыатар
 Мэнийэ Хара обургу
 6580 Абааһы уолун
 Аңаарытар³⁸² ааттааҕа эбит.
 Сиртэн тобулу үүнэн тахсыбыт,
 Мунура көстүбэтэх,
 Буолтата биллибэтэх
 Буор бочургуур дьиэлээх.
 Онно уйаланан
 Олорбут эбит.
 Соххор өтгүнэн
 6590 Тула холоруктуур,
 Туой уорук*
 Дьиэ буолар эбит.
 Ол иһигэр
 Ким да баарын
 Билбэккэ олорто.
 Бэт ыраах
 Дьахтар киһи ытыыр сангата
 Алах-былах иһиллэн,
 Ыңырыа кыыл
 Куолаһын курдук
 6600 Дыыгынаан ааһар:
 – Дьиэ-буо! Дьиэ-буо!
 Ыый-айбыан! Ыый-айбыан!
 Бөлүүннү дүрбүөннээх түүн
 Түүл түһээн түннэһинним,
 Бит биттэнэн бэтинним,
 Даарда Буулуур атгаах
 Даадар Хара буойун
 Тиийэн кэлэн,

³⁸¹ Лит.: бараа

³⁸² Лит.: аңаарыйар

- 6610 Таспар тараччы
Кэлгиллэн олорорун
Көрдөбүм эбээт,
Ый-ай!
Хайтах ол курдук
Көрдөрүөхтэрэй?
Көстүбэт бийнэ
Сиэтэхтэрэ эбээ[т].
Саатар өлбүтүн гынна
Үтөө дьүһүнүн аҕалан,
Көрдөрөн ааспыттара буоллар
- 6620 Үчүгэй буолуох этэ,
Ый ыйбыан!
Биллэрбэккэ мэлиттэрдэхтэрэ,
Көрдөрбөккө көтүттэхтэрэ,
Аны кэлэн,
Туохтаах буолан
Туохпут толуйуой?
Күлүү-элэк гынанныр
Түүлбэр-биһпэр
Биллэрэр буоллахтара,
- 6630 Абам эбит!
Биирдэ көрөн бараммын
Өллөхпүнэ даҕаны
Өллүм диир этиэм,
Бууйака нии! – диир.
Биһиги киһибит
Маны истэн,
Хатаммыт маһыттан
Халбарыйан түстэ.
- 6640 Үнкүрүс-нүөлэһис³⁸³ гынна,
Бэйэтэ-бэйэтинэн буолла.
Уруккутунааҕар уонунан отто,
Биэһинэн бэргээтэ.
Суллаабыт тиит курдук
Сотолонно,
Бысталаабыт тиит курдук

³⁸³ Лит.: күөлэһис

- 6650 Быччыннанна,
Хастаабыт тиит курдук
Харыланна,
Уолах тиит курдук
Улдуктанна,
Күөгэс тиит курдук
Көбүстэннэ,
Күүстээххэ көрүнгнээх,
Модьуга боѳуодьулаах
Бухатыыр киһи
Саар булгунных курдук
Сарайа туоллан туран,
Уос-тиис онгостон,
Харах-хаас хамнатан,
6660 Көй салгын тыыннанан
Кырыам буолуо,
Түөс күүһэ,
Тарбах талаана
Билиэ буолуо,
Тиэтэл-саарыл
Түргэн мүччүккэй буолла.
– Оройгун охсон
Уохкун³⁸⁴ таһаара,
Умса быраѳан
6670 Уодьугангын³⁸⁵ тарда,
Халын тириигин хайыта,
Иттиннэри быраѳан,
Ингиир тараһабын тыыран
Искин тэлгэтэ киирдим,
Кимнигий диэтэргин
Даарда Буулуур атгаах
Күн анныгар
Күөнүн биэрбэтэх,
Тангара иннигэр
6680 Даамын биэрбэтэх
Даадар Хара

³⁸⁴ Лит.: уоххун

³⁸⁵ Рук.: уодьугангын

- 6690 Буойун диэн
Илэ бэйэбинэн
Дьэ, кииртим, – диир.
Маны истэн баран,
Абааһы уола
Түүнүктэн түнгэри холорук
Туой уоругун турбатынан
Уһулу ойон тахха биэрдэ.
Лэп-лэп экирээн,
Лүһүр-лүһүр ойон,
Хатан тимири
Хабырбаччы таһыйар курдук
Хабараан өттүгүн
Халлырбаччы сабанна.
Сохуйар тыла,
Уһун утаата
Умсары куонньалык,
6700 Кылгас утаата
Кэдэрги һах³⁸⁶
Дьии³⁸⁷ турда.
Онно көрдөххө,
Дьүһүн бодо дьүһүйдэххэ,
Быһыы былаан бастахха –
Эрэй-мун тириитинэн
Эбиллэн-сабыллан онһууллубут
Этэрбэстээх,
Сор-мун тириитинэн
6710 Аттарыллан-самсанан онһууллубут
Аарыктаах арбаҕастаах,
Өлүү-дьаһах бииһиттэн
Өлбүгэлэппит үтүлүктээх,
Соту[у]н-хомуруку тириитин
Холбоон-илбээн онһорбут
Хааннаах куочаланг бэргэһэлээх,
Самабын туорайыттан
Таннары үүнэн түспүт

³⁸⁶ Лит.: сах

³⁸⁷ Лит.: дии

- 6720 Тобуга суох,
Хойуук онгочону*
Умса бырахпыт курдук
Хааннаах хойуос
Улдунгахтаах;
Түөһүн тиһилигиттэн³⁸⁸
Дьөрбөлөһөн үүммүт,
Тонголобо суох,
Хонно күрдьэх саба,
Куорай далаан
Дьаккыыр³⁸⁹ ытыстаах,
Сыыр сыылан
- 6730 Түспүтүн курдук
Сылластыгас сымынахтаах,
Хайа хайдан түспүтүн курдук
Хаһылыттабас харахтаах,
Өһөхтөөх хара
Санньылба³⁹⁰ күдэн
Арбыйа баттахтаах,
Сэттэ илии тэннэспит
Дьэбин сирэйдээх,
Ахыс илии
- 6740 Арыллыбатах амнахтаах
Кэнэриилээх,
Тохус илии
Тонуттубатах тордохтоох
Ньюурдаах,
Ураанхай утарбат,
Киһи кэрэхсээбэт
Кэбэлэх кэмэдьилээх;
Төгүрүччү түөс,
Эргиччи ис,
- 6750 Барыта марба,
Сорбото собуо,
Чиэппэрэ дьэгээркэ,
Курумньулаах* куттах,

³⁸⁸ Лит.: тиһилигиттэн

³⁸⁹ Лит.: дьалкыыр. Салгыы *дьаккыыр* диэнинэн хаалларылынна.

³⁹⁰ Лит.: санньылба

- 6760 Көстөрө көбүс,
Күтүр барабыт,
Кисикэн аҗан³⁹¹.
Амаан-дъамаан,
Абыр-табыр тииһин ардынан,
Алыс сатаарҗайдык³⁹²
Айыы киһитигэр
Аккаас тыл
Биллэрэ турбута үһү:
– Ньизэ-буо! Ньизэ-буо!
Даарда Буулуур аттаах,
Даадар Хара буойун,
Нохоо, миигин
Билбэккин дуо?!
- 6770 Биирдээхпиттэн биллэ сүүрбүт,
Иккилээхпиттэн илэ барбыт,
Үстээхпиттэн үөдүйэн иһиллибит
Киһи буолуох этим.
Үс баара
Хара Күлүк
Бэрди мэлитэр,
Ааттааҗы алтытар
Мэнийэ Хара диэн
Мин буолуох этим.
Үс үөдэн түгэбэр
Өлбөй өрөгөйдөөх
Мин буолуох этим.
- 6780 Ахыс адьарай биийигэр
Альдяммат ангаарыйар
Ааттааҗа мин
Буолуох этим.
Онуоҗа³⁹³ кэлэн
Тулуйуом да диэн
Туорайдаһа тураргын
Көрбөккүн дуо?
Эн саҗаны

³⁹¹ Лит.: киһикэн аҗай

³⁹² Лит.: сытыырхайдык

³⁹³ Лит.: онуоха. Салгыы *онуоҗа* диэнинэн хаалларылынна.

- 6790 Испэр ииннээбитим,
Куттахпар³⁹⁴ курулаабытым,
Өйдөпөккө өлөрдө,
Биллэрбэккэ мэлиттэ диэн
Хоргута бараайабын³⁹⁵,
Кэлэргин кэдэргилиэм,
Төрүүххүн түгнэриэм,
Кэриэс тылгын кэпсээ,
Аман өскүн туой!
Үрүн үрдүк күнгүттэн,
6800 Үтүө сиргиттэн
Бырастыылаһа тат!
Үһүөйэх тылы көнгүллүүбүн,
Үнтү охсон
Үөдэн таһаан гыным,
Хаангар халаахтыам,
Сыаһар сыһаабырыам*,
Эккэр элиэтиэм.
Эрдэтинэ бара тат!
Бууйака! – диир.
- 6810 Онуоҕа туран,
Биһиги киһибит
Хохучуол төрдө
Хохуоска диэн
Биэрэн кэбистэ.
Кулгаах тааска
Күһүрбаччы сырбатан
Киирэн барда.
Абаһы уола:
– Аат-татай!
- 6820 Ахыс айыы аймаҕа
Адынаккыт атынай?
Атаһастыыр киһигит
Мин буо! – диир.
Хаһыра түһээт,
Хааннаах дьяккыыр³⁹⁶ ытыһынан

³⁹⁴ Лит.: куртахпар

³⁹⁵ Рук.: бараарыгын

³⁹⁶ Лит.: дьалкыыр

- 6830 Харбаан ылар.
Хатыалаһан-хачыктаһан,
Хаһытаһа-хаһытаһа
Хайыта тыгытыһан,
Ыһыыра-ыһыыра
Ыгыта анныһан
Киирэн бардылар.
Өр гыныа дуо,
Көстүбэт уола
Күөс эт курдугу
Көнгү тутан барда.
Бахатчах эт саһаны
Батарыта харбаата,
Солуур эт курдугу
- 6840 Сулбурута сыста.
Биһиги киһибитин
Мэлитэр суол
Төрдүгэр ильдэ³⁹⁷[400] барда.
Өр гыныа дуо,
Өлөр өлүү уола
Үрдүк арбаһыттан
Умса баттаан,
Үрүн сүннүттэн
- 6850 Куоһары кууһан,
Түнгэри холлоруктуур
Туой уорук дьиэтигэр
Туут³⁹⁸ балык курдук
Тохус ойоһонун
Тобулута харбаан,
Туппутунан доһор дьахтарыгар
Киирэн туран,
Субугурдук³⁹⁹ тойуктаах
Буола турда:
- 6860 – Дьиэ-быа! Дьиэ-быа!
Доһоччугуом оһотоо!
Туһааннаах доһоргун

³⁹⁷ Лит.: ильдэ

³⁹⁸ Рук.: тууй

³⁹⁹ Лит.: бу курдук. Салгыы субугурдук диэнинэн хаалларылынна.

- Тустаах кэһии киллэрээхтээтим,
 Аналлаах доборгун
 Астыылыктаах ас гынаммын
 Айах тутабын,
 Атаһыгым оҕотоо!
 Хайа хат таманыттан*
 Хабан көрөбүн?
 Хайа суол унуобун
 6870 Көмүрүөлэтэн оборобун?
 Субай хааныттан
 Утахтанан уһаа,
 Көрдөрбөккө эрэ,
 Көрдөрөн олорон
 Көһуоллаатылар⁴⁰⁰ диэйэбин,
 Бэссибэксэ эрэ
 Мэлиттилэр диэмэ,
 Манһанг, эн аһаан,
 Мааныланан манһый,
 6880 Аһаан альдыаттаргын
 Алын өттүн
 Атах-бытах
 Үллэстэн аһыа этэ,
 Үтүө ньуурдаабыам,
 Үрдүн эн өлөр,
 Үтүгэнэ миэнэ буолуо этэ,
 Дьэ, сынһыйыгым,
 Ытаама-сонгоомо.
 Мантан ордук
 6890 Манһа-сулуу
 Баар буолуо дуо?
 Баһар, уура сыльһан
 Улаһаа уурунар
 Улахан кэһии
 Онгостуон буоллар
 Олоччу да туй,
 Ончу харыстаабаппын ээ!
 Бууйакыа-а! – диир.

⁴⁰⁰ Лит.: хөһуоллаатылар

- 6900 Дьахтар эристиин
Мань, көрөөт,
Тохус ойохос⁴⁰¹ дурдалаах
Тойон сүрэфэ
Тулуйбат гына
Толугуруу мөбүстэ,
Ахыс адарай ойохос
Хаххалаах хайбах быата
Хайытгыах курдук
Хамнаталаан барда.
Улаан ньуура уларыйда,
6910 Кэрэ ньуура кэбиннэ,
Ким да диэбин билбэтэ.
Киэнг көхсө атчаабыт⁴⁰²,
Кэтит үтүгэнэ бүөлэммит.
Өлүөх сэниэтинэн
Абааны уолуттан
Туура тардан
Ылан баран,
Тутан олон
Бугурдук⁴⁰³ тойук туойа
6920 Олорбута үһү:
– Дьиэ-буо! Дьиэ-буо!
Адъарай гиэнин
Ангаарыйар ааттааба
Буолуох этин,
Бу дойду
Дьонуннаах дьонугар
Туһааннаах тупсан⁴⁰⁴
Онгостуо этибит,
Кэнэбэс энньэ-сэтии киллэрэ,
6930 Ийэлээх-аҕабар таххар
Күннээх буолахпытына,
Түөскэ уура,
Төргүү сүөрэр

⁴⁰¹ Лит.: ойобос. Салгыы *ойохос* диэнинэн хаалларылынна.

⁴⁰² Лит.: аччаабыт

⁴⁰³ Лит.: бу курдук

⁴⁰⁴ Рук.: тупсаан

- 6940 Кэһии буолуо этэ,
 Кэбис, нохоо,
 Маны да мааныланан
 Төһө хачча тотуохпутуй?
 Хата атын улуус
 Ааттаабын булан,
 Альдьатан аҕала оҕус,
 Атах-бытах дьоннун⁴⁰⁵
 Онон аһатан,
 Атааран аральдьыт,
 Аны тохус хонон баран,
 Туһааннаах дойдубутугар
 Ийэ кутпун ирдии,
 Буор кутпун була
 Таххыах этибит,
 Онно туттар
- 6950 Омнуо кэһии
 Көстөрө буоллар
 Үчүгэй буолуо этэ,
 Хата, кэлэ-бара
 Кэтэхэ сырыт,
 Үрдүк халлаан
 Үллэр бүөрүгэр,
 Үрдүк арҕаһыгар олохтоох,
 Үүттээх таас үктэлээх,
 Үүс Аас бэйэлээх
- 6960 Үрүн Аар Тойон
 Улуһуттан биир
 Үтүөлэрин өлүү-чаас
 Ылыахпытын сөп этэ,
 Үтүө тойонуом! – диир.
 Онно туран,
 Абааһы уола
 Үөрэн ардыас гынна:
 – Ыай! Ыгыйыһым,
 Эттэбэ баҕас
- 6970 Тугун эриэккэй?

⁴⁰⁵ Рук.: доннун

- Аллараа бийһин ууһун
Ааттаабын адьас бараатым,
Отто дойду
Толуктаабын ити туттум,
Үөһээ дойду
Үтүөлэриттэн биир эмэ
Өлүүлээх буолуом этэ,
Ити диэн баран,
Ити баһадьы, доҕочугуом,
6980 Адьас бэйэм даһаны
Буруйа бэрт элбэх,
Үөһээ бийһин
Үтүөгэ буолбут
Соҕотох харах
Сойуодуку Хара,
Бэл, үтүө
Тылын эппитэ өлөрүгэр,
Урут төрөөбүт
6990 Убайын эмиэ өлөөттө⁴⁰⁶,
Онон мин кинини
Кэбин кэтэрдиехпин баһарабын.
– Кэбис, улуу күтүөр!
Кэлэрбит кэхтиэ,
Төрүүрбүт төннүө,
Үтүө бухатыыр киһини
Үтүө ат хоолдьукалаах,
Үтүө бухатыыр ат
Ынгырдааччылаах
7000 Ылыаххын үчүгэй
Хата, кириэс⁴⁰⁷ тылын иһит.
Абааһы уола:
«Дьэ, буоллар да буолбут», – диир.
Биһи киһибит
Ол сытан,
Субугурдук кэпсээннээх
Өс номох туойа сыһпыт эбит:

⁴⁰⁶ Лит.: өлтө

⁴⁰⁷ Лит.: кэриэс

- Дьэ-буо!
 Үрдүк халлаан
 Үллэр бүөрүгэр
 7010 Үрдүк арҕаһыгар үөскээбит,
 Үүттээх таас үктэллээх,
 Үрүң аас бэйэлээх
 Үрүң Аар Тойон
 Үрдүк дьүүлүгэр,
 Одун Хаан оноруутугар
 Түөт Түгэн Айыы
 Төккөтүгэр⁴⁰⁸ сытан
 Ситии саҕа
 Ситимэхтээх халлаантан
 7020 Сап саҕа
 Тардыылыктаах сурахтаабым,
 Соргулаах сонобоһум
 Даарда Буулуур ат сылгы
 Истэр кулгааҕа
 Кумуйбут буоллабына,
 Үс үөдэн түгэбэр түһэннин
 Өлөөрү гыннаххына
 Тобус халлаан
 Торҕо сиигин
 7030 Дьулайыгар үөскээбит,
 Араҕас сылгы
 Си[э]ллээх кутуруга симэхтээх
 Айыы Дьаралык ааттыктан
 Таннары көрөн тураммын
 Тыллаах тылбаас буолуом,
 Хаан уруугар
 Харбаһын тымыргар
 Тыллыам диир буолара,
 Этэр тылым үс тыллаах
 7040 Этигэн чуораан буолан
 Чуонаҕаран иһилиннин!
 Көмүскүүрүм көмүскэй уута,
 Харыстырым харабым уута буолла,

⁴⁰⁸ Лит.: төлкөтүгэр. Салгыы *төккө* диэнинэн хаалларылынна.

- Буойакаа!
Ити тыл дуораана
Сүтэ илигинэ
Уот Дьобофон ааттык
Өрө ыһылларга дылы гынна,
Тобус халлаан
7050 Торбо сиигэ
Тордуу батыя
Биитин көрдүк⁴⁰⁹
Дьурааланан көһүннэ.
Абыс арабас сылгыны
Сиэллэри кутуруктары
Ыйаан симээбит
Айыы Дьаралык ааттыкка
Ат сылгы таннары
7060 Хайыһан туран,
Хангас харабыттан
Хаан сүүрэн,
Уна харабыттан
Уу сүүрэн
Ол көрдүк туойа турбут:
– Анньаһас! Дьэ-буо!
Охтон баранар мастаах,
Уолан бүтэр уулаах,
Орохсуйар хаддарыйар
От кырыстаах,
7070 Ойон таххар күннээх,
Отто дугуй,
Кэрэ туой
Дойдум тойоно буолбут,
Туһааннаах иччим!
Үрүҥ тыынын оллойо,
Хара тыынын харайа
Суон тыынын толуга буолбут,
Үс мүүссүн түүлээх оноһоһо
7080 Төрдүнэн этэбирэн
Кыргыбыт эбит,

⁴⁰⁹ Лит.: курдук. Салгыы көрдүк диэнинэн хаалларылынна.

- 7090 Абыс айыы аймаба
 Аһыныылаах санаалааба,
 Абаттан-ийэттэн айыллыбыт
 Хаан уруу
 Харбаһын тимир
 Баар буолуох этэ,
 Өрө көрдөххө
 Өрүкүйэн-күрэнсийэн
 Көстөр күөх халлаан үрдүгэр
 Көнгүлүнэн үөскээбит
 Хара Дьабылыман
 Айыы Тойон аҕалаах эбит,
 Дьабыл Ийиэхсит Хотун ийэлээх,
 Хаардаах бугул саба бэйэлээх,
 Чаан оргуй⁴¹⁰ саба бастаах,
 Чааккы⁴¹¹ саба харахтаах,
 Даланг Өксөкү аттаах,
 Хатан халлаан
 Хонгоройугар ордуулаах,
 7100 Айыылаах аһы аһаабатах,
 Андабардаах дьиэбэ киирбэтэх,
 Абыс айыыны
 Абырахтыырга айыллыбыт,
 Күн улуунун
 Көмүскүүргэ оноһуллубут
 Хара Кыыт диэн
 Буолунай бухатыыр
 Убайдаах буолуох этэ,
 7110 Истэр кулгааба кумуйдаба,
 Көрөр хараба сабылыннаба,
 Даадар Хара Тойон иччим,
 Мантан уолан киһи үтүөтэ
 Үстэ тириитэ уһулан,
 Ийэ кута иинэн-хатан тиййэр,
 Соробор идимэрдээх
 Ийэ ууһугар киирбит

⁴¹⁰ Лит.: олгуй

⁴¹¹ Лит.: чааскы. Салгыы *чааккы* диэнинэн хаалларылынна.

- 7120 Эрэийн эбитин,
Кыыс оѳо кылааннаѳа
Үс төгүл
Этэ су[у]ллан эрэйдэнэн,
Сүрэ сүүдүйэн түһэр
Сиригэр киирэн,
Аптаах аңаарыйар
Ааттааѳар алѳаналлара кэлбит,
Аанай-туонай!
Абакатай ныйи!
Буйака!
 Бу ырыа дуораана
- 7130 Сүтэ илигинэ,
Туос халл[а]ан
Түөт өтүгэр
Түөт түллэр этин
Өрө тигиниир.
Өтөбөлөөх үрүн айыы аймах
Өйдөөн-санаан көрдөхтөрүнэ –
Отто дойдуну онгорбут
Кинилэр эбит,
Уол оѳо сүрүн
Анаабытгар эбит.
- 7140 Абыс айыы аймаѳын
Адъарай итигирдик
Атаѳастыа суох эбит.
Ол инниттэн
Хара Кыыт бухатыыры
Үс бүүрүктээх
Үөдэн түгэбин
Үнтү тэпсэн,
Күн улууһун
Көмүскээн таһаарарга
- 7150 Көңүл биэрдилэр.
Онуохаѳа,
Олонхо омоннаах,
Тыл сымыйалаах
Уот Дьолоѳон ааттык устун
Үс бастаах

- 7160 Даладыйар даланг өксөкү кыыл
 Буолан көтөн түстэ.
 Түһээри төгүрүйэ көтөн
 Түгэх өттүнэн эргийдэ.
 Соххор өттүнэн
 Түнгэри холоруктуу
 Уларар⁴¹² туой уорук
 Дьиэлэрин бастын өһүөтэ
 Ханан буолуой диэн
 Барҕан толкуйдаата.
 Манан диэн барҕалаан
 Дьиэлэрин үрдүгэр
 «Лип» гына түстэ.
- 7170 Дьиэлэрэ балтара[а] бадахтаах
 Батары киирэргэ дылы гынна,
 Барбат кэлбэт буола түстэ.
 Маныха көрдөххө:
 Барбатах балык ми[и]нин курдук
 Барык-сарык дойду буолла,
 Буспатах бочоох* ми[и]нин курдук
 Боруол-соруол дойду буолла.
 Иһидьдэ⁴¹³ баар Лиэһэй аймаҕа
 Иэрийэн мынаабыйан соһуйдулар.
 Олкынан баран,
- 7180 «Хотуок, таххан көр эрэ», – диэн,
 «Нохоо, таххан көр эрэ», – диэн,
 Соруйан көрдө.
 Биир даҕаны иннинэн
 Истэн таххар⁴¹⁴
 Лиэһэй* суох буолла.
 «Күлүк Дуксуур уол табыс!» – диэн
 Улаханник ыххайда.
 Биир абааһы уолун атамаана
 Атах сыгынньах⁴¹⁵ арбас гынан,
- 7190 Ангаарыгар дылы

⁴¹² Лит.: олорор. Салгыы *уларар* диэнинэн хаалларылынна.

⁴¹³ Лит.: иһирдьэ. Салгыы *иһидьдэ* диэнинэн хаалларылынна.

⁴¹⁴ Рук.: таххан

⁴¹⁵ Лит.: сыгынньах

- 7200 Аанын аһан,
Өнгөйөн көрүөх буолан баран,
Үөһүн таттаран өлө сыһан,
Төттөрү түһэн уган-таттаран,
Оннук диэн эппэнэн барда.
«Туох үлүгэр түбүлээтэбий,
Ханнык үлүгэр хаадырдабай?
Элэс Хара кыыс этэ тардыый,
Көрө охсууй! – диэн
Күүскэ күрдьүгүнээтэ.
Абааһы кыыһын
Арбаҕастаабын атамаана буолбут
Аанын аһан,
Арбас гынан,
Алас-былас алахаччытан⁴¹⁶,
Аанын холуодатыгар
Аны туран,
Харабын тэһэ түһэн дэннээтэ.
Төттөрү киирэн
7210 Дүөлбэ⁴¹⁷ сир саҕаны
Төгүрүччү ытыйан,
Оһобун төрдүгэр
Уодьян холорук буолан,
Уйгуура туран
Ол көрдүк ырыалаах,
Субу көрдүк тойуктаах
Буолбут эбит:
– Иһилиигим-таһылыыгым!
Иэдээним-куудааным!
7220 Эргиллэ-урбалла, суодьабай!
Иннэллэ-танналла
Тойуктарым курдугуй?
Билбэтэхпин биллим,
Көрбөтөхпүн көрдүм,
Атын улуус
Ангаарыйар ааттааҕа

⁴¹⁶ Рук.: алахассытан

⁴¹⁷ Лит.: түөлбэ

- 7230 Арбахпытыгын⁴¹⁸ аһары
 Албата кэлбит эбит.
 Үс бараа
 Хара күлүк
 Бэрди мэлитээччи,
 Ааттаабы аһааччы
 Хара Мэнийэ бухатыыр,
 Улуу Тойон убакайяам!
 Кэриэс тылгын кэпсээ,
 Кэриэс аскын аһаа,
 Өлөр өлөнньүккүн⁴¹⁹ үллүн!
 Үрдүк аатын тоһунна,
 Үтүө сурабын
- 7240 Эстэр күнэ кэлбит,
 Үрдүк өһүөбүн
 Үрдүгү суоһардылар,
 Күлэ-күлэ
 Күл буккуйдулар,
 Күдэнгэ көтүттүлэр;
 Онньуу-оонньуу
 Уоккун умуруордулар,
 Олоччу огдолутан
 Урусхал кынан уоһуннардылар,
- 7250 Улуу Тойон убакаам,
 Көрө даһаны дьулайдым,
 Истэ даһаны салынным,
 Үс бүүрүктээх
 Үөдэним түгэбэр
 Өлөр өлүү
 Чөлкөрүүн төрдүгэр түстүм,
 Мин диэхсити
 Туруулаһан кыайдаххына,
 Кыыс балтыбар диэнгнин этиттэн
- 7260 Биир кыһыл кырбас эти
 Уурар буолаайабын,
 Хааньттан биир хамных⁴²⁰ хааны

⁴¹⁸ Лит.: арбахпытын

⁴¹⁹ Лит.: өлөнньүккүн

⁴²⁰ Лит.: хамыйах

- 7270 Уурар буолаайабын.
Сизбэтэх сиэтин,
Аһаабатах аһаатын.
Көхсүнэн күнү күөнтээн,
Санньынан халлааны хаххалаан
Сүрэ-кэбэ бэт киһи кэлбит,
Сүрүм-кутум сүүдүйдэ,
Дьэ, убакаам!
Быдан тэгэл бырастыы буоллун!
Эн айыыҥ анһа,
Мин айыым анһа буоллун!
Буойанга!
Абааһы уола:
– Эрт-татай!
Тугу-тугу эттэ, оҕолоор!
Кимнээби эбистэ, оҕолоор!
Лыһыр-лыһыр ойон,
7280 Лип-лип эккирээн,
Дьиэтин аанын тэлэйэ баттаан,
Нөрүөннээх көхсүтгэн
Быһаҕаһа быган туран,
Одуулаан көрөн турда.
Биһи киһибит
Түргэн үлүгэрдик
Түһэ баттаата,
Үңкүрүс-күөлэһис гынна.
7290 Уруккутуттан уонунан ордук,
Киһитгэн кириһинэн уһун,
Ураанхайтан ураҕаһынан үрдүк;
Хастаабыт тиит⁴²¹ харылаах,
Суллаабыт тиит сотолоох,
Уолах тиит уллуктаах,
Баспытынан тиит быччыннаах⁴²²,
Көндөй⁴²³ тиит көбүстээх;
Абыс былас нанайар түөстээх,
Сэттэ былас быакайар бииллээх,

⁴²¹ Рук.: тиик

⁴²² Рук.: быччыннаах

⁴²³ Рук.: көндөй

- 7300 Үс үтүө былас дьөрбөйөр өттүктээх,
Тобус былас хонтойор систээх;
Күн ди[э]ки туруордахха
Күнү күлүктүүр,
Халлаан ди[э]ки хайыстахха
Халлааны хаххалыыр,
Күүстээххэ көрүнгнээх,
Бэккэ мэтириэттээх
Кини буолар эбит.
Хааннаах хапсылбаны
Хангас илиитигэр
- 7310 Таннары тайахтаммыт,
Өһөстөөх сөкүлээни⁴²⁴
Үрдүк арбаһыгар өрө сүкпүт,
Куота собус куонньалыгы
Куоһара курдаммыт.
Бу гиһи⁴²⁵ уоһун ходьотто,
Уолугун томтогто,
Уохтаах-күүстээх
Күөмэйинэн күргүйдээн
Киирэн барда.
- 7320 Айыы киһитэ:
– Дьэ буо!
Ааһар былыт албына,
Көтөр былыт көдьдүнэ⁴²⁶,
Түгэх дойду түөкүнэ,
Дирин дойду дьиккэрэ,
Отто дойдуну
Кимтэн көнүллээх
Уоран-талаан олорор
Одун оруспуойдьунугар
- 7330 Сырдык буруйгун сырайгыттан,
Хараҥа буруйгун хаангыттан,
Суон айыыгын собулбахыттан
Иэстии кэллим.
Кимнинигий диэтэргин,

⁴²⁴ Лит.: сөгөлөөн

⁴²⁵ Лит.: киһи

⁴²⁶ Лит.: көдьдүнэ

- 7340 Үрдүк халлаан
Үллэр бүөрүгэр
Уйаланан үөскээбит,
Үрдүк арбаһыгар
Дьяарбайан чэччийбит
Хара Дьябылыман
Тойон ағалаахпын,
Эбир Дьябыл Иэйэхсит
Хотун ийэлээхпин,
Абыс айыы кыыһа
Алгыстааға арыадьдьыттаахпын,
Күн улуунун
Көмүскүүргэ көнгүллээх,
Даланг Өксөкү аттаах
Хара Кыыт бухатыыр диэн буолабын,
7350 Дьэ, тардыый!
Тиэтэл-саарал умса бырахтым –
Хангыл тириигин хайытыам,
Хара хаангын сүүрдүөм,
Иттэннэри бырахтым –
Искин тыырыам,
Унун уоххун урусхаллыам,
Суон уоххун чууккалыам,
Хатан түһэрин хардабастыам буолуо,
7360 Кириэс⁴²⁷ тылгын кэпсээ,
Үһүөйэх тылы көнгүллүүбүн,
Өлөн эрэргин өйдөө!
Буйака!
Абааһы уола
Амаан-хамаан⁴²⁸ аяабын
Дьэ, аста.
Иһилдьэ⁴²⁹ диэки
Чугурус гынарга дылы гынна,
Иһин түгэбэр кингинэйэн
Кэбиринэ-кэпсинэ турбут эбит:

⁴²⁷ Лит.: кэриэс

⁴²⁸ Лит.: дымаан

⁴²⁹ Лит.: иһирдьэ

- 7370 ҮҮий!
 Көр эрэ, добор!
 Атын улуус анаарыйар
 Аатгааба баар да буолар эбит,
 Туспа улуус толору дьонуннааба
 Үөскүүр да буолар эбит,
 Үс дойду үтүөтүн
 Өлөрдөбүм буолуо диэбитим,
 Атын улуус ааттаахтарын
 Абыйаттабым буолуо диэбитим —
- 7380 Адыс саана санаммыт эбиппин.
 Абыс атастаах адырай аймабын
 Анаарыйар аатгааба буолуом диирим —
 Дьэ, алдыахайга
 Дьэ, айдардым,
 Өлөр өлүү
 Үс үөдэн түгэбин
 Өлбөт өрөгөйдөөбө
 Буолуом диэбитим —
 Өргөстөөххө дьэ, түбэстим,
- 7390 Уһуктаахха дьэ, уолдыастым,
 Дьэ, хатанга
 Дьэ, хаайтардым
 Быһылаах ньиини,
 Көрө дьулайдым,
 Истэ салынным ньиини,
 Хайа дойдум
 Хапчабатын тириитин
 Халбан аан гынан,
 Хардан окко
- 7400 Халтан туос ойбоһунан төрөөбүт,
 Хайа сир сиибиктэтин,
 Сиэн сиппит чуруктатын
 Туһанан туолбут киһи түбэстэбэй?
 Ол эрээри тарбах талаана,
 Эрбэх эпчимэ
 Билиэ буолуо,
 Бууйака!

- Индьдэ тыас тыаһа
Өрө тыгыныы түстэ,
7410 Абааһы уола ол гынан баран,
Өрө сарбас гынан баран,
Тахсан ти[и]йэн кэлэн,
Сон курдук кэтиллэ түстэ,
Сабынньах курдук саптылла түстэ.
Хатан хаһыыны хаһыытастылар,
Хатан тимир курдук
Хачыгыраччы тутуһан
Киирэн бардылар.
7420 Халтан таас ойбосторуттан
Хаддарыта⁴³⁰ харбастылар.
Хаста даһаны
Хап сирэйдэринэн
Умсарыта халбарытыстылар.
Биһи киһибит
Халтаны харбатан,
Кураанаһы куустаран,
Абааһы уолун
Аһаран биэрэн
7430 Алыс күүһүн онон мөлтөттө.
Ол кынан баран,
Утары тураннар
Оройго охсуһан киирэн бардылар.
Абааһы уола оҕустаһын аайы
Ыйыргыыр буолла.
Биһи киһибит
Кэбиһирбит курдук тэбэн киирдэ.
Көстүбэт уола биһи киһибитигин⁴³¹
Күлүк көрдүккөрөр эбит.
Хараһынан куһаһан буолан,
7440 Халтайы харбыыра үгүс буолан истэ.
Ити гынан баран,
Бу дойдуга
Охсуспаттара оддук⁴³²

⁴³⁰ Лит.: хардарыта

⁴³¹ Лит.: киһибитин

⁴³² Лит.: оддук

- Орускуотгаах буолан барда.
 Ообуй обус бадараанныыр
 Кута нымылбан⁴³³ онорон,
 Күөгэлдьитэн түстүлэр.
 Иккиэн ат-биэ
 Көрдүк оонньоон
- 7450 Алыс дохсуннук охсустулар.
 Тобус дьуодьалаах,
 Сэттэ биттиктээх
 Кэйбэлдьийбэт
 Кый үөдэн түгэбин
 Кэдэрги тэпсэллэрэ чугаһаан,
 Киэн көхсүн
 Кыаратан киирэн бардылар.
 Абааһы аймах
- 7460 Аллараа аҕалаах ийэтэ
 Арбаҕаһын устар
 Алдьаххайа буолла,
 Этэрбэһин тэбэр
 Иирээнэ түстэ,
 Ирингэ мэйиилэрэ ирдэ,
 Ингиир куннара татта.
 Элбэх үттэ⁴³⁴
 Иэдэйэргэ дылы кынна,
 Иринньэбэ элбээн барда.
- 7470 Көстүбэт биийин
 Көгүрү үктээн,
 Үс үөдэннэрин
 Бүүрэн кыараттылар.
 Ол иһин уолаттар-кыргыттар
 Абааһы гиэннэрэ тахханнар
 Хаһытаһаллар эбит,
 Маннык диэн:
 – Мэнийэ Хара убайбыт,
 Хара Кыыт буойун!
 Бу дойдуга

⁴³³ Лит.: намылбан

⁴³⁴ Лит.: өттө. Салгыы үттэ диэнинэн хаалларылынна

- 7480 Охсуһаргытыгын⁴³⁵ ууратыаххыт үһү.
Ийэлээх аҕам,
Эһэлээх эбэм
Иэдэйбиттэр үһү.
Эттэрэ-хааннара
Эрэхэ курдук
Илгирийэн тохтон,
Ингирдэрэ-тириилэрэ
Сүлүллэн-иэрийэн,
Унган өлөллөрө
- 7490 Үс хонук хаалбыт үһү,
Онон,
Үрдүк халлаан
Өрөбүтүгэр үөскээбит,
Тардыһыылаах тардыһар,
Мөккүөрдээх мөккүһэр
Таас Таала буолак⁴³⁶ баар үһү,
Үктээтэххэ өбүллүбэт,
Баттаатахха маталдьыйбат
Сир сурахтааҕа,
- 7500 Онно тахсангыт
Охсуһуоххут үһү, — диэн
Илдьити⁴³⁷ этэллэр.
— Дьэ, кырдык
Сөбү⁴³⁸ эттэхтэрэ, — дииллэр.
Маны истээччитин⁴³⁹
Биһи киһибит
Үс бастаах
Даланг өксөкү буолан көттө,
Абааһы уола
- 7510 Хахсаатгыыр хара
Хуохара кыыл буолан көттө.
Таас Таала хонууга тахсан
Дьэ, охсустулар.

⁴³⁵ Лит.: охсуһаргытын

⁴³⁶ Рук.: буолан

⁴³⁷ Рук.: илдьиги

⁴³⁸ Рук.: собу

⁴³⁹ Лит.: истээт

- Урукку охсуһууларынааҕар
 Дөксө⁴⁴⁰ улаатан,
 Умсарыта дьаныссар⁴⁴¹ буолан бардылар.
 Таас да буоллар
 Ньалбыйар⁴⁴² дьон буолла.
 Түөт халлаан түөһүтгэн
 7520 Өргөн өтүн⁴⁴³ курдук
 Тардыылыктанан
 Үөскээбит дойду эбит.
 Төлө үктээн түһэрдэхтэринэ
 Түүнүктээх үөдөн түгэбэр
 Түһэр дойдулара эбит.
 Бу охсуһуу буола⁴⁴⁴ турар бириэмэтигэр
 Таххар күн таххыбата,
 Киирэр ый киирбэтэ,
 Кинкиниир киэн халлаан
 7530 Өһөхтөөбүнэн көрдө,
 Хааннаабынан ытаата.
 Ийэ дойду Иэйэхситэ кэхтэр үлүгэрэ,
 Аан дойду Айыһыта атынырыыр үлүгэрэ,
 Үрдүк халлаан мөнгүнэ хамныыр үлүгэрэ
 Буолан барда.
 Үөһээ үүстээх,
 Таас үөтэллээх,
 Ү[ү]с-аас бэйэлээх
 Үрүн Аар аймаҕа бары
 7540 Үргэн-соһуйан уолуйдулар.
 «Туох үлүгэрий?» – диэбиттэрэ,
 Абааһылаах айыы охсуһар
 Эбиттэр диэн билэллэр эбит.
 «Бу дьону
 Бу буолуу[т]тан уураттахха
 Сөп буоссу⁴⁴⁵», – дэстилэр.

⁴⁴⁰ Лит.: өссө

⁴⁴¹ Лит.: дьаныһар

⁴⁴² Рук.: ньалбыйан

⁴⁴³ Лит.: этин

⁴⁴⁴ Рук.: буолан

⁴⁴⁵ Лит.: буолсу

- 7550 «Үрүг Айыы үтүөтүн өйдөөннөр
Өлөссүүлээх өлөссөр⁴⁴⁶
Өһөгөйдөөх өлүү чөркүрүөк түгэбэр
Уот Чохо тумул баар буолуо,
Ол уу дьулайыттан тонго харбаһаннар
Сытыгы тынгырахтаах,
Хатан тайахтаах тутуһар сирэ буолуо,
Онно биир халтарыйбытгара
Хааннаах сымалаба
Хайа сирэийинэн умсары түстэбинэ
Даамнарын ылыстыннар⁴⁴⁷», – диэн
Ыйаах ыйдылар,
«Онон ол дойдуга
7560 Киирэннэр күрэхтэстин[н]эр», – диэн
Идьдьик⁴⁴⁸ ыыттылар.
Үөһэттэн үрдүк халлаан
Өрүөлэ арыллан,
Хотун дьахтар
Нөрүөннээх көхсүттэн
Илин үтгэ быган туран
Манныгы этэр:
– Дьэ-буо!
7570 Хара Дьабылыман Тойон аҕалаах,
Эбир Дьабыл Иэйэхсит Хотун ийэлээх
Хара Кыыт Тойон
Урут төрөөбүт убакайыам!
Этэр тылбын истэн дьарыктаа,
Бу дойду буолабын⁴⁴⁹
Буораппыт үһүгүн,
Хонуутун куттаабыт үһүгүн,
Мантан тус хоту ди[э]ки
Тутуһан түстэххэ
7580 Тобус дьуодьалаах,
Сэттэ биттэхтээх
Кый түгэбин кэтэх өттүгэр

⁴⁴⁶ Лит.: өлөрсүүлээх өлөрсөр

⁴⁴⁷ Рук.: ыссыахтынар

⁴⁴⁸ Лит.: илдьит

⁴⁴⁹ Лит.: буолагын

- Өлөр өлүү чөлкүрүүк түгэбиттэн
 Өрө үүнэн таххыбыт,
 Туйахтаах тутуспатах,
 Тынгырахтаах тыгытыспатах,
 Уулларан уматар
 Уот Чохо тумул
 Уу дьулайыттан тутуһангыт
 7590 Онно дьоробой тумускут,
 Дьолуо тынгыраххыт
 Дьолуота биллиэ үһү,
 Онно биир кыайтарбыккыт
 Тумса баранан,
 Туйаҕа туллан,
 Туура ыстанан,
 Умайа турар уот сымалаҕа
 Түһүөх тустаах,
 Онно өлөр күнүн үтүрээтэбинэ
 7600 Өйдөөн көрөөр,
 Үс бастаах
 Үүт маҕан өрүөл кыыл буоламмын
 Үрдүк арҕаспар түһэрэн
 Өнгүйэн таҕаарыам⁴⁵⁰,
 Үтүө балтын⁴⁵¹
 Күн күөгэли
 Н[ь]уура нусхаа,
 Намы-наскыл
 Айыы Намыһын Куо диэн буолабын,
 Сиргэ тийэ⁴⁵² сибээстээх,
 7610 Халлаантан тийэ тардыылыктаах
 Дьон буолуох этибит,
 Дьолуотук туттан көр!
 Буйака!
 Итини истээччитин⁴⁵³
 Аны бу дьон
 Үңкүрүс гыннылар,

⁴⁵⁰ Лит.: таһаарыам

⁴⁵¹ Рук.: балтын

⁴⁵² Рук.: тийи

⁴⁵³ Лит.: истээт

- 7620 Күөлэһис гыннылар,
Турулуур тус хоту
Көтөн дьулуруйа турдулар.
Биһи киһибит
Үс бастаах
Даланг өксөкүтүнэнбуолан,
Абааһы уола
Өлүү тимилгэн хара кыыл буолан
Көтөн⁴⁵⁴ тэнийэ турда.
Ол кынан баран,
Өлөр өлүү чөнкүчүөк түгэбиттэн
Дьөлө үүнэн таххыбыт,
Умса холоруктуу уларар
- 7630 Ураанхайы утаттарбатах,
Туйахтаах тутуспатах,
Тынгырахтаах тыгытыспатах
Уот Чохо тумул
Аллараа үттэ суптугур,
Үөһээ өгтө суллабар,
Манна киһи тутуһан турар сирэ
Иһит иитин курдук
Эмпэрэ хара чабырбахтаах эбит,
Үрдүнэн үрүн чыгычаах өрө көтөн
- 7640 Үрдүн булбатах дойдута эбит.
Онно тийээннэр
Сары ыаҕас курдук
Таннары ыйаастан хааллылар.
Биһи киһибит
Үс тумсунан
Үһүөһүннэринэн өбүллүөн тохору
Үнтү охсон хатаата,
Уон хатан көмүс тынгырабынан
Халтарыйбат гына
- 7650 Халтарыта харбаата.
Абааһы уола
Ол көрдүк эмиэ онгостон,
Тимир тэмилгэн

⁴⁵⁴ Рук.: көтөр

- 7660 Кыыл буолан тийэн,
 Дьэнэйэн турда.
 Абааһы да буоллар
 Сыты тынгырабын төрдө
 Сиикэй бэргэ баас буолан,
 Сиикэйдээн сиритэ сытыйда,
 Тумса туйах буолан,
 Мүлүрүччү элэйэн
 Адыс чугаһаата.
 Ол сылдыан
 Бу курдук ырыалаах
 Буола сылдыбыт
 Абааһы уола:
 – Ар-дьяалы!
 Аарт-татай!
- 7670 Муунта да буруйа суох этим,
 Буруйдааннар-айыылааннар,
 Уот Чохо тумулга
 Тумсубун-уоспун
 Таҕайтараннар
 Дьолбун-соргубун тоноттохторун,
 Күн улууһа көрдүн дуо
 Күллэри көмнө?
 Айыы улууһа
 Аһайан туран адьдыатта.
 Аны гэлэн
- 7680 Тумсум-туйабым туллан баран
 Туохпунан тулуһумуй?
 Ол иһин даа,
 Төрүөхпүттэн төттөрү төлкөлөөннөр,
 Кэдэрги кэскиллээннөр,
 Уйан тумустааннар,
 Уйуллаах тынгырахтааннар
 Онгорбут эбит буоллахтара,
 Туохтаах буолан
 Туобум толуйуой?
- 7690 Ханныктаах буолан
 Ханныгым харыстыай?
 Тобус дьуодьбалаах,

7700 Сэтгэ биттэхтээх
Кэйбэлдыйбэт кэй түгэбэр
Киэнг киэлитин толорорго,
Кэтит уорабайын ситэрэргэ үөскээбит,
Аптаах-хомуһууннаах
Алып Куохтуй Хотун ийэкэм
Истэр кулгаабын кумуйда быһылаах,
Ый-ыйбын!
Аай-айбын!

Этэр тыл дуораана
Сүтэ илигинэ
Өлөр өлүү Хара Мабаас Дьуора
Дьалык-Кулук диэн
Халаахтыыр сангата иһилиннэ,
Ол иһэн бу гурдук⁴⁵⁵
Кэпсээннээх буолла:

7710 – Иһилигим-тагылыгым,
Иирэним-кутурааным,
Ымдаан экин ырыанайбын!
Иэбэлбин-куобалбын,
Имиликпин-хомулукпун,
Дьалкыыным-дарабаным
Эргиллэ саадьайым
Эбитэ тугуй!?

7720 Аны туран
Нохтолоох хой муус сүрэбэйим
Чомчуката буолбут,
Хайбахтаах хара ньабай быарым
Кырыыта буолбут
Хаарыаннаах уолум,
Хап сирэйгинэн
Хараарар-харанар сымалаба
Халын тириинг хаттанан,
Хара хаанын
Кууран-хатан уоһун умайар
Хара мунга тийэн кэлбит эбит,
Хайтах да гынар

⁴⁵⁵ Лит.: курдук

- 7730 Кыабын суох буолла,
Ыый-ыыйбын!
Абыс айыы аймаба
Албатарга анаммыттар эбит,
Ийэ ууһа кэнэбэһин кэнэбэс
Саатар киһи көрдүгэннээби ылыам,
Дьүһүннээх сүөһүнэн дьүһүйтэрин⁴⁵⁶!
Уолум тобус толугу унуобун
Туһа диэммин
Толугу томороон сүөһүнэн
- 7740 Толугу бабас ылыабым,
Баар эрэ
Көрдөр харабым,
Көтүрдөр тиийим үрүнгүн
Бу айылаах кыннаххытыгын⁴⁵⁷!
Ыый-ыыйбын!
Аай-айбын!
Чулуку! Чункуй! Чулуп! – диэн
Тойук туойан бүттэ.
Итиннэхэбэ көрбүшпүт:
- 7750 Үс бастаах
Үрүмэтийбэт үүт мабан өгнөөх
Үрдүк халлаан
Өрүөллээх өксөкүтэ
Өрө көтөн,
Тиийэн-тиксэн,
Өлүү хара суору
Үнтү көтөн,
Бу тумулга чугаһаппакка
Туора-анһа сырытта.
- 7760 Абааһы уола өлүөх сэниэтинэн
Тутуһа сатаата да тулуйбата –
Туос тордуйа гурдук⁴⁵⁸
Туура устунан
Тула холоруктуур күүһүгэр туллан,
Туһааннаах уот сымалаба

⁴⁵⁶ Рук.: дьүһүйтэрин

⁴⁵⁷ Лит.: гыннаххытын

⁴⁵⁸ Лит.: курдук

- 7770 Төбөтүн оройунан таннары түстэ.
Өлүү хара суор өрөһүйээри
Үс төгүл
Үрүөтээн түһэн көрдө,
Үс тынғырабын төбөтүн
Өлүгүрдэ сиэтэн кэбистэ,
Сыһаны харбаата
Сымыйаба сырыырбаата.
Били маған кыыл
Өрө гөтөн⁴⁵⁹ күөрэйдэ
Үөдэн уолун
Үөдэнгэ тэппит курдук
Өрөгөйдөннө.
Өлөр өлүү
- 7780 Чохо тумул тулатынан
Тула көтгө.
Биһи киһибит
Тутуһан турарын көрдөххө
Уон тынғырабыттан тобуһа
Туох да буолбатах
Үс тумсуттан иккитэ
Элэйэн да көрбөтөх.
Эргиллэ түстэ ити иһэн
Кыылын үрдүгэр эриллэ түстэ.
- 7790 Маанылыыр бу маған кыыл
Өрө көтөн
Өлөр Өлүү
Чөркүрүөктэн үөһэ ди[э]ки
Үс бүүрүктээх үөдэн үрдүгэр
Тобус дьуодьалаах,
Сэттэ биттэхтээх
Кийбэдьдьийбэт⁴⁶⁰ кэй үөдэн
Киэн киэлитигэр
Кэдэрги дайбаан табыста.
- 7800 Бу таххан иһэн манник ырыалаах:
– Дьэ-буо!
Улуу Тойон убайыам,

⁴⁵⁹ Рук.: көтөн. Салгыы *гөтөн* диэнинэн хаалларылынна.

⁴⁶⁰ Рук.: кэйбэдьдьийбэт

- 7810 Этэр тылбын истэ сэнгээр,
 Тыынын ыараабыт,
 Өрө гөтөн үрүн аас аймабар
 Үрдүк халлаанга таххар күнгэр
 Үөһө абыс Айыы Дьаргыл
 Удабаттарын ааттаангын,
 Аччылатан⁴⁶¹ арабаччылатан,
 Таххан көрөөр,
 Адьарай аймабын
 Айыылаах хаана
 Сыстыбыта буолуо,
 Андабардаах сүрэ
 Сөрүөстүбүтэ буолуо,
 Сүргүйтэрэн сүр-кут
 Сүгүрүйтэрэн таххаар.
 Отто дойду уола
- 7820 Улуу Тойон бырааккын
 Кутун холботон,
 Сүрүн сүүрөйдээн
 Отто дойдум онгоһуулаах
 Оройугар үөскээбит
 Аал Луук маска араначчылатан,
 Абыс айыы аймах
 Адьдьаммат гына албатан,
 Ойдубат гына онготторон,
 Кэччэрэйбэт гына кэпсэттэрэн,
 Таххан көрөөр,
- 7830 Төрүүрү төккөлөттөрөн,
 Ураанхайы олохтотон,
 Киһини кичэйтэрэн,
 Дьолу туругуттаран
 Төккөнү түстэтэн таххаар,
 Буйака!
 Быдан тэгэл бырастыы буоллун!
 Айыы Намыһын Удабан балта
 Ити гурдук этэн
 Ааспыта үһү.

⁴⁶¹ Лит.: арчылатан

- 7840 Итинтэн биһи киһибит
Аллараа
Арбаҕастаах аймаҕар хаалан,
Арҕастарын арийан,
Иһидьдьэ киирэн,
Үнкүрүйэн-күөлэһийэн
Бэйэтэ бэйэтинэн буолла.
Абааһы аймах бары аҕыйаабыт,
Көстүбэт аймах көбүрээбит эбит.
Хостон хос аайы
- 7850 Куоһаран киирэн истэ.
Түгэбэ биллибэт
Түнгнэри үөдэн
Дьыэлэрин түгэбинэн эргийдэ.
Бу истэбинэ –
Дьэкэ Бааба Дьэс Хоттообо
Бу көрдүк тойуктаах буола турда:
– Ичкикийэ!
Иэдэлбэ-куудалба!
Иэгээйик-чуоҕаайык!
- 7860 Аны туран,
Атын улууһум
Ангаарыйар ааттааҕа,
Туспа улууһум дьохуннааҕа
Хара Кыырт Тойон диэн
Айыым атамаана,
Күнүм үтүөтэ кэлэн,
Кэргэн чаҕар кына
Кэлээхтээтэбэ,
Ама уол оҕо одуулаан⁴⁶²
- 7870 Миигин омсо булуо дуо,
Кырыыбыттан кыҥаан
Кырадаһык булуо дуо?
Бу да буолларбын
Иннэлээх⁴⁶³ эриэккэһэлиир,
Сүүтүктээх сүүнэкэтэбин,

⁴⁶² Рук.: одуулуом

⁴⁶³ Лит.: инньэлээх

- Саптаах саталлаабабын –
 Ырыган ытым
 Ыстаныытынан ыстаннаран,
 Көтөр ытым
 7880 Көтүүтүнэн көтүөккэлэтэн,
 Баһыгар атабар анһаммын
 Мааныкайдаан иистәннәнмин⁴⁶⁴,
 Сүүһүлээбит⁴⁶⁵ сүүһүнү бабас
 Олус сүүһүлүүр этим эбээт –
 Долборукка торбостообут торбоһум
 Тобус хонукка тийбэккэ
 Толугурдаан тонгоохтуура –
 Ол көрдүк туһалаах этим,
 Кулуннаабыт кулунум
 7890 Сэлэлэргэ сэтгэ хоммокко
 Хандааланан хатаахтыыр буолара;
 Астаабыт аһым үгэххэ уурдахпына
 Үс хонукка тийбэккэ
 Хара бастаах
 Үрүн үөн буолан
 Үллэннээн үтүрсүйэрэ –
 Ол көрдүк
 Үтүө дьахтар талыыката,
 Кыыс оҕо кырысыабата
 7900 Буолаахтыыр этим, оҕолоор!
 Хоойго сытар холоонноохпун кытары –
 Дьэ, холбоһон көрүөм буолуо,
 Тэллэххэ сытар тэннээхпин кытары –
 Дьэ, тэннэһэн сэндэйдэһиэм буолуо.
 Умса түһүүм – укураат киһибин,
 Иттэнэри түһүүм – эриэккэспин,
 Кырыыбынан бырах – кырасыабайбын,
 Таннары бырах – талыыбын.
 Дьэ, добоччугуом,
 7910 Сири-буру сыттыыйыам!
 Көнө сүрэхпин

⁴⁶⁴ Лит.: иистәннәнмин

⁴⁶⁵ Лит.: сүүһүлээбит. Салгыы сүүһу диэнинэн хаалларылынна.

- Көнчүлээн көнньүөт⁴⁶⁶,
Тойон сүрэхпин
Чопчулаан туһалаа,
Уураан уоскут,
Сыллаан сылаанньыт⁴⁶⁷,
Таптаан аралдьыт,
Бууйака!
Биһи киһибит
- 7920 Утары көрөн турар:
— Оо, олус да
Үчүгэй эбиккин, — диир —
Уолан киһи
Ойоһоһуттан көрөн
Омсо булуон булбатым,
Кырыыгыттан көрөн
Кыраһык булбатым,
Көрбүккэ да суох,
Истибиккэ да суох
- 7930 Эгэлгэ үчүгэй даа эбиккин
Буолан баран,
Оччугуй соһус утары көрдөххө
Омсолоох эбиккин.
Тугай диэн топпуруостаатаргын⁴⁶⁸:
Уураһыах диэтэххэ,
Уоһунг уһуктаахха дылы —
Оччугуйдук умн[ь]уу түһэн биэрбит киһи
Олус үчүгэй буолуо эбит,
Таптаһыах диэтэххэ,
- 7940 Тарбаһын табыгаһа суохха дылы —
Тыытыһар күннэ
Тынһырахтыы сатыһыһыгын быһыылаах,
Кыра соһустук
Кырыһа түһэн биэрбит киһи
Кырысыабай даһаны
Буолуо эбиккин,
Иттэннэри ууран

⁴⁶⁶ Лит.: көмчүлээн көнньүөрт

⁴⁶⁷ Лит.: сылаанньыт

⁴⁶⁸ Лит.: доппуруостаатаргын

- 7950 Ингин-дьүһүн буоллахха
Иннэр-таннар буолууһугун,
Көхсүгэр ыдьыыстаахха дылыгын –
Куччугуйдук көннөрө түһэн биэрбит киһи
Күтүр үтүө дьахтар буолуо эбиккин,
Онтон ордук омсону
Олоччу булбатым,
Улуу Хотун!
– Ээ, – диэн хатаннык ханытыгыр –
Дьэһэ-дьэ!
Кыларыйан турар
Кырдыгын этээхтээтинг.
- 7960 Үчүгэйтэн туоруом дуо?
Оттон умн[ь]уонг эрэ буоллар
Умн[ь]аа, тыытан-ырыйан.
Ол гынан баран туран биэрэр.
Биһи киһибит
Уоһун-тиийин холбоон биэрбитигэр
Хааннаах дапсалбатын
Хабан ылан,
Хангас илиитинэн
Сүүһүн томтобордору,
Муннун чочобордору,
Уоһун тэллэгэрдэри,
Иһин ынабардары
Тобугун толунньангары⁴⁶⁹,
Атабын хаптабайдары
Хайа дайбаан түһэрдэ.
– Абатайбыын, – диир, –
Туох үлүгэр ыарыыкатай, кукаам?
Дьэ, үтүөбэ тиксиэм диэбитим,
Дьэ, ырдыас гыннардым дуу, – диир –
- 7980 Дьэ, кукаам,
Дьэ, кэннибин-кэтэхпин
Тыытан⁴⁷⁰-ырайан ылан көрөөр.
Дьэ, абытайа да бэрт.

⁴⁶⁹ Лит.: толунньангары

⁴⁷⁰ Рук.: тыытаан

- Ыар кыратык ылым[ы]на,
Улаханнык ылыам дуо?– диир, –
Иннигиттэн көрдөххө
Дьэ, эриэнн[ь]эх буоллун,
Дьэ, оннук эрэ буоллун, – диир.
Биирдэрэ:
7990 – Умн[ь]уоххунан эрэ умн[ь]аа,
Үчүгэй эрэ буолуох буоллабына, – диир.
Кэтэбин чонобордору,
Көхсүн көппөбөрдөрү,
Эмэхэтин топпобордору,
Сототун ботоболору,
Тилэбин чочобордору,
Хайа дайбаан түһэрдэ.
Нохтоолоох⁴⁷¹ сүрэбэ
8000 Хобо чуораан тылын курдук
Курдатты чоронголоон
Көстөр буолла.
Ол туран,
Чыккыйа турар
Сийин үөһүнэн эрэ хаалбыт эбит.
Саас адарайын курдук
Икки үтгэ баранан баран,
Өлүөх сэниэтинэн
Имиллэ-хомулла,
Этэ-тыына турбута үһү:
8010 – Тэгэл-куобал,
Иннэл⁴⁷²-таннал,
Эрэйим-буруйум,
Иэдээним-куодааным!
Абыс үйэ аймаба
Аһары албаска айдараннар,
Куота кубулбакка кугуйтараннар,
Өйдөппөккө өлөрдөхтөрүөн,
Сэрэппэккэ сиэтэхтэриэн!
Өлөр өлүү үөдөн кыыһа

⁴⁷¹ Лит.: нохтоолоох

⁴⁷² Рук.: иннэл

- 8020 Хор, күн улуухутган
 Эрдэнээри,
 Дьүһүн тупсаттаран
 Туһанаары,
 Быһыы эптэрэн абыранаары
 Албаннахпын, эминэ тугуй?
 Аһыйан туран албаттыгыт,
 Ситэн туран кыайдыгыт,
 Одун бийһиттэн онгоһуулаах,
 Тыйыс Хаантан дьылбалаах
- 8030 Дьон эбиккит!
 Өлбөт бөбө өрөгөйгүт
 Үс бүгүнэн үрдээтэ,
 Өлөр өлүү дьонун
 Өлбүтэ буолан,
 Үөрүнньэн бийһин үөрдэннит
 Өлөрөн кыайан бардыгыт,
 Аанай-туонай абаларын эбит!
 Абыс айыы аймаҕа
 Ол иһин,
- 8040 Алҕаммат аналлаах⁴⁷³,
 Ойдубат онгоһуулаах,
 Эстибэт эккээйилээх дииллэрэ —
 Кыдьдык⁴⁷⁴ буолар эбит,
 Субута туттабыр,
 Кырдыа кылбабыр кыыс оҕо,
 Сэттэ былас
 Сиэрэй көмүс суһуохтаах
 Сэмэристэй Куо
 Сиртэн сэрбэйиэбиттэн
- 8050 Сэһэннэ киирбитэ,
 Сэмэй аата
 Көссүө сураҕа күүрэн иһиллибитэ,
 Көстүбэт бийһин
 Көбүрэтэргэ төрөөбүт эбит,
 Алаҕар бийһин

⁴⁷³ Рук.: аналааттаах

⁴⁷⁴ Лит.: кырдык. Салгыы *кыдьдык* диэнинэн хаалларылынна.

- 8060 Абыатарга айылыбыт эбит,
Ол иһин үөһээ-аллараа
Абааһы үтүөтүн
Өлөрөн сүтэрэн туран,
Үс көс үрэллибэт
Үрүн мүүссүн түүнү үүннэрэн
Киһи-аймабы кэнэт диэн,
Дьон аймабы дьолун томтот дэһэн,
Киһи төрдүн түскэ төлкөлөө диэн
Алгыстаах албаабыта дииллэрэ,
Тойуктаах туойбута дииллэрэ –
Ол чуолкай да буолар эбит,
Ый-ыйбын!
Аай-айбын! – диэн барда, –
8070 Чулуку-чункуй!
Биһи киһибит
Чиккэйэтулар
Сиһин үөһүн
Быһа дайбаан түһэр –
Дьэкэ Бааба өлөр өлүү
Бурут хорболдьуна буолан
Таннары түһэн бара турда.
Бу баран иһэн тойуктаах:
– Чулуп-чалып!
8080 Чункуй-чулуку
Тойук буоллун!
Мабайкаан аллаахтар,
Үс үөдөн түгэбин
Үрэйэн үктээтибит,
Куккутугун-сүргүтүгүн⁴⁷⁵
Толуга суох таххар буолаайабыт!
Бэлиэлээх сүөһүнэн
Бэлэби бабас ылаахтыам буолуо,
Уол оҕоһут оноһос туттабына,
8090 Кыыс оҕоһут кыптыый көтөхтөбүнэ
Боруоккут аннынан

⁴⁷⁵ Лит.: куккутун-сүргүтүн

- Буссан⁴⁷⁶ көрүөм,
 Кэлэр-барар сиргитигэр
 Кэнттик буолан
 Күрэхтэһэн көрүөм буолуо,
 Отто дойдум уолаттара олус даһаны
 Уһун уллунгаххытынан уматтыгыт,
 Дириң тинилэххитинэн тэбистигит,
 Ыый-ыйбын!
 8100 Аай-айбын!
 Эһи умнуугут саһана,
 Мин дыһаныарым саһана
 Буоллун, оһолоор!
 Буккуур-быккыыр,
 Будуку-бадыкы,
 Дьулуку-дьалыкы
 Тойукпун туойдум! – диэн уйгуура турда.
 Биһи киһибит:
 – Кыайбыт хайа да күн –
 8110 Кыайыам, – диир, –
 Хоппут хайа да күн –
 Хотуом, – диир, –
 Өлөр өлүү түгэбитгэн
 Өрө көтөн таххан,
 Үрдүк халлаан
 Үрдүк үтүө өрөгөйүн
 Үнтү тутан киирэр
 Үөскээбэтэбэ кырдык ини!
 8120 Аһыс иилээх-саһалаах,
 Атааннаах-мөнүөһнээх
 Аан ийэ дойду айыллар
 Араһас илгэтин алһатан киирэр
 Адьарай аймаһа,
 Ангаарыйар ааттааһа
 Айыллыбатаһа адьас кыдьдык!
 Кэбэл дьоһо
 Кэм киһиргэс буолуохтара,
 Адьарай аймаһа кэм айахха

⁴⁷⁶ Лит.: булсан

- 8130 Кичээ буолуохтара,
Өлөр өлүү дьоно
Өллөр өлүөхтэригэр дылы
Кэм өһүөмдүүлээхтэр,
Үйэттэн үйэ тухары
Үөскүтүн булкуйуохпут!
Өрөгөйбүт үрдүө! – диир.
Дьахтардаах эр киһини,
Бырааттаах кийиитин
Илиигэр түһэрэн,
Төттөрү-таары төкөнүтэн,
8140 Түү мөөчүк⁴⁷⁷ гынан,
Үңкүрүс гынна,
Күөлэһис гынна,
Икки төргүү быатыгар
Холбуу улардан кэбистэ.
Үөһээ Үрүң Айыым сирэ диэн
Үс түүннээх күн
Өрө көтөн көрдө –
Өлүү үөһэ кыайан таххыбата,
Өлөр өлүү Дьобофон аартыкка
8150 Өнөйдөбүн аайы
Үөһэттэн таннары дапсайа турдулар.
Ол инниттэн:
«Туох үлүгэр
Айыытын-буруйун
Онгорбут буолламый?» – дии санаата.
«Көстүбэт бийин
Күөх дьайа
Көлөһүн буолан
Сыстыбыт буоллаба,
8160 Адьарай бийин
Хара күдэн тыына
Халбаһа буолан
Инмит буоллаба», – диир.
Ол дойду өлөр өлүк
Маһыгар улара түстэ,

⁴⁷⁷ Лит.: мээчик

- Өрө көрөн уларан
 Субу көрдүк өс туонна:
 – Дьэ-буо!
- 8170 Үс хаттыгастаах
 Үрдүк дьулуо манган халлаан
 Үллэр бүөрүгэр
 Үөрдүһэн үөскээбит,
 Үрдүк арҕаһыгар
 Өлүһүйэн иитилибит,
 Үөһээ Үрүн Айыы аймаҕын
 Үтүө домньуттара буолуохсуттар!
 Абыс хаттыгастаах
 Араҕас сатыы халлаан
 Сатыытыгар олохтоох
- 8180 Абыс Айыы Дьаргыл удаҕаттара
 Баар буолуо этигит!
 Айыы аймаҕын
 Араначчылыырга аналлаах,
 Күн улуунун
 Көмүскүүргэ үккэннээх буолуох этигит.
 Күн кыһа – Күөгэл Наскыл,
 Ый кыһа – Ырыа Дьаарай,
 Чолбон кыһа – Долгуйа Куо,
 Үргэл кыһа – Үрбэлдьин Дьансах,
- 8190 Сулус кыһа – Ырыа Дугуй,
 Ыраас халлаан кыһа – Ырыа Дугуй,
 Хатан халлаан кыһа – Ханкыйа Куо,
 Үрдүк халлаан кыһа – Өрүскэн Өрөгөй Хотун!
 Бары өйдөөн истин!
 Дьайбын-соболонгмун*
 Дьалбийан тарҕатын!
 Көлбөхпүн-күдэлэммин
 Көнньүөрдэ⁴⁷⁸ көтөбүн!
 Салгын кутум сатылаата –
- 8200 Салбахтаах санаабын
 Салайа туойун!
 Ийэ кутум иэнигийэн ыараата –

⁴⁷⁸ Лит.: көнньүөрдэ

- Иччилээх тылдыгытынан⁴⁷⁹
Этэн эпчимнээн!
Буор кутум манан сонньуйда⁴⁸⁰ —
Булгу домноон!
Сиспэр силлээн,
Таспар салыннаан,
Испэр имэннээн!
8210 Ийэ дойдуга эргитэн
Иэнигитэн экиннээн!
Өстөөхпүн өлөрдүм,
Саастаахпын дыаныйдым,
Таххар күнүм буолла!
Абыс Айыы
Дьарбал Дьаралык ааттыкка
Айын⁴⁸¹ эрэ!
Этэр тыл бүттэ.
Бууйака!
8220 Ити тыл дуораана сүтэ илигинэ,
Абыс хаттыгастаах
Арабас сатыы манган халлаан анныттан
Абыс халлаан Дьаргыл удабаттара
Кырыылаах тумустаах,
Кырааскалаах атахтаах,
Кылдыылаах харахтаах,
Кынтабыр быһыылаах⁴⁸²,
Кынатын баһыгар
Кыырпах харалаах,
8230 Кыыдаһынхан
Кыталык кыыл буолан
Кыттыһа түстүлэр;
Кыыбыргы тыынан,
Кынкыначчы сангаран,
Кы[ы]райа көтөн
Уот Дьобобон ааттык
Уу дьулайыгар олоро түстүлэр.

⁴⁷⁹ Лит.: тылгытынан

⁴⁸⁰ Лит.: сонньуйда

⁴⁸¹ Рук.: айын

⁴⁸² Лит.: быһыылаах

- 8240 Үнкүрүс гынан,
Күөлэһис кынан
Үтүө дьүһүннэринэн буоллулар;
Көрбүккэ да суох,
Истибиккэ да суох
Күтүр үтүө дьахталлар буолан
Күөгэйдилэр:
Күөх-наах танастаахтар,
Көндөй от күнэһэлээхтэр,
Күн быата көдьөнгөлөөхтөр,
Ый быата хантарҕалаахтар.
Аранас сылгы
- 8250 Сиэллээх кутуругун
Таннары бырахпыт курдук
Айыы Дьаралык ааттыгы
Арийан кэбистилэр.
Көндөй от дүгүрдэрин
Күөгэччи туттулар.
Үрдүк халлаан сындыһа
Дьэкэ Буурай дапсырдарын
Төгүрүччү дьалбыйдылар.
Ордук хоһу туттубаттар,
Утум ситим турбаттар,
8260 Биир үүккэ үттээннэр
Үрүң Айыы аймаҕын
Үтүө алгыһынан албаан
Омун өс омолойо турбуттар эбит:
– Дьээ-буо!
Дьэргиллэ-дьэрэкэнэ дьаралык!
Уруй-тускуй!
Айхал-мичил буоллун!
Абыс Айыы аймаҕын
8270 Араҕас ахтаах илгэтигэр
Арангаччылыы киирдибит.
Адьярай албаһын
Аллара дапсыһабыт,
Көстүбэт көлдүңүн
Көбүрэтэ халбыйабыт.
Дуомал ноҕойдоох

- 8280 Тулаҕас домнуубут,
Сискэр силлиибит,
Баскар-атаххар балкыйабыт!
Дуомал диэгирбэт
Дьилэй мэйиилэнин,
Хайдыбат халын тириилэнин,
Тыллыбат ньыгыл эттэнин,
Тостубат суон бүлтэстэнин,
Мүлчүрүйбэт бөбө мүһэлэнин!
Аан ханныгын
Астыннара анардыбыт⁴⁸³!
- 8290 Тойон ханныгытын
Толору туойабыт!
Чэри-буру тэннии эттибит!
Дулҕабын толору домнообот!
Холунг этэ хойуннун,
Буутунг этэ мустун⁴⁸⁴!
Бэрди мэлдьи мэлитин,
Ааттаабы адьас алдыатын!
Күн ууһа күнгү кэтөбүллүг,
Айыы ууһа айыыга арангаччыланын!
Үйэттэн үйэ тухары
Өлбөт-самныбат өрөгөйдөнүг,
Быстыбат эстибэт илгэлэнин!
Ийэ дойду иччитэ буолун,
Аҕа дойду анала буолун⁴⁸⁵!
- 8300 Уу харахтаах утарбатын,
Татаар тыллаах таба эппэтин,
Сүүдүрүн сүһүөхтээх таба дугуйбатын,
Үүт тураан үчүгэйдик уларын!
Үрүн чыычаах буолан,
Түүтээбэр түргэнник
Охтообор олустук
- 8310 Отто дойдуну булун!
Урууй!

⁴⁸³ Рук.: анардыбыт

⁴⁸⁴ Лит.: бустун

⁴⁸⁵ Рук.: буолун

- Айхал-мичил!
 Бууйака!
 Үнкүрүс-күөлэһис гына түһэллэр да,
 Кыталык кыыл буолан
 Кэлбит сирдэрин диэки төптөрү
 Көтөн бараллар.
 Ол кэнниттэн
 Бу гиһи⁴⁸⁶, дьэ, көтөн тахсар.
 8320 Уот Дьубаҕан ааттыгы унуордаан,
 Отто дойду одурууннаах
 Улуу тунуй очуоһун булан
 Дугуйдаан тохтуур.
 Дьахтардаах эр киһини түһэрэн,
 Өрө-таннары эмэрийэн,
 Урукку көрдүк
 Улаан ньуурдаан,
 Уһаты муруннаан
 8330 Ураанхай дьүһүннүүр.
 Иннигэр ильдэ туран,
 Бу көрдүк тыл этэн,
 Саҥа сангаран
 Бырастыылаһан арахсар эбит:
 – Дьэ-буо!
 Өрө көрдөххө
 Өрүкүйэн-күрэнсийэн көстөр
 Күөх халлаан үрдүгэр олохтоох
 Хара Дьабылыман аҕалаах,
 Эбир Дьабыл Иэйэхсит Хотун ийэлээх,
 8340 Тоҕус халлаан
 Торҕо сиигин тутан төрөөбүт
 Даарда Буулуур ат сылгы көлөлөөх
 Даадар Хара буойун
 Туһааннаан иһит!
 Отто дойдуга ананангың,
 Абыс айыы аймаҕар түһэнгин,
 Айыылаах аһы аһаангың,
 Андаҕардаах дьиэбэ айдарбытың!

⁴⁸⁶ Лит.: киһи

- 8350 Түөт Түгэн Айыынг төккөтүгэр,
Одун биис онгоһуутугар,
Абыс ахтар айыы айымньытыгар
Киһи төрдүн кичэйэргэ эппиттэрэ,
Саха төрдүн салайарга айбыттар,
Ураанхай улууһун олохтуурга онорбуттара,
Иһит-хомуос ирээттэнэнгин,
Тангас-сап чаастанангын,
Киһи-сүөһү аналланангын,
Кэскил баһын салайангын,
Көмүс уйаһар,
8360 Көй киингэр тийэнгин,
Отто дойдум
Ойуу-мандар
Уолун-кыыһын мунһангын
Кыларыйбат уйгуну олохтоо,
Кэччэрийбэт кэскили төрүтгээ,
Өлбөт-сүппэт өрөгөйдө көрдөс!
Аал уоккун аһат,
Бар дьонгун маанылаа!
Бэлиэлээх сүөһүтэ иит,
8370 Мэннээх обото төрөт!
Үрдүгүнэн үрүн чыычаах өрө көппөтүн,
Анныгынан күүтээх кутуйах
Супту сүүрэн сараарбабатын,
Көбөн бийһэ кыттыбатын,
Хамсык бийһэ хаадыбатын!
Улууһу орбор,
Нэһилиэги тэнит!
Үйэттэн үйэ тохору
Үүнэн үөскээ!
8380 Быдан тэгэл бырастыы!
Айыылаах аһаабатаһым,
Андаһардаах дьиэбэ айдарбатаһым,
Үрдүк халлаан
Үллэр бүөрүгэр үөскээбитим,
Үрдүк арбаһыгар иитиллибитим,
Хатан халлаан хангарайыгар
Хаппахчыланан үөскээбитим!

- 8390 Отто дойду
Ороскуотгаабын солбуйан,
Уол оџону онкулаан!
Урууй-туску туругурдун!
Буойака!
Инньэ диэн баран,
Кинкиниир киэн халлаанга
Бэйэтэ кэлбит сирин диэки
Көтөн күүдүмчүлүү турда.
Биһи киһибит
Мань истэн баран,
Хоруй тылы эппэккэ буолуон
- 8400 Хайдах да сатамат,
Аџыйах да буоллар этэн хаалла:
– Дьэ-буо!
Хаардаах бугул саџа бэйэлээх,
Чаан олгуй бастаах,
Чааккы саџа харахтаах,
Далан Өксөкү аттаах,
Хара Кыыт Тойон
Урутунан төрөөбүт убайкам!
Үрүн тыыммын өллөйдөөн
- 8410 Үтүө дойдубун булларбыккар,
Хара тыыммын харайдаан
Хаан айыыбар хайыһыннарбыккар
Баскар-атаххар дылы баһыыба!
Ол иһин
Үөһээ Үрүн Айыыттан
Өргөн өтүү саџа тардылыктаах
Үөскээтин дииллэрэ.
Отто дойду
- 8420 Уоџан Айыытыгар олохтооннор,
Ингэн Иэйэхситигэр иитгэрэннэр
Үйэлээх сааһым усталаах туоратыгар
Бөбөһү кытары мөккүһэн⁴⁸⁷,
Хатаны кытары хатыалаһан,
Үс төгүл кубулуйан,

⁴⁸⁷ Рук.: мөккүйэн

- 8430 Хорбоон хомуһуннан,
Эргийэн кэллим,
Дьэ, саас ийэ салытыннарда,
Айан хаан алларытта.
Ол эрээри,
Ат-кулун аналлаах,
Уол оҕо сүрдээх
Буолуох тустаахпын!
Бэйэбиттэн биэһинэн бэрди,
Уонунан ордугу
Айан кэрдэн биэриэхтэрэ диибин.
Үйэттэн үйэ тухары
Өстөөх өлүү өһөстөөхтөрүн
Өһүөмдүүлүүргэ
8440 Өрөгөй талааным үрдээтин!
Урууй-тускул!
Буйака!
Анараа киһи итини истэн баран
Сыһа да, таба да диэбэтэ —
Арахсан хааллылар.
Онамаран⁴⁸⁸ биһи киһибит
Үс төгүл хоруотаан,
Үс төгүл сытытык иһиирэн,
Соргулаах сонобоһун
8450 Даарда Буулуур аты
Ингэссиппитинэн⁴⁸⁹ уруйдаан ылла.
Ат сылгы үөрбүт-көппүт курдук
Үс үүт былыт үрдүгэр
Олорон-эргийэн гэллэ⁴⁹⁰.
Үүннээх тэһииниттэн тутан ылан,
Үрдүк арҕаһыгар үөрбүтүнэн,
Өрө көтөн миинэн кэбистэ,
Хахтан киһини таһааран
Таталбалыы мингэстэн кэбистэ.
Таһааннаах дойдубут диэн
8460 Тонхойон айаннааһын буолла:

⁴⁸⁸ Лит.: ол гынан баран

⁴⁸⁹ Лит.: ингэссиппитинэн

⁴⁹⁰ Лит.: кэллэ

- Эбир былыт энэрдэстилэр,
Итии куйаас экиннэннилэр,
Элэккэй тыал сирдытгэннилэр⁴⁹¹,
Ибир самыр ыһахтаннылар.
Ийэ дойду энгийэтэ
Иэнигийэн көстөн барда.
Хаас тохтуур
Ханнайытта үрэхтэринэн
8470 Айаннаан хаддаддылар,
Туруйа тохтуур
Тунаарытта толоонноругар
Дьоллоох Дьолуо ааттыгынан
Тосхойон түһэн истилэр.
Кыталык тохтуур
Кыллаарытта кырдалларынан,
Кэрэ биэрэктэринэн
Киирэн бардылар.
Арыблаах сылаах
8480 Арыы намыл-налах алаастарын
Ангаарыйар арбаһа буолбут
Абыс салаалаах
Аал Луук мастарыгар
Астара баттаатылар.
Атгарын
Сиэллээх кутуругуттан ыланнар
Сиэл ыйаан ситэрдилэр.
Ол туран,
Биһи киһибит
8490 Бу көрдүк тойуктаах турда:
– Дьэ-буо!
Ингэн Иэйэхсит ийэлэрим,
Хаан Айыыһыт аҕаларым!
Ойуулаах-оһуордаах
Отум-маһым⁴⁹² иччилэрэ,
Бары бэттэх буолун!
Чугас бөбөбүн

⁴⁹¹ Рук.: сирдытгэннилэр

⁴⁹² Рук.: отун-маһын

- 8500 Хоболообунан холбуубун,
Ыраах бөбөбүн
Ыаһыйалаан ынгырабын,
Уларыйбат уйгуну олохтуубун,
Кэччэрэйбэт кэскили эркинниибин!
Хойуубар бөтүнг,
Убаҕаспар чачайын!
Кэй бараан кэскиллэннэ,
Аан арҕах айылгыланна,
Аал уот айгыһынна,
Алтан сэргэ айгыраата!
Ахтаах түһэлгэ тардылыннын!
Айыым аймаҕа айхаллаан ааһын!
8510 Орто дойдум уруйдаан онкулаа!
Бууйака!
Уонна,
Дьахтарын илиититтэн сиэтэн
Көмүс уйатыгар
Көй киинигэр
Киирэ баттаата.
Уруккута диэн баар дуо
Баайа-далайа бурҕарбат быһыылаах.
8520 Маныхаҕа,
Кэрэниистээх кэтэбэриин оронугар
Киирэн олоро түстэ.
Улаан ньуурдарын
Утарыта көссөн⁴⁹³ одуулаһан көрбүттэрэ,
Уостарын хаана куурбут
Оҕонньордоох эмээхсин
Сэбэрэлэммит быһыылаахтар.
Ол кынан баран,
Аны туран,
Дьахтар киһи
8530 Дьалыҥа таһынан таарыйда,
Имэнгэ энгини этиттэ.
Айан талыыта арҕаһынан киирдэ,
Хоро талыыта кургумунан куоһарда.

⁴⁹³ Лит.: көрсөн

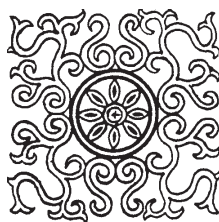
- Эр кинитин ди[э]ки
 Уулаабат улаан убаһа курдук
 Унаарыччы көрдө,
 Уоһа ходьойдо,
 Уолуга томтойдо,
 Омун өс туойа турбуга үһү:
 8540 – Дьэ-буо!
- Тэллэххэ сытар тэннээбиэм,
 Хоойго сытар холооннобуом,
 Эйэн Иэйэхситим илэ эргийдэ,
 Хаан Айыһыһытым чахчы хайыста,
 Төрөтөр оҕо түүлээх уйатын
 Төлкөтө диэн төрүттээн көрүөх,
 Аны туран,
 Айан талыы алларытан барда,
 Хоро талыы хомуран киирдэ,
 8550 Төрүт дьон
 Төккөлөрө төрүүр өс диэн
 Түстүүр сурахтаахтара.
 Түһээхтиир түһээхтээн улалар
 Төрүт тоһоҕо диэн
 Саайар сурахтаахтара,
 Уол оҕо онкулун онгорорго –
 Уулаах мас булан,
 Улуу сиэл ыһаан
 Онкулуу сурахтаахтара,
 8560 Кыыс оҕо төккөтө диэн –
 Кыра мас булан,
 Кыһпай⁴⁹⁴ сиэл баайан,
 Сиргэ тийэ симээн,
 Дьоллоох тоһоҕо мас диэн
 Онгорор сурахтаахтара.
 Оннук маста була охсууй!
 Абытай-татат!
 Эминэ тугуй!
 Буйака!

⁴⁹⁴ Лит.: кырпай

- 8570 Дьиэни отто хотоѳоһунан
Отут сыарѳалаах
От түгэбитгэн
Ойо ытыһан аѳалан
Оноотугар буолуор дылы
Олус тэлгэтгэ.
Кыыс дьиэлийэн,
Дьиэрэнкэйдээн табыста.
«Тоһоѳо мас буолаарай?» – диэн,
Мас көрдөөн
- 8580 Най хара тыаны батыһа сүүрдэ.
Онуохаѳа
Ачаахтаах-атыйахтаах
Араѳас арыы хатын
Дьэ, манна түбэстэ –
Быһар быһа,
Хаһан быһа дайбаан,
Быһара чугаһаабытын кынна
Хааннааѳынан ытаата,
Сыр-сыр саналаах мас буолла:
- 8590 – Дьэ-буо!
Даадда Буулуур аттаах
Даадар Хара буойун
Айбыт аѳам буолуоххуот!
Кэччэгэйдик кэскиллээтин,
Уһурумаѳайдык онкулаатын.
Аан дойдун иччитин аһатанһын,
Аал уоккар ас биэрэн,
Аѳыс ахтар айыыгар
Алгыс туруоран,
- 8600 Араѳас илгэбин аѳалбытынан
Араѳаччылаан алѳаппытын буоллар
Астык буолуо этэ.
Көрүө суох көрдө быһылаах,
Билиэ суох биллэ быһыылаах.
Уол оѳо төрөөтөгүнэ –
Буолунай үөскээбит
Борук Хара аттаах,
Боруоктаах тараактаах

- 8610 Бууллуйа Боотур диэн ааттаарын.
 Кыыс оҕо төрөөтөбүнэ –
 Үс былас
 Үрүн көмүс соһуохтаах,
 Үрүмэччи маҕан аттаах
 Күөгэлдьин Куо диэн ааттаарын.
 Бууйака!
 – Ээ, кырдык да,
 Сыһа гыммыппын, – диир да
 Чыбырҕаччы саайан,
 Быһа дайбаан,
- 8620 Тоһоҕотун киллэрэн саайар.
 Ыт сылгы
 Уйула-тэйилэ суох
 Сиэллээх кутуругун
 Ойута быһан киллэрэн,
 Намылыччы ыйаан кэбиһэн,
 Аан дойдум иччитэ диэн
 Тус туһунан аһата барар.
 Ол күнтэн ыла
 Бу күнгэ дылы
- 8630 Иэйэхсит улууһа
 Тус-туспа ааттанан аһабыта үһү.
 Дьахтар үс төгүл
 Өгүрүүлээн үннэрин кытары
 Саннын байаатыгар дылы
 Куударалаах баттахтаах
 Уол оҕо төрүүр.
 Дьахтар
 Таба-тайах тириитигэр
 Тардан ылан,
- 8640 Үс көмүс
 Чарапчы биһиккэ уган
 Оҕолообутунан барбыт.
 Үс хонук томтойо туолуутугар
 Оробуна онгорон
 Уһалаабы умсардылар,
 Бэрди бэтиннэрдилэр,
 Хангылы хаптаттылар.

- 8650 Көй кымыһынан
Күөмэй онһоннулар,
Саамал кымыһынан
Санаа тарбаттылар.
Отто дойду⁴⁹⁵ уйгутун олохтоотулар.
Күн улуунун күрүөбэ буолла,
Айыы улуунун айхала буолла.
Бөбөс мөккүһэн оонньоото,
Хатан хапсабайдаһа оонньоото;
Халын хаттанан
Куолайдаабы тургуттулар,
Суон унуобунан
- 8660 Харылаабы билиһиннэрдилэр.
Үөһэ бөбөбө үнүү тутан
Өрөгөй былдыастылар,
Аллараа бөбөбө
Хойуос тутан ньиргиттилэр.
Күн сириң
Көнүл көрүн түһэрдилэр.
Ити курдук
Уларбытгара эбитэ үһү.
Бүттэ.

⁴⁹⁵ Рук.: дойдун

ХОС БЫҢААРЫЫЛАР

«Саха олонхото» серия сүрүн сыалынан урут бэчээккэ тахса илик уус-уран ураты таһымнаах олонхолоруааҕааччы, олонхону сэнээрээччи киэн аранатыгар анаан таһаарыы буолар. Олонхо тиэкиһин араас ва-рианнарыгар, ис хоһоонункөрүнгнэригэр ураты болҕомто ууруллар.

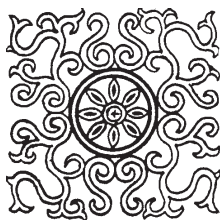
«Даадар Хара» олонхо айылҕаттан айдарыылаах, ойуун идэлэ-эх киһиттэн Н.П. Яковлев-Курууппа ойуунтан 1941 сыллаахха поэт П.Я. Тулааһынап уонна ТЛИНЧИ корреспондена И.С. Прохоров су-рукка түһэрбиттэр. Рукопись Россия Наукаларын Сибиирдээҕи са-лаатын Саха сиринээҕи Научнай киинин архыыбыгар харалла сытар [Ф. 5, оп. 7, ед.хр. 100]. Олонхо 271 листээх, 1-156 лиискэ диэри уруучуканан үрүн хоһоон форматынан түһэриллибит, 157-184 диэри харандааһынан кирилиццанан, 185-189 диэри латыын албапыытынан, 190-196 диэри кирилиццанан кэпсээн форматынан, 197-236 диэри хоһоон форматынан уруучуканан уонна 237-273 дылы кэпсээн фор-матынан латыын алпабыытынан харандааһынан суруллубут. Латыын алпаабытыттан кирилицаҕа тылбаастаан уонна илиинэн суруллубут тиэкиһи көмпүүтэргэ Олонхо НЧИ үлэһиттэрэ киллэрдилэр. Олонхо барыта 8669 хоһоонунан строка буолла. Итиэннэ анал көмпүүтэр про-грамматынан уоннуу строканан нүөмэрдэннэ.

Архыыптан ылыллыбыт олонхо тиэкиһин наука ирдэбилигэр эп-пиэттиир гына төһө кыалларынан хайдах баарынан биэрдибит. Олон-хоһут бэйэтин уонна түөлбэтин тылын уларыппакка, литературнай нуорматын тиэкис анныгар «Лит.:» (Литературнай вариана) диэн ыйы-лынна. Ол курдук «отго-орто», «түөг-түөрт», «таххар-тахсар», «биссэр-билсэр», «сырдьар-сылдьар», «кыыппах-кыырпах», «ааттык-аартык», «үндүл-өндөл», «онамаран-ол гынан баран», «анах-ынах», «быраан-мы-раан», «түһэлгэ-түһүлгэ», «өксө-өссө», «гиэнэ-киэнэ», «хаччы-харчы», «оруолдьут-арыалдьыт», «обунаах-омуннаах», «ирдьыт-илдьыт» уо.д.а.

Олонхону сурукка түһэрээччилэр көстөн турар орфографической алҕастарын көннөрөн «Рук.:» (Рукописка) диэн ыйылынна. Тылга көтүтүллүбүт буукубаны квадрат ускуобкаҕа ылыллыбыт. Холобур, *Куга[с]*

бээгэй бургунаным. Аат тыл, туохтуур иккис сирэйигэр «н» оннугар «н» суруллубут, ону аныгы орфография ирдэбиллинэн көннөрдүбүт.

Олонхону сэргээн аабааччыга табыгастаах буоллун диэн, олонхо сүрүн темалара абзацка араарылыннылар. Эргэрбит, түөлбэ уонна суолталара өйдөмөт тыллары Э.К. Пекарскай, Саха тылын быһаарыылаах улахан, Саха түөлбэ тылын тылдыттарыттан, онтон да атын источниктары туһанан төһө кыалларынан быһаардыбыт. Быһаарыллар тыллар тиэкискэ сулуһунан бэлиэтэннилэр. Маны тэнэ сир-дойду, персонажтар ааттара уонна нуучча тылыттан кирири тыллар ыйынныктара бэрилиннэ.

ТЫЛЛАРЫ БЫҢААРЫ

10 – *Иисээннээх ийэтэх өттүгэр* – **ийэтэх-иньэтэх** – в другую противоположную сторону [Пек., I т., стлб. 941].

16 – *Ураанай кыыл туһахчатын* – водяная курица белым пятном на лбу [Пек., III т., стлб. 2860].

89 – *Хамсык диэн хабыһа илигинэ* – **хамсык** – хворь скота с поносом, язва [Пек., III т., стлб. 3290].

91 – *Сотуун диэн сурабыра илигинэ* – **сотуун** – сибирская язва.

161 – *Дьуорсун хонгорой* – **дьуорсун** – эргэр. үрдүк уонна сыгынньах (маһа суох сир) [СТБТ, II т., с. 448].

189 – *Кыдьымах тохтооботох* – **кыдьымах** – өрүс саас эстэригэр, күһүн турарыгар устар бытархай, көбдөркөй муус [СТБТ, V т., с. 186].

200 – *Дьуодьатын булан* – **дьуодья** – ханнык эмэ сир бүччүм, олоорго табыгастаах өтгө.

239 – *Аалай күөх амыньардаах* – **амыньар** – мас синньигэс, хапыт лабаата, мутуга [СТБТ, I т., с. 458].

264 – *Халлаан үөһээ үрүт сайытыгар* – **сайы** – халлаан алын кырыыта, сиксигэ.

296 – *Манааба мас буолан* – **манаабы** – үрүсээккэ майгынныыр, санныга кэтиллэр ботуонка. Русск. *поняга* [СТБТ, VI т., с. 213].

307 – *Маанылатар баттах бабана буола* – **баттах бабана** – кэтит, суон, модьу бабана.

312 – *Чугуутугар дурдалаах* – **чугуу** – самое крайнее место (предел) [Пек., III т., стлб. 3679].

320 – *Сэттэ сиикэй бэргэн урдаах* – **ур** – нарост на теле, шишка на теле. Ср.тюрк. *ур* – опухоль, нарост, монг. *ур* – шишка, нарост, волдырь [Пек., III т., стлб. 3055].

335 – *Дьэгин илиитинэн* – **дьэгин илии** – хангас илии.

369 – *Удурбаччы иччитэ* – **удурбаччы** – прожора, вор [Пек., III т., стлб. 2976].

428 – *Дьуолка буоллулар* – **дьуолка** – ханан барыллыахтаабы бэлиэтиир, көрдөрөр сиргэ, хаарга анньыллыбыт мас (лабаа, талах). *Дьүөкэт* [СТБТ, III т., с. 447].

440 – *Чугуулаан истэ* – **чугуулаа** – тохтуу-тохтуу чугаһыыр.

465 – *Күүгэстии көппүт* – **күүгэс** – килбэчигэс күөх харахтаах, эбирдээх кынаттаах, күлүмэнтэн кыра үөн [СТБТ, V т., с. 118].

483 – *Синньэлээх ойоҕостоох* – **синньэ** – таба моонньун түүтүн ылан, саба тута-тута сабынан тигэн оһуор анньан ойуулааһын, оһуор [СТБТ, VIII т., с. 412].

487 – *Обуруолаах көңүллээх оонньуурдаах* – **көңүллэх** – сылгы түүлээри сылдыар уорбатын тириитэ [СТБТ, IV т., с.300].

518 – *Танкыл көмүс чаампытын* – **чаампы** – саха балаҕанын инни-нээҕи күүлэ.

696 – *Амнахтара устубут* – **амнах** – өлбүт киһи сирэйин сабыыта.

804 – *Сүүмэх тураннаах* – **туранг** – худое место, на котором трава не растет; солонец, солонцеватая земля [Пек., III т., стлб. 2841].

806 – *Чобоччу толонноох* – **чобоччу-чобочу** – большой сальник жвачных животных [Пек., III т., стлб. 3630].

808 – *Үргүнньэх үрүйэлээх* – **үргүнньэх** – сүрэх, киһи-сүөһү сүрэбин суута [СТБКТ, 218 с.].

812 – *Кутуйа куруннаах* – **кутуйа** – ынах сүөһү уонна да атын да кэбинээччилэр куртахтарын иккис салаата [СТБТ, IV т., с. 562].

813 – *Чанкычах чараннаах* – **чанкычах** – третий желудок жвачных животных, книжка; брюшина. Ср. бур. *Нархинах*, халх. *сархинак* – нервный желудок у коровы, в который принимает пища [Пек., III т., стлб. 3571].

820 – *Буоһунньан морудукаан* – **морудукаан** – кличка коровы с головою масти утки мороду [Пек., II т., стлб. 1592].

835 – *Түрбэ туос оройдоох* – **түрбэ туос** – сверток бересты [Пек., III т., стлб. 2912].

850 – *Сиэллээх бэккэйигэр* – **бэккэй-бэлкэй** – саамай кыра чороон [СТБТ, II т., с. 854].

888 – *Алтан сатанах буолан* – **сатанах** – столб для привязывания лошадей, коновязь (у виллойских якутов), вешалка-столб, на котором оставлены сучья для вешания вещей, для ведер со сметаной. Ср. бур. *заадон*, тел. *чадан* – жертвенник нечистому духу-столб со сучьями, на которые вешают мясо [Пек., II т., стлб. 2128].

969 – *Омуннаахтара-удурҕаччылаахтара* – **удурҕаччылаах** – инсэ-лээх-оботтоох, албын-түөкүн, кэрээнэ суох киһи [СТБКТ, 18 с.]

1025 – *Титииктэрин иһигэр* – **титиик** – летний хлев для рогатого скота, скотник (постройка, служащая для доения коров); помещение,

куда загоняются кобылы для удоя; шалаш для конного скота в непо-
году [Пек., III т., стлб. 2690].

1069 – *Быстыбатах быллырыттаах* – **быллырыгт** – чөкчөнө арааһа.

1073 – *Салыйбатах сардаах* – **сарт** – элиэбэ майгынныыр эрээри арыый кыра, тынгырахтаах сиэмэх көтөр [СТБТ, VIII т., с. 286].

1089 – *Буодьу куобах кыыл* – **буодьу-бодьойоон** – манган куобах бийһэ [СТБТ, II т., с. 368].

1130 – *Локуора күөх отунан* – **локуора** – торолхой үүнүүлээх от арааһа [СТБТ, VI т., с. 116].

1146 – *Мэттиэбэ күөх оту* – **мэттиэбэ-бэттиэмэ** – тураннаах кырыстаах алаастарга үүнэр, төбөтө харааран кестөр сүөһү сөбүлээн сиир туораахтаах ото [СТБТ, II т., с. 897].

1154 – *Кучуну хойуннарбыт* – **кучу** – ойуур сабатыгар, сэдэх мастаах ойуурга, курунна үүнэр элбэх сыллаах от үүнээйи [СТБТ, IV т., с. 585].

1223 – *Баабыр кыыл дьүһүннээх* – **баабыр** – үүтүнэн иитиллээччилэргэ киирэр бөдөн сиэмэх кыыл. Ср. тюрк. *бобр, бэбр* – леопард, пантера [СТБТ, II т., с. 48].

1265 – *Бэрт тииттэринэн биллэриктээннэр* – **биллэрик** – саха балаҕаныгар киирэр ааны утары эркиннэ сыста турар наара орон [СТБТ, II т., с. 317].

1266 – *Сүдьү баһынан сүргүнэлээннэр* – **сүргүнэ-сөгүргэнэ-сөбүргэнэ** – перекладина в юрте, лежащая на концах крайних матиц перпендикулярно к ним полку вокруг юрты [Пек., II т., стлб. 2298].

1331 – *Уораҕайдаах тыынын бохтотон* – **бохтот** – кыайтаран мөлтөөн, кыаххын ылларан.

1427 – *Тобус болгуоҕа тупсаран* – **болгуо** – эргэр. былыргы саха уустара уруудаттан уһааран ылар тимирдэрин сомоҕото [СТБТ, II т., с. 374].

1502 – *Буобура буодьутугар муммут* – **буодьу** – дьабака иннэ.

1513 – *Боспуйу от саҕа* – **боспуйу-боскуйа** – эргэр. уруккулуунан алта былас кыра кээмэйдээх кэбиһиилээх от [СТБТ, II т., с. 411].

1517 – *Нэлим дойду* – киэнг-куон дойду.

1531 – *Ангабыл улар* – **ангабыл-ангаалык улар** – улар саамай улаhana уонна кырдыаҕаһа [СТБТ, I т., с. 485].

1534 – *Тэргэн ыйым ньэмиэтэ буолбут* – **ньэмиэтэ** – киэбэ, быһыыта.

1552 – *Олооччу этэрбэстээх* – **олооччу этэрбэс** – сайын кэтиллэр кылгас остоох атаһа, этэрбэс.

1567 – *Торбо оннуттан* – **торбо** – (ср. тюрк. *торка, торко, торбу* – шелк, шелковая материя = бур. *torgo, trogon.*) ткань, бумажная материя (синяя и зеленая, нанка (ср. *кытаайка*) [Пек., III т., стлб. 2737].

1609 – *Үөһээ уонахтаах* – **уонахтаах** – оунуохтаах (мазь).

1613 – *Дьахала балык* – **дьахала-дьуохала** – күн анныгар уонна тыалга хатарыллыбыт эбэтэр уокка үөлүллүбүт балык.

1628 – *Тимир тингсирики онобос* – **тингсирики онобос** – железная стрела, разыскивающая врага и попадающая в него сама собою [Пек., III т., стлб. 2677-2678].

1644 – *Куота собус куонньалыгы* – **куонньалык** – эргэр. ох саа хаата, саадах [СТБТ, IV т., с. 496].

1665 – *Түктүйэлээн* – **түктүйэ** – в старину – берестяная посуда-коробка, в которую забирали үөр-духа (т.е. его изображение) и которую клали на матицу юрты, временно давая үөр духу пищу. Ныне берестяная посуда для рыбы (в нее зашивают печеных карасей, которых несут в гостинец) [Пек., III т., стлб. 2886-2887]. Манна мунньунан, хаһаанан диэн суолтаҕа туттуллар.

1690 – *Саамал кымыһынан* – **саамал** – саамыламмыт, көөннүбүтүн кэннэ атын улахан иһиккэ мунньан, сөрүүннэ туруоран, астытан иһэргэ бэлэмнэммит кымыс [СТБТ, VIII т., с. 77].

1974 – *Сордоох суон күдэн онпуос* – **онпуос** – өрүһү туоруурга кыйа барар үрдүнээҕи аартык айаҕа.

2103 – *Холлобос быһаҕаһын саҕа* – **холлобос** – туос уһаат, сигэ эрийиилээх тар, хайах хаһаанар иһит.

2151 – *Тэргэн ый* – **тэргэн ый** – туолбут ый.

2467 – *Алталаах күрэн атыыр обус буолан* – **күрэн** – кытарымты-иан көстөр борон өннөөх атыыр обус.

2559 – *Буур тайах тириитэ богуускалаах* – **богууска-бобуска** – туох эмэ онгоһукка, саха таҕаһыгар тигиллэр биитэр ингиннэриллэр киэргэл (хол., саха таҕаһын сиэбэр, көхсүгэр, аллараа энэригэр тигиллэр үрүн көмүс эбэтэр түү) [СТБТ, II т., с. 364].

2712 – *Түнэ мыаннырыгы төлөрүтэринэн* – **мыаннырык-мыаннарык** – эргэр. сыалыйа буутун бүүрүгэр алтан төгүрүк иилэргэ кэтэрдиллэн сутуруону баайарга анаммыт быа [СТБТ, VI т., с. 384].

2792 – *Мас сандааны онобонун уурунна* – **сандааны-сардаана** – эргэр. ыһыы курдук лаппаҕар уһуктаах былыргы ох [СТБТ, VIII т., с. 277].

2840 – *Кустук курдук куоһардым* – **кустук ох** – стрела с железным наконечником, боевая стрела с наконечником в виде копья [Пек., II т., стлб. 1902].

2851 – *Уна сэбиргэхжинэн* – **сэбиргэх** – подреберная часть человеческого тела, хрящевые части ребер, прилегающий к груди [Пек., II т., стлб. 2144].

2989 – *Куру-куру* – аты уоскутар, тохтотор тыл.

3010 – *Үс куннүк сиртэн* – куннүк – биир күн устата айанныыр сир. Ол аата бу түгэнгэ үс күн айаннаан тийэр сир диэн өйдөбүллээх.

3026 – *Тангара сырдыы тахсар* – халлаан сырдыы тахсар. Халлаан былыргы суолтата тангара дэнэр.

3027 – *Толбонноох хонгоруулаах* – переносица, носовой хребет, хребет носа [Пек., III т., стлб. 3491]

3038 – *Босхо былыт ботолоох* – **бото** – аты ынгыырдыырга арбаһыгар уурар оту, сиэли үүйэн онорбут эбэтэр атын халын сымнатыы [СТБТ, II т., с. 421].

3044 – *Хонсуоччуйалаах* – **хонсуоччу** – железный крюк спереди седельной луки [Пек., III т., стлб. 3491].

3048 – *Бах танарата бакаайыта бастыңалаах* – **бакаайы** – сылгыны тэппэтин диэн, кэлин атабыттан тартаран, моонһугар аҕалан баайар быа [СТБТ, II т., с. 142].

3056 – *Быттыгар былдырыыт чыычаахтаах* – **былдырыыт** – күрэннини борон дьүһүннээх, синньигэс кэдэгэрдиги тумустаах, араҕас атахтаах чөкчөнгө көрүнгэ. Дулбалаах, бадарааннаах сиргэ олохсуйар [СТБТ, II т., с. 707].

3231 – *Төрүүр ый диэки төргөөр* – **төргөө** – исследовать, допытываться, разведывать, разведать. Ср. тюрк. *тэргээ, тергээ, тэргэ* осматривать, обыскивать, изследовать. [Пек., III т., стлб. 2776].

3303 – *Босуонкалаах умнаһыт удьуордаах* – **босуонка-ботуонка** – сүгэр суумка, куул, үрүсээк. Русск. котомка [СТБТ, II т., с. 423].

3311 – *Туох эмэ толунһаны* – **толунһан** – голенная суставная кость животных (соответствует пятке у людей), молодая женщина не ест, дабы не родился ребенок с лицом, подобным пяточной кости. Кость при сочленении бедра и голени у скотины. Ср. кирг. *толарсак* – косточка в задних ногах скота [Пек., III т., стлб. 2720].

3335 – *Таабылаах убаһа тириитэ танастаах уол* – **таабылаах убаһа** – быт буолбут, түүтэ саралаабыт убаһа.

3870 – *Сах тириитэ* – **сах** – куһаҕан саннаах күүс, тыын [СТБТ, VIII т., с. 323].

3900 – *Кэһиирдээх сыңаахтаах* – **кэһиир** – күөс кэһиэбин кыһыйар тимир лаппаакы [СТБТ, V т., с. 573].

3904 – *Чохоойу кэтэхтээх* – **чохоойу-чокоойу** – деревянный молоток с бородкой на одной стороне [Пек., III т., стлб. 3632].

3919 – *Үтүгэн түгэбэр* – сир түгэбэр.

3962 – *Хохочуолларын төрдө* – **хохочуол** – разладаца, распря, вздор, ссора [Пек., III т., стлб. 3539].

4001 – *Тоѳус кумалааннаах* – **кумалаан** – үүнэн турар мас көндөйө [СТБТ, IV т., с. 474].

4009 – *Ойук тишкэ ильдэммин* – **ойук тиит** – ойуччу, туспа турар тиит.

4017 – *Орук маһын иччитэ* – **орук мас** – дерево с ветвями только на верхушке [Пек., II т., стлб. 1877].

4023 – *Төлөң түлэхэ аһылыктанан* – **түлэхэ** – старинное, ныне забытое слово. Ср. тюрк. *түл* варить. Вареное мясо на поминках, заветная пища пред смертью [Пек., III т., стлб. 2888].

4068 – *Эңэлэйн этиттэ* – элэ-была тылларын этиттэ.

4085 – *Чүөмпэбэ сүрэхтэммит* – внебрачный, незаконнорожденный ребенок [ЯРФС, ч. 2., с. 370].

4115 – *Кэнтигэр эрчиллэнгин* – **кэнтик** – булт тэрилэ, аяа кылыбытын баайар мас [СТБТ, V т., с. 500].

4211 – *Сулуута диэн төһөнүй* – **сулуу** – калым, цена за невесту, вено (плата от жениха за невесту). (Ср. *калым, курум, сынгаах хонгорор, хоонньоһор кэһии*); часть калыма, выплачиваемая деньгами [Пек., III т., стлб. 2331-2332].

4279 – *Саадабын сахсыйталаата* – **саадах** – бухатыыр ох саа охторун (онобосторун) угар хаата, кэһэбэ [СТБТ, VIII т., с. 66].

4407 – *Дьуос дьырибинэ балык* – **дьуос** – хаахынай балык.

4469 – *Туут балык курдук* – **туут балык** – тууччах. Нельма.

4545 – *Тунгуй буолак* – **буолак** – охсуһуу, кыргыһыы, сэрии буолар толооно, хонуута. Поле битвы, сражений [СТБТ, II т., с. 518].

5127 – *Сэттэ болгуо чээрэтэ* – **чээрэ** – последний остаток чего-либо, обрубок, оскребок [Пек., III т., стлб. 3608].

5228 – *Күнгэһэ онгостуом* – **күнгэһэ** – ойуун, удабан кыырап тангаһын көхсүгэр баайылар күн, ый уо.д.а быһыылаах кылырбас төгүрүк тимирдэрэ. Ср. тюрк. *күзүңгү, көбүңгү* – зеркало, тув. *күзүңгү* – бляхи с лентами (принадлежность для камлания) [СТБТ, IV т., с. 575].

5229 – *Үрдүк сүлдүүтүн* – **сүлдүү** – то же, что сүрэх быата – дуга аорты, связки сердца [Пек., II т., стлб. 2388].

5402 – *Баҗаччах эти* – **баҗаччах-баҗарчах** – эргэр. чычаас, нэлэгэр туой иһит, күөс (соробор атахтаах буолар) [СТБТ, II т., с.110].

5577 – *Кырбадаһын бөбө* – **кырбадаһын** – мындыр өйдөөх, ону-маны бытархайыгар тийэ сиһилии билэр, көрөр [СТБТ, V т., с. 318].

5723 – *Хос хоннуоламмыт* – **хоннуо** – киһи, сүөһү синньигэс биилиттэн, ылгын ойобостон үөһээ өттүнээбитэ, хоннобун анныгар тийэ.

5731 – *Күн таңара көдьөнгөтө* – **көдьөнгө-көдьүгэ** – эргэр. сардана [СТБТ, IV т., с. 227].

5733 – *Хаан таңара хантарҕата* – **хантарҕа** – тюрк. *кантарма* – короткий повод, которым подымают головы лошадей, когда их ведут к водопою. Монг. *хантарҕа* в выражении *чилбуҕур хантарҕа* – ременный повод, привязываемый к кольцу удила для того, чтобы лошадь не задирала голову вверх [Пек., III т., стлб. 3306].

5832 – *Кэннилэригэр кэлиини* – **кэли** – эргэр. бурдук куолаһын хатаран баран кутан собуунан үлтүрүтэргэ хаһан онорбут иһит [СТБТ, V т., с. 469].

5834 – *Собуу кымньыи онгостубут* – **собуох-собуох** – бурдук куолаһын хатаран баран, кэлиигэ кутан үлтү сынньарга аналлаах сүллүгэс мас [СТБТ, VIII т., с. 494].

5885 – *Удьааҕа уута аҕалыг* – **удьяа** – ковш; большой деревянный ковш, средний по величине между хомуос и хамыйах (ср. *бадьаа, уһаайах, уйабыл*) [Пек., III т., стлб. 2977].

5952 – *Мас аабылаан буолан* – **аабылаан** – киһи кыайан хаампат сылбахтаах, сыннаах ойуур [СТБТ, I т., с. 116].

6013 – *Буруо көңсүүтэ* – **көңсүү** – эргэр. киһи өлүөн иннинээби бүтэһик аһылыга. Предсмертная, последняя заветная пища человека. Тэнн. кэриэс ас (аһылык). Ср. монг. *хүнс(эн)* «продовольствие, провизия, провиант» [СТБТ, IV т., с. 294].

6116 – *Аһаабыллатан кэбистэ* – **аһаабыллаа** – аһа кирсин аппаччы тарт, ох сааны, айан тардан иит [СТБТ, I т., с. 485].

6272 – *Мэнэгэйдээх иччилээх* – **мэнэгэйдээх** – инсэлээх, оботтоох.

6274 – *Сарбайар сараһыннаах* – **сараһын** – абааһы. Киһи абааһыга кубулуйбута, абааһы дьайдаммыта. Русск. *сарацин* [СТБТ, VIII т., с. 270].

6479 – *Эскэл тый саҕа* – **эскэл тый** – жирный, молоком матери откормленный сосун-однолеток [Пек., I т., стлб. 310].

6495 – *Чардааттаах киһи уңуобун курдук* – **чардаат** – ср. тюрк. *чардак чердак* – крыша над могильным крестом; крыша над могилою [Пек., III т., стлб. 3580].

6527 – *Уйгур мэнэрик төрдүгэр* – **уйгур** – дерзкий, безграничный, беспредельный в действиях и желаниях, не унимающийся, ничем не останавливаемый, разнuzданный, сумасшедий [Пек., III т., стлб. 2981].

6590 – *Туой уорук* – **уорук** – ср. тюрк. *обрук* – овраг, ущелье, гнездо (балки), вместилище; дом (юрта) с хорошими удобствами, лучшей постройки [Пек., III т., стлб. 3047].

6719 – *Хойуук онгочону* – **хойуук онгочо** – ср. тюрк. *кайык* лодка, паром, барка; *кайык*, *каюк*, большое судно с одним килем, большая речная лодка [Пек., III т., стлб. 3247].

6753 – *Курумньюлаах куттах* – **курумнью-курунньюк** – уот төлөнүн кытта тахсан, оһох үөлэһигэр, турбаға олорон хаалар хоруо, күллээх тордох [СТБТ, V т., с. 534].

6806 – *Сыаҕар сыһааҕырым* – **сыһааҕыр** – удовлетворяться, угобзиться, насыщаться [Пек., II т., стлб. 2494].

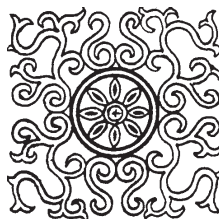
6867 – *Хайа хат таманыттан* – **хат таман** – тас сыа.

7175 – *Буспатах бочоох минин курдук* – **бочоох** – кыра, бытархай собо.

7185 – *Лиэһэй суох буолла* – **лиэһэй** – илиэһэй, абааһы, адьарай.

8195 – *Дьайбын-соболонгун* – **соболонг** – эрэйбин-буруйбун диэн суолтаға. Ср. бур. *зоболон*, тув. *чобалан* – мучение, страдание. Бастакы суолтата – киһи тугу эмэ онорбут эрэйин төлөбүрэ, манньата.

Анисимов Р.Н.

СИР-ДОЙДУ УОННА ПЕРСОНАЖТАР ААТТАРЫН БҮЙИННЬЫКТАРА

Аал Луук Кудук Мас, Айыы Кудук мас, Аал Дуук мас – үс (үөһээ, орто, аллараа) дойдуну ситимниир ытык мас. Бу мас орто дойдуну, онно олорооччу дьону-сэргэни арангаччылыыр аналлаах. Сир-дойду барба баайын сирэйдээн көрдөрөр мас. – 233, 551, 651, 919, 1036, 1815, 1819, 2048, 2107, 2135, 2142, 2165, 2299, 4559, 4830, 7824 ст.

Айыы Наннарыын Хотун эбэм, Ахтар Айыыһыт аҕам, Арыы Наннарыын Хотун Ахтар Айыы эбэм – Аал Дуук мас иччитин ааттаан ынгырарга туттуллар анал аат. – 2053, 2167, 4835 ст.

Аан Балаһа ааттык – айыылар-иччилэр сылдыар суоллара-иистэрэ. – 1971 ст.

Араат Байбал – орто дойдуга баар улахан байбал. – 39, 3256, 4000 ст.

Айыы Дуурай Бухатыыр – олонхо бухатыыра. – 2648, 2847, 3152, 4233, 4566, 5541, 5741, 5813 ст.

Адар Буурай Айыыһыт – дьиэ-уот туттарга туһааннаах, күүс-көмө буолар айыы. – 1453 ст.

Абыс Ахтар Айыыһыт – иэгэйэр икки атахтаабы арангаччылыыр, харыстыыр айыылар. – 1034, 1466 ст.

Айыыһыт, Айыыһыт Аҕа Тойон, Аар Тойон аҕа – олонхоҕо ааттанар айыылары айааччы, кинилэри арангаччылааччы. – 230, 817, 2198, 2437, 2245, 3352, 3564 ст.

Айыы Дьарылык Мөнгүөн ааттык – айыылар-иччилэр сылдыар суоллара-иистэрэ. – 776 ст.

Айталы Баай – олонхоҕо ахтыллар орто дойдуга олохтоох баай-тот киһи. – 789 ст.

Абыс Айыы ааттыга – үөһээ дойдуга айанныыр аартык аата. – 432 ст.

Арсан Дуолай аймаҕа – абааһы бийин ууһа. – 583, 1983, 2223 ст.

Аан Дьааһын аймаҕа, Аан Дьааһын Тойон аҕалаах – Тимир Мэнгийэ Бухатыыр аҕата. – 588, 3666, 6080, 6573 ст.

Аптаах хомуһуннаах Алып Куоҕай аймаҕа, Алып Куохтуй, Ай Куохтуй – Тимир Мэнийэ Бухатыыр ийэтэ. – 958, 3500, 3765, 6574, 7698 ст.

Аллараа Аан Дьангал Тойон – аллараа дойду абааһытын биһэ. – 322, 1344 ст.

Ала Дахсын Хотун – аан дойду иччитэ. – 2501, 4885, 5618 ст.

Айыы Намаһын ааттык – үөһээ дойдуга айанныыр аартык. – 5824 ст.

Айыы Дьаралык Мөгүөн ааттык – үөһээ дойдуга айанныыр аартык. – 456, 776 ст.

Аатырбыт Чарай аптаах биһин ууһа – үөһээ дойдуга олохтоох абааһы биһин ууһа. – 6227 ст.

Айыы Дьаарбанг ааттыга – үөһээ дойдуга айанныыр аартык. – 6379 ст.

Амыхал эмээхсин – Сото Боллур уол ийэтэ. – 3301 ст.

Ала, Алам Моҕой Тойон – Тобус оҕо Дьобустаанай Буойун аҕата. – 3530, 3761 ст.

Алып Куоҕай Хотун – Тобус оҕо Дьобустаанай Буойун ийэтэ. – 3765 ст.

Бэйбэрикээн Хотун – дьиэ-уот туттарга туһааннаах, күүс-көмө буолар айыы. – 1460 ст.

Баараҕай Бахсы – дьиэ-уот туттарга туһааннаах, күүс-көмө буолар айыы. – 1455 ст.

Буруйа Боотур – дьиэ-уот туттарга туһааннаах, күүс-көмө буолар айыы. – 1470 ст.

Буор Маҕалай Тойон – адьарай биһин аҕата. – 703 ст.

Баай Байанай Барылы Кэскил Тойон – арыы тыа иччитэ. – 2194, 5623 ст.

Бэгидэл Хара Уус – тимир төрдүгэр үөскээбит уус төрдө. – 5129 ст.

Буура Дохсун Үрүң Дугуй Тойон – үрдүк халлаан уола үллэр этин тойоно. – 3681 ст.

Бэрис Хара ааттык – үөһээ дойдуга айанныыр аартык. – 6258 ст.

Дуксуур Буойун, Чобуо Тумус – илин идэмирдээх халлаан уола. – 2677 ст.

Дагда Буурай – абааһы бухатыыра. – 783 ст.

Дьырылыыр Дьылҕа Тойон – үөһээ халлаанга олохтоох киһи-аймах дьылҕатын быһаарар айыы. – 493 ст.

Даадар Хара – айыы дьонун араначчылыырга анаммыт бухатыыр. – 2397, 2608, 3190, 3204, 3464, 4753, 4795, 5040, 5392, 5472, 6002, 6056, 6167, 6607, 6681, 6765, 7111, 8343, 8592 ст.

Дьоллоох Дьолуо ааттык – үөһээ дойдуга айанныыр аартык. – 8472 ст.

Дьулуруйар Дьулую Муус – үөһээ дойдуга айаннаан истэххэ баар сир аата. – 6279 ст.

Дьөһөгөй – сылгы тангарата. – 231 ст.

Ингэсэлээх Мэнэгэй Бэдик Буурай биэрэк – абааһы-айыы бухатыыр-дара охсуһар сирдэрэ. – 4625 ст.

Иччилээх Эрилик Байбал – илин халлаанга баар байбал. – 2672 ст.

Иэйэхсит, Ийэхсит Ийэ Хотун, Игэй Иэйэхсит, Имэн Ийиэхсит, Холбуурай Ийэхсит. – 228, 561, 816, 1178, 2197, 2432, 2538, 3081 ст.

Кудулу Байхал – абааһы-айыы бухатыыр-дара охсуһар сирдэрэ. – 4619 ст.

Күн Тэбиэримэй (Тэгиэримэй) – Толлуман тойон, Сэбэрэкээн эмээхсин Хотун дойдулара. – 2636, 3086, 3270 ст.

Киэн Таатта Эбэ Хотун – сир-дойду аата. – 1618, 6110 ст.

Киэн Хордобой Хотун Хонуута – сир-дойду аата. Даадар Хара оло-роп сирэ. – 1822 ст.

Кэп Суорун дьиэтэ – олонхоҕо көстөр ойуулааһынга туттуллар сир. – 706 ст.

Курдьулу Буурай – абааһы бухатыыра. – 781 ст.

Кыбыдьыка Буурай – абааһы бухатыыра. – 784 ст.

Күрүө Дьөһөгөй Хотун – сылгы иччитэ. – 2974 ст.

Күн Дьөһөгөй Тойон – сылгы иччитэ. – 491 ст.

Кубаадай Хотун – олонхоҕо ахтыллар сүөһү иччитэ. – 793 ст.

Киэн Хордобой алаас – олонхоҕо ойууланар орто дойду алааһын аата. – 1179 ст.

Көкөөнөй эмээхсин – күөсчүт төрдө. – 1363 ст.

Кыыра Даххан обонньор – былыргы уус төрдө. – 1421 ст.

Күнкүнэс Хаан аартык – Аал-Луук мас лабаалара, силистэрэ үүнэн-силигилээн тахсарыгар таарыйар сирдэрэ. – 1905 ст.

Күөннээх-хааннаах Көхсө Буурай ааттык – үөһээ үс бииһин-ууһун үтүөлэрэ сылдыар өлөр өлүү суола. – 1957 ст.

Күн Күөгэлдьин Куо-Айыы Намыһын удабан – Даадар Хара аҕаһа. – 2379, 4742, 4857, 7608, 7837 ст.

Күрүөл Дьөһөгөй Хотун – сылгы айыыта. – 2386 ст.

Күн Күбэй Ийэхсит – олонхоҕо ааттанар айыы. – 3604 ст.

Күн төрүүр Күкүр хайата – үөһээ дойдуга баар сир. – 2633, 3078, 3267 ст.

Күөх халлаан күүстээбэ Көбөн Сүүрүк – үрдүк халлаан уолаттара. – 3688 ст.

Күн Кыһа Күөгэл Наскыл – орто дойдуну, айыы дьонун араначчылааччылар. – 8186 ст.

Куохтуй Хотун уола – абааны аймабыттан төрүттээх. – 3500 ст.

Муустаах муора – орто дойдуга баар муора аата. – 53 ст.

Модун Буурай – дьиэ-уот туттарга туһааннаах, күүс-көмө буолар айыы. – 1464 ст.

Муус Булкуур муора – аллараа дойдуга баар. – 669 ст.

Муус Булгуйа Хотун – Сойуодуку Хара ийэтэ. – 3804, 5011 ст.

Модун халлаан уола Орулуос Дохсун – үрдүк халлаан уолаттара. – 3686 ст.

Муос Лохойдоон офонньор – аллараа дойду ааттааба. – 681 ст.

Орулуур Одун Буурай – Аал-Луук мас үүнэн-силигилээн тахсарыгар таарыйар сирэ-уота. – 501 ст.

Одун Хаан – ахсыс халлаанга олохтоох киһи-аймах дьылбатын быһаарар айыы. – 564, 5632, 7015 ст.

Оңолу Үөдэн түгэбэ – аллараа дойду сирэ-уота. – 6300 ст.

Сэмэристэй Куо, Сиэмэристэй Куо, Чэмэлиистэй Куо – Толлуман Тойон кыһа. – 2659, 5058, 8048 ст.

Сэбэрикээн (Сэлбэрикээн Баай эмээхсин) эмээхсин Хотун – Сэмэристэй Куо ийэтэ. – 2641, 3145 ст.

Сыбар Дьабыл Айыыһыт – дьиэ-уот туттарга туһааннаах, күүс-көмө буолар айыы. – 1451 ст.

Сүдү Айыы – дьиэ-уот туттарга туһааннаах, күүс-көмө буолар айыы. – 1447 ст.

Сойуодуку Хара – улуу собуруу халлаан уола. – 3514, 3802, 3970, 4355, 4412, 4767, 5088, 6985 ст.

Сигили Дьансах Буурай Тойон – сэттэ сиэмэх бийһин уһуттан төрүттээх. – 289 ст.

Сиэр Дьабыл ааттык – орто дойду аартыга. – 766 ст.

Симэх Хоруол (Хотуол) Аан Бичик Хотун, Симэх Хоруол эмээхсин – сир-дойду иччитэ. – 866, 891, 929 ст.

Сир Ийэ Хотун – орто дойду иччитин аата. – 1137 ст.

Сибиир, Сибиир кириһэ, Сибиирдээх – орто дойдуга баар олонхорго үгүстүк ахтыллар сир-дойду аата. – 225, 1342, 3086, 3689 ст.

Симэхтээх Сиэр Дьабыл суол – олонхоҕо ахтыллар сир-дойду аата. – 1933 ст.

Сэлбэрийн манган Биэ – Даарда Буулуур соноѳос ийэтэ. – 2392, 5698 ст.

Симэхсит татай эмээхсин, Ынах татай эмээхсин – Симэхсин эмээхсин. – 5838, 5866 ст.

Сото Боллур уол – Сорук Боллур уол оѳо. – 3307, 3324 ст.

Сорук Боллур уол – Толлуман оѳонньор Тойон сорукка туһанар уола. – 3325, 3478 ст.

Сириэдики Баай Ийэ – сир иччитэ. – 3650 ст.

Сэһэн Туйгун Тойон Аѳа – дойду иччитэ. – 3652 ст.

Сулус кыһа Ырыа Дугуй – орто дойдуну, айыы дьонун арангаччылааччылар. – 8191 ст.

Тобус оѳо Дьобустаайы – абааһы уола, арѳаа халлаанга олохтоох. – 2688, 3769 ст.

Туоллуман Тойон – Сэмэристэй Куо айбыт аѳата. – 2639, 3139, 3490, 4230, 5615 ст.

Тугах Биис – дьыэ-уот туттарга туһаннаах, күүс-көмө буолар айыы. – 1458 ст.

Таанг Дьалкыыр Байѳал – орто дойдуга баар байѳал аата. – 673 ст.

Тойон Тойборуун суол – олонхоѳо ахтыллар суол аата. – 771 ст.

Тангалайдаах айыы Дьарылык ааттык – суол-иис аартыгын аата. – 456 ст.

Түүлээх Бихэбэй Тойон – сылгы айыыта. – 2387 ст.

Томухал оѳонньор – Сото Боллур уол аѳата. – 3297 ст.

Түөт Түгэн Айыы – суолга-иискэ көрсөр оһол-моһол айыыта. – 558, 2202, 2402, 3469, 3605, 7016, 8349 ст.

Тииһигирэр Дьырики Хаан ааттык – айыы бухатыыра айанныыр аартыга. – 6235 ст.

Тимир (Хара) Мэнгийэ Бухатыыр Тойон – үс үөдэн түгэбэр төрөөбүт абааһы. – 5081, 6579, 6776, 7233, 7478 ст.

Улаабыр муора – Урал муора буолуон сөп. – 45 ст.

Улуутуйар Улуу Дьангал Тойон – үөһээ үс бийһин үтүөлээѳэ. – 322 ст.

Ураанхай саха – саха диэн тылга туттуллар анал, быһарыы тыл. – 1101 ст.

Улуутуйар Улуу Тойон оѳонньор, Улуу Тойон – үөһээ дойдуга олохтоох. – 1322, 3699 ст.

Уот Куктуйа биэрэк – үөһээ дойду абааһытын бийһин биэрэгэ. – 1914 ст.

Улуу Кунтуй биэрэк – арбаангы абааһы аймажа Арсан дуолай биийин ууһа айанныыр аартыга эбит. – 1978 ст.

Уобан Айыы – үөһэ дойду айыыта. – 2441, 8419 ст.

Уот Дьубубан Суккуй ааттык – абааһы аймажа сылдьар аартыга. – 6267 ст.

Улуу Дуксуур ааттык – абааһы аймажа сылдьар аартыга. – 2212 ст.

Улуу Дуксуур Дьойуо суорун бухатыыр – Дьийбэ-бааба, иэгэл-куобал хотун уола. – 3504 ст.

Уот Хобочой алаас – абааһы биийин-ууһун дойдута. – 3816 ст.

Хотуон Айыы – дьизэ-уот туттарга туһааннаах, күүс-көмө буолар айыы. – 1445 ст.

Халыан Айыы – дьизэ-уот туттарга туһааннаах, күүс-көмө буолар айыы. – 1462 ст.

Хаан Айыыһыт – дьизэ-уот туттарга туһааннаах, күүс-көмө буолар айыы. – 1468 ст.

Хатан Тимирики Таас Лэбигирэй – дьизэ-уот туттарга туһааннаах, күүс-көмө буолар айыы. – 1472 ст.

Хамчаакы – сир-дойду аата. – 1873 ст.

Хатан халлаан уола Харылаан Мохсобол – үрдүк халлаан уолаттара. – 3684 ст.

Хара Дьабылыман Айыы Тойон аҕа – Даадар Хара айбыт аҕата. – 2349, 2602, 4718, 7091, 7340, 7569, 8338 ст.

Хаан Тангалы ааттык – орто дойду бухатыырын сылдьар аартыга. – 6262 ст.

Хонгорой Дуорсун тумул – собуруу ытык тумул. – 1899, 3720, 4157, 5345 ст.

Хатан халлаан кыһа Ханкыйа Куо – орто дойдуну, айыы дьонун арангаччылааччылар. – 8192 ст.

Хаан Санньылба Хабырбас Хаан ааттык – үөһээ дойдуга айанныыр аартык. – 1951 ст.

Хара Кыыт тойон – Даладыяр Даллан Өксөкү аттаах, Даадар Хара убайа. – 2366, 7571, 8407 ст.

Халадьымар Айыы – үөһээ дойдуга Аал-Луук мас үүнэн тахсарыгар таарыйар сирин-уотун айыыта. – 497 ст.

Хотой Айыы – үөһээ дойду үһүс хартыгаһыгар олохтоох айыы. – 1177 ст.

Хабаадай Хотун – үөһээ дойдуга Аал-Луук мас үүнэн тахсарыгар таарыйар сирин-уотун айыыта. – 797 ст.

Чукча омуk – хоту муустаах муораба олорор абыах ахсааннаах омуk. – 1103 ст.

Чөлөрүүн Дьөлөрү Үөдэн ааттыга – айыылар сылдыар аартыктара. – 6283 ст.

Чолбон кыһа Долгуйа Куо – орто дойдуну, айыы дьонун арангаччылааччылар. – 8188 ст.

Эрили, Эрилик муора – олонхобо ойууланар муора. – 3493, 3783 ст.

Эбир Дьабыл Иийэхсит Хотун ийэ-Даадар хара ийэтэ. – 2350, 2601, 4719, 4839, 7370, 7594, 8339 ст.

Эдьээн Иийэхсит – киһи-аймабы арангаччылыыр айыы. – 2442 ст.

Өксөкүлээх Мэнэринг Улуу Тунгуй буолак – айыы-абааһы охсуһар сирэ. – 4542, 4591, 5319 ст.

Өймөкөөн – сир-дойду аата. – 1882 ст.

Өтөбөлөөх Үрүг Аар Тойон – үөһэ дойду айыыларын улуулара. – 517, 525, 528 ст.

Өлүү Дьобобон ааттык – аллараа дойду абааһытын аймабын сылдыар аартыга. – 6237 ст.

Өлөр Өлүү Өһөх кирбии Үөдэн Куй ааттык – абааһы аймабын сылдыар аартыга. – 6254 ст.

Өлүү Күн үөдэн түгэбэ – абааһы аймаба сылдыар аартыга. – 6333 ст.

Өлүү Дьэкэ Буурай мас – илин идэмирдээх халлаан иэччэбэр үүнэр мас. – 4094 ст.

Үөс Тардар Өрө Харах Үс Кырыы, Өрө Харах Үс Кырыы Үөс Тардар Нүрү (Мүрү) Хара удьуордара, Өрө Харах Үс Кырыы Үөс Тардар – үөһэ үөтүүлээх биийин ууһун үтүөтүн аата. – 453 ст.

Үүт Дьөһүөл ааттык – айыы аймабын сылдыар аартыга. – 453, 2383 ст.

Үндүлү Айыыһыт – дьыэ-уот туттарга туһааннаах, күүс-көмө буолар айыы. – 1449 ст.

Үүт Ньүөлсүн ааттык – үөһэ дойдуга айанныыр аартык. – 1926, 2969 ст.

Үрүг Айыы аймаба – орто дойду дьоно. – 2229, 2364 ст.

Үргэл кыһа Үрбэлдьин Дьансах – орто дойдуну, айыы дьонун арангаччылааччылар. – 8186 ст.

Үрдүк халлаан кыһа Өрүскэн Өрүгөй Хотун – орто дойдуну, айыы дьонун арангаччылааччылар. – 819 ст.

Ытык Хонгорой Дьуоссун тумул – Толлуман Тойон олорор сирэ-уота. – 3269, 4157, 4292, 4612 ст.

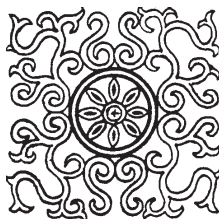
Ый төрүүр Ытык хонгорой тумул – үөһээ дойдуга баар сир, олонхоҕо үгүстүк көстөр. – 2634, 3079, 3268 ст.

Ырыа Чыбыйдаан – илбис төрдө. – 5149, 5172 ст.

Ый кыһа Ырыа Дьаарай – орто дойдуну, айыы дьонун арангаччылааччылар. – 8187 ст.

Ыраас халлаан кыһа Ырыа Дугуй – орто дойдуну, айыы дьонун арангаччылааччылар. – 8191, 8192 ст.

Обоюкова В.В.

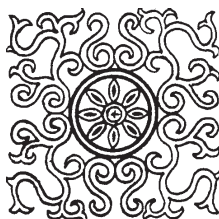
НУУЧЧАЛЫЫТТАН КИИРИИ ТЫЛЛАР

№	Кирии тыл	Тылбааһа	Туттуллубут ахсаана
1	аалай	алый; ярко-красный	1
2	аккаас тыл	отказ	2
3	акылаат	<i>прям., перен.</i> фундамент, основание; оклад	1
4	атамаан	атаман, вожак, главарь	3
5	бааралаа	спаривать, соединять в пару	3
6	балаакка	палатка	1
7	балтараа	полтора	2
8	билээги	фляга	1
9	бириэмэ	время	1
10	биэрэк	берег	11
11	биэдэмэс	ведомость	1
12	боруок	порок	5
13	буобур	бобр	2
14	буойун	воин	22
15	бырастыы	прощай	14
16	доппуруостаа	допрашивать	1
17	дуоһунустаа	назначать кого-л. на какую-л. должность	1
18	дуумайдаа	думать, размышлять	1
19	дьиикэй	дикий	2
20	дыыала	в разн. знач. дело деловой	1
21	дэриэбинэ	деревня деревенский	1
22	киистэ	1) кисть; 2) кисть, бахрама (украшение); 3) ость;	1
23	кинээс	1) князь; 2) наследный староста	3
24	кириэс	крест	1
25	кумаар	комар	1

26	куоһар	kozyрь	1
27	куруппааскы	куропатка	2
28	куудара	кудри	2
29	кырааска	краска	4
30	кырас(һ)ыабай	красивый	3
31	кытаайыскай	ткань китайка	1
32	кэрэниис	карниз	4
33	маастар	мастер	1
34	манньыат	монета	2
35	масыанньык	мошенник	1
36	миэрэ	мера	1
37	муора	море	18
38	мэтириэт	портрет	1
39	мээчик	мяч, мячик	2
40	норуот	народ	1
41	ньээнкэ	няня, нянька	1
42	нэһилиэк	наслед (мелкая административная единица в Якутии)	3
43	ороскуот	расход	6
44	ороспуой	разбойник	1
45	остуол	стол	3
46	отчуот	отчёт	2
47	очуос	утёс	2
48	өрүөл	орёл	6
49	саҕаатай	сохатый	2
50	салааска	салазки, санки	2
51	сибиэһэй	свежий (не протухший, не испорченный)	3
52	сибэкки	цветок; цветы	3
53	сибээс	связь	3
54	сибээскэ	связка	1
55	симиэт	смерть	1
56	сиздэрэй	щегольской	2
57	сиздэрэс	щеголеватость.	3
58	сизэмэлэс	жимолость	3

59	сиэркилэ	зеркало	4
60	соқуон	закон	2
61	тиэстэ	тесто	1
62	торуоска	трость	4
63	турба	труба	3
64	укураат	аккуратный	1
65	хандаала	кандалы	1
66	хорууда	корыто	1
67	хокуоска	кукиш	2
68	холуода	1) дверная рама; 2) карт, колода	1
69	чааскы	чашка	2
70	чиэшпэр	<i>в разн. знач.</i> четверть	1
71	чуолкай	четкий	3
72	чуулаан	чулан, кладовка	9
73	чуурка	чурка (короткий обрубок дерева или металла)	5
			214

Герасимова Л.Н.

КЫЛГАТЫЫЛАР

Бур. – бурятский.

Лит. – литературнай вариана.

Монг. – монгольский.

ОНЧИ – М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет Олонхо научнай-чинчийэр институтта.

Пек. – Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. В 3 томах. 1959.

Ср. – Сравни.

СТБТ – Саха тылын быһаарыылаах тылдьыта. Толковый словарь якутского языка / под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск: Наука, 2004; 2010.

СТБКТ – Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдьыта.

РНА СС ССНК – Россия Наукаларын Академиятын Сибиирдээби салаатын Саха сиринээби Научнай киинэ.

Рук. – рукописка.

Русск. – русский.

с. – сирэй.

стлб. – столбец.

т. – том.

тел. – телеутский.

тув. – тувинский.

тюрк. – тюркский.

халх. – халхасский.

эргэр. – эргэрбит тыл.

ЯРФС – Якутско-русский фразеологический словарь.

ТУЪАНЫЛЛЫБЫТ ЛИТЕРАТУРА

Грамматика якутского языка / Сост. С.В. Ястремский. – Иркутск : Изд. магазина П.И. Макушина, 1900. – 306 с.

Дмитриев, П.Н.-Туутук. Айылбаттан айдарыылаахтар : ыстатыйалар, бэлиэтээһиннэр, очеркалар. – Дьокуускай, 2008.

Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо. – М. : Наука, 1980. – 375 с.

Емельянов, Н.В. Сюжеты олонхо о защитниках племени. – Новосибирск : Наука, 2000. – 192 с.

Илларионов, В.В. Олонхо алыптаах эйгэтэ. – Дьокуускай : Бичик, 2006. – 336 с.

Илларионов, В.В. Искусство якутских олонхосутов. – Якутск, 1982. – 123 с.

Илларионов, В.В. Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо. – Новосибирск : Наука, 2006. – 191 с.

Куруппа ойуун көрүүлэрэ / сост. Афанасьев Л.-Тэрис. – Дьокуускай, 1993.

Носители эпических традиций // Мегино-Кангаласский улус : история, культура, фольклор / Администрация Мегино-Кангалас. улуса ; АН РС (Я). Ин-т гуманитар. исслед. ; Г.В. Попов (отв. ред.) и др. – Якутск, 2001. – С. 297-306.

Ойууннар / сост. Мухоплева С.Д., Рожина Л.Ф. – Дьокуускай, 1993. – 7-9, 47-50 с.

Олобум кэпсээнэ // Олонхоһут – ырыаһыт Бурнашев И.И. (Тон Суорун). – Майа, 1993. – С. 2-6.

Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо. Основные образы. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 256 с.

Сосин, А. Мэнэ олонхоһуттара // Ленинскэй знамя. – 1991. – Муус устар 1 к.

Эргис, Г.У. Очерки по якутскому фольклору. – М.: Наука, 1974. – 402 с.

Тылдыттар:

Афанасьев, П.С., Воронкин, М.С., Алексеев, М.П. Саха тылын диалектологической тылдыта. – М., 1976.

Афанасьев, П.С. Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдыта. – Дьокуускай : Бичик, 1994. – 261 с.

Воронкин, М.С., Алексеев, М.П., Васильев, Ю.И. Саха түөлбэ тылын тылдыта: (эбии том). – Новосибирск, 1995.

Пекарский, Э.К. Словарь якутского языка : в 3 т. – Л., 1958. – Т. 1; 1959. – Т. 2, 3.

Попов Г.В. Этимологический словарь якутского языка. Ч. 1: А – ДЬ / Г.В. Попов. – Новосибирск : Наука, 2003. – 180 с.

Саха тылын быһаарыылаах тылдыта = Толковый словарь якутского языка : в 15 т. / Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск, 2004. – Т. 1; 2005. – Т. 2; 2006. – Т. 3.

Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдыта = Большой толковый словарь якутского языка : в 15 т. / Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2007. – Т. 4; 2008. – Т. 5; 2009. – Т. 6; 2010. – Т. 7.

Архыып матырыйаала:

Даадар Хара. П.Я. Туласынов уонна П.Я. Прохоров суруйуулар. 1941 с. Ф. 5, Уоп. 7, Дь. 100/701, Л. 273.

Олонхолор анкеталара. Ф. 5, оп. 7, ед. хр. 1-163.

Суздалов И.А.-Сапалаай. Айыы ойууна. Ф. 5, Уоп. 13, Дь. 196, Л. 5.

ХИФУ ОНЧИ архыыба. Ф.1, Уоп.13.

СЫҢЫАРЫЫ

ОЛОБУМ КЭПСЭЭНЭ

Саас-үйэ тухары бэстилиэнэй дьаданы ийэттэн, аҕаттан төрөөбүтүм. Туох да тойон, хотун буолбатахтар эбит. ...Былыргы төрүт өбүгэлэрим ойуун идэлээхтэр эбит. Аата суох саҕаттан ойууттар эбит. Бэрт элбэх ыччаттаах дьон. Ол бары дьадангылар эбит. Аҕам ойууннаа-батах, ыарыһах эбит. Үтүө бириэмэтигэр ыалга хамначчыт сылдьыбыт. Ийэм, баайдар ынахтарын хаһааска ыан, оҕолорун аһатан олоҕубут. Биһиги элбэх оҕо этибит. Иитиэхтиин-хаардыын аҕыска тийэрбит. Мин, оҕо эрдэхпинэ, сүрдээх ыарыһах уол эбиппин. Иккибин туолар-бар сайын куор диэн дьанҥа ыалдыбыппын. Онно аңар харахпын сиэппиппин.

Бу ыалдыар дьылбар мин дьоммун кытта Сыбыыкка Мэхээлэ диэн бэрт харса-хабыра суох киһи дьуккаах эбит. Мин ыалдыа сыттаһпына, бу киһи мундуну киллэрэн үөлэн сиэбит. Ол былыргы абыычайынан, киһи ыалдыа сыттаһына, харахтааһы сиэбэттэр эбит. Онон мин аҕалаах ийэм, ол киһи харса, туолката суох буолан, оҕобут хараҕа суох буолла диэн, хойукка дылы бэркэ хомойоллор этэ.

Аҕам ыарыһах киһи этэ. Ыарыйдаһын аайы мэнэриктэр кэлэн мэнэрийэллэрэ. Онно туран дьон: «Дьэ, аҕаҕар мэнэрик хайдах мэнэрийдэ», – диэн үтүгүннэрэллэр этэ. Мин сиһилии үтүктэн биэрэрим.

Ойуун ыалга да кыырдаһына, кынчарылла-кынчарылла, мөбүллэ-мөбүллэ, баран көрөр идэлээбим. Ол ойуун кыыраһын тойуктары-сиктэри сүһэн ылар этим. Аны туран бу ойууну ыалга баран үтүктэбин. Дьон син биһирээн көрөллөрө-истэллэрэ. Ийэм, аҕам маньы сөбүлээбэттэр этэ. Мөбүү бөбөнү мөбөллөрө, таһыйаллара. Дьиэбэр биһирдэ да ыллаппат да, кутуртарбат да этилэр. Онтон тыһыным хааллан, ийэлээх аҕабыттан күрөөн баран, ыалга туох түбэһиэбинэн кыыра сылдьыбытым. Маньы идэ онгостон хаалбытым. Бу кыырдахпына, айдаардахпына, тириим тэнийэрэ диэн, санаам көтөбүллэрэ диэн сүрдээх буолара. Сорох дьон сөбөрө-махтайара, сорохтор: «Аата, баҕайы этэрэ-

сангарара дирингин», – дииллэрэ. Онон дьон үксэ: «Ойуун удьуордаах этэ, онон ойуун буолара буолуо», – дииллэрэ. Сорохтор ийэлээх аҕабар: «Уолгут ойууннаан абааһы буолан ээр», – диэн үнсэллэрэ. Ол иһин аҕалаах ийэм таһыйыы бөҕөнү таһыйаллара, дьаныйаллара. Онно мин истибэт этим. Кыырыахпын эрэ баҕарарым.

Аҕам аах баайдарга оҕус сиэттэрэ биэрэллэрэ. Аанһа үлэлээбэт этим. Оҕуска түспүт күүгэни энин ойууннуурум. Үлэһиттэр истэн оло-ро-ро буолаллара. Ол иһин баайдар бэркэ мөбөллөрө, кырбыыллара. Ону абааһы көрөн күрөөн кэлэрим. Аҕам аах онно эмиэ таһыйаллара. Баай кэлэн мөбүө диэн: «Мин барбаппын да сабаас, ол кэриэтин өлөрүн», – диэн өсөһөн барбат этим. Ол иһин аҕам аах дьиэлэриттэн үүрэн кэбис-питтэрэ. Мин ыалга баран оҕус сиэтэрим. Хамнаһым диэн аһыырым уонна көнгүл кыыраарым, кутураарым. Ол сылдьан, сутуканан таңас онгостон, туоһу тэлэн дүнгүрдэнэн, соботоһун тыаба сайынҥы уһун түүн быһа кыыран тахсарым. Бу курдук сылдыбатахпына, олоһум да олох буолбат, уум да уу буолбат этэ. Ол курдук эттиин-хаанныын ыл-ларан кыыраарым.

Бу курдук сырыттаһына, ийэм уоннаахпар өлбүтэ. Өлөөрү сытан илиибиттэн тутта сытан кэриэһин эппитэ: «Аһа-таһаһа суох дьадангы ыалга төрөөбүтүм. Эһиги иннигитигэр эһигини иитээри бу эрдэ үйэлэнним. Бачча оҕо туту да өйдөөбөккүн. Бу оҕо эрдэххинэ, син оҕоттон итэбэс ииппэтэбим. Бу балыстаргын, бырааттаргын дьэ хайдах сүөһүлүүгүн (оччолорго улаханнара мин этим). Үтүө тылбар киирбэтин. Ким иһэ топпут көрүдүөс онгостор киһитэ буолуон. Кэптээх кэбин кэлиэ. Сордоох, киһи буолаһын дуу, суох дуу?!» - диэн мөбө былаастаан кэриэс эппитэ. Ийэм кыра киһи ойоһор өйдөөх-санаалаах дьахтар эбит. Кэнники санаатаһа, дьон да «Тумус Маайа дуо» дэһэллэрэ. Ийэм өлөн хаалбытын кэннэ, көнгүл барбыт киһи курдук бууса бардым.

Уон биирим буолла. Арай биир ыалга иккилээх кыыс ыалдыа сы-тар эбит. «Кыыстара улаханлык ыалдыбыт», – дэһэллэрэ дьон. Үөр сиирин курдук кэпсииллэрэ. Бу ыал ойуун аҕаллылар. Ол ойуун дьал-быйан көрдө да, дьон этэр үөрдэрин – Долоду Аананы – ааттабата. Дьэ, онтон ойуун барбытын кэннэ, мин: «Дьэ, ити дьон этэр Долоду Аанакаларын туойбут киһи үтүөрүө», – диэн испэр саныы сырыттым. Бу ыалга кыырыахпын сүрдээбин баҕарабын. Онтон бу ыал: «Бу уол айдаарара-куйдаарара бэрт ээ, аны бу киһи үтүөрдэн кэбиһээрэй?» – дэстилэр. Ону сүрдээхтик төбөм оройунан иһиттим. Дьэ туран,

сиэл ылан, Долоду Аана диэн ааттаан мэнэрийдим. Бу ыалым тойук-пун бэри-бэркэ иһиттилэр. Кыыстара үтүөрэн хаалла. Бү кыырбыппын дьоммуттан кистэтэн кэбистим. Кэннэки ол иһиллэн хаалла. Дьэ уон иккибэр диэри аймахтарбар эппэт манньаба мин кыыран истим. Кыырбыт дьонум үтүөрэн истилэр. Онтон биир киһи ыалдыа сытарыгар киирэн илтилэр. Тийиэн мэнэрийдим. Бу киһи үтүөрэн хаалла. Манньатын дүнгүр онотторон биэрбитэ: «Кистээн кыыра сырыт», – диэн. Бу курдук, дүнгүрбүн хаарга көмө-көмө, кыыран истим. Манньаба соччо кыһаммат этим. Оччотообуга энгин буолбут топпут дьон: «Ойуун буолан эрэр, абааһыгын көрдөр», – дии-дии кырбыыллара. Ол курдук Былахы уола Үрүң Харах... (Мэхээс) кырбаабыта. Абааһы хантан кэлиэй. Ытыыр эрэ этим. Наһаа хоргуппутум. Онно Былахы уола кырбыы, ыбарыйа турдабына, убайа Лэгэнтэй быыһаан таһаарбыта. Лэгэнтэйгэ наһаа махтаммытым.

Дьэ, уон биэспэр диэри идэлэнэн кыыра сырыттым. Онтон бу былаас буолбута. Ойууннуурум куһабан курдук буолууһу. Дүнгүрбүн бырабан кэбистим. Урукку курдук кыырарым уурайда. Нэһилиэнньэ: «Кыыр», – диэн көрдөһөрө бэрт этэ.

Бэркэ ааттастахтарына, кистээн баран кыыра буолбутум.

Арай биирдэ сайын биир ыалдыбыт киһиэхэ, көрдөспүттэрэ бэрдиттэн, кистээн баран кыыраары тийибитим. Онно таһырдыа остоолбо төбөтүгэр элиэ кэлэн түстэ диэн, уу баһан тахсыбыт оҕонньор, сааны ылан, халбан быыһынан уган, ытаары кыһаата. Онно мин элиэни хайдах охторон түһэрэрин көрөөрү туран кэллим. Ол икки ардыгар харабым биирдэ чыып гына түстэ. Дьэ иһэ биирдэ хааны ыспыт курдук буолла. Бөстүөн кэлэн били биир харахпын дэннээн кэбистэ. Харахпын саба туттан баран олоро түстүм. Харабым хайдах эрэ тыаһыырга дылы гынна. Уот сырдыгыырга дылы гынна. Ыарыы кытаанах. Арай ол олордохпуна, иннэ үүтүн курдук, сырдык көһүннэ. Онтум улааттар улаатан истэ. Манан таас бүлүүдэ курдук төгүрүйэн түстэ. Бу сырдыктан ордук сырдык. Ону дөксө үчүгэйдик көрөөрү харахпын сотуннум. Тарбабым төбөтүгэр туох эрэ сыраан курдук сыннылыыс гынна. Били сырдыгым ханна да суох буолла. Кэннэки дьон: «Ол харабын иччитэ түспүтүн бырахтабын, ону тойуккар... буоллар харахтаах курдук сылдыһа», – этин дииллэрэ. Ол киэһэ ыарыыкам да бэрт, тулуйбатым даһаны, онон кыыран бардым. Ыалдыарбын билбэт буоллум. Ол кыырбыт оҕом баар. Дьэ, итинтэн (ыла) тобус түүннээх күнү быһа мэлдьи

ыал аайы кыырдым. Күнүс ыарыбыттан мэнэрийэ, кутура сырыттым. Дьэ, онтон кыайан хамсаабат буолан, тобус түүн бараммыттын кэннэ, дьэ, сыттым. Уһун сайыны быһа сытан табыстым. Күһүнэ буолла. Үтүөрэр суох. Оччотооһу кырдыаҕастар: «Хойгуоһун хааннаабакка эрэ кыырангын бу буоллун. Онон хойгуоһун хааннаа. Оччоҕо, баҕар, туруон», – дииллэрэ. Ону кырдыктанан ойууну ыныттарбытым. Манна биир да ойуун кэлбэтэ. Сүр баттатар ааттанан. Онтон бэйэм биир тамыйабы өлөрөн, буһаран, дьону аһатан, малааһын курдук онордум. Онно хойгуо онгорон, эмэгэт онгорон, туойаммын-этэммин, хааннаан, дьэ, кыырдым. Битииһиттээх энгиннээх. Онтон ыла үтүөрэргэ бардым. Хараҕа суох буолан баран, ыалдыахсыты тутан-хабан, ыйытан баран, мантан ыалдыбыт эбит диэн тойонноон кыырап этим.

Онтон 18 сааһым буолла. Ойуун диэн куоласпын быстылар. Ол сағана эбэлээхпин, ағалаахпын, аймахтардаахпын. Олору кытта (куоластарын) быһар буоллулар. Барыта биэс киһи куолаһын быһар буоллулар. Ону Былахы уола Лэгэнтэй: «Бу киһи аймахтара, ағата куоластара быстыан сатаммат», – диэн үнсээн, миигин хаһаайыстыба арааран баран, куоласпын быһан кэбистилэр. Ити иһигэр биир дьахтары ойох ыла сырыттым. Ону бэйэм сөбүлээбэккэ таһаарбытым. Онтон эмиэ биир кыһы (ойох) ылыах курдук тылын ыллым. Онно ағата: «Ойуунна.. биэриэм дуо?» – диэн сөбүлээбэтэ. Бу дьахтар үс эргэ сылдыбыта. Арабыстабын аайы ыйытар этим да, ағата биэрбэт этэ. Онтон дьахтар: «Эн ойууннуттан уурай. Эн биһиги холбоһуох», – диэн уон алта хонугу мэлдьи хаайбыта. Ону ылынаммын мин уурайарды оңостуммутум. Онтон сиэмпэрэдиэл диэн кэлбитэ. Онно ойуун, ағабыт дойдута суох буолар диэн сокуон баара. Онон сирэ суох хаалбытым. Ол сыл мин, бэйэм akkaстаныам иннинэ, дүнгүрбүн, танаспын былдыан ылбыттар. Онно кырдык аһыйан ыалдыар да этим, буккуллар-бутугастанар да этим. Ойууну, кулаагы ыал көрбөт этэ. Ыал кыратын кэрийэн сырыттым. Ол курдук хас да сыл сырыттым. Ол сырыттаһына, быыбар кэлбитэ. Онно дьон: «Курууппа былыргытын бырахта», – диэн, нэһилиэк куоласпын биэрбитэ. Онон куоласпын ылбытым уон биир сыл буолла дуу хайа үөдэн. Онтон ыла биир бырааппар бүк анһан кэбиспиттэрэ. Онтон ыла бурдуктаахха бурдук тардан, тириилээххэ тирии имитэн (сылдыабын), кэннэки кыра-кыратык олонхолуубун. Били дьахтарбын кытта холбоспотоһум. Аһатар ас суоға. Иккиэн кумалаан сылдыаһпыт дуо?

Былыргыбын билигин олох умуннум. Былыр, кырдык, итэбэйэн сылдьар сағана, син иччилээх курдук этим. Билигин тэйбит кэннэ санаатахха, туох да суох эбит.

Ордук дьон харабар, санаатыгар инмит, итэбэттэрбит кыырыыларбын этгэхпинэ:

1. Анхаллыбыт Дьөгүөр (Көстөкүүн Ыстаарыһын) диэн киһи сүүрбэччэлээх сааһыгар, иирэн бараакка киирэн баран, баппакка дойдутугар таһаарбытгара. Сис күөлүгэр Өлөксөөйөп дьиэтигэр бэрт өр олорбута. Тэнкэ диэн ойууну кыырдарбыттар этэ да, ол киһини Анхаллыбыт уокка уга сыспыт этэ. Анхаллыбыт сүрдээх күүстээх киһи. Хас да киһи, кэлгийэн баран, туталлар этэ. Ол киһиэхэ кыырдарбытгара. Кэлэрбит кытта дьонноро: «Кэлгийэн баран эбэтэр сибииккэбэ уган баран, кыырдарыахха», – диэбиттэрэ. Онно мин сөбүлэммэтэбим. Сибииккэттэн таһааттаран баран уот иннигэр олорторбутум. Кини дэлэбэ да олорбот киһи этэ да, мин киирэрбин кытта, сыһыйарга барбыта. Олорорун кытта:

– Миигин билэбин дуо? – диэтим.

– Ээх, билэбин, Курун уолабын, – диэтэ.

– Билэр буоллаххына ойууннуу кэлиим, тугун ыалдьар?

Маннай тугум да ыалдыбат диэтэ уонна туран кэлэн баран хаамыталаата. Онтон мин улахан баһайытык:

– Нохоо, тугун ыалдьар, эт! – диэтим. Киһим туран:

– Ээ, тугум да ыалдыбат. Арай ханас харабым ыалдьар, – диэтэ.

– Дьэ, оччоҕо ханас хараххын ойууннуубун. Сыт. Сөбүлүүгүн дуо?

– Сөбүлүүбүн, – диэн баран киһим сытта баран. Үөһээ дойдуга Хоптолоох Куоҕай Хотунҥа уонна Ытыктаах Ырыа Чураайыга туойдум. Онно абааһы киллэрэн баран: «бар», – диэтэхпинэ, барар этэ, «кэл», – диэтэхпинэ, кэлэр этэ. Урут киһи тылын истибэтэх киһи. Онно: «Сэттэ хонон баран тийнигириэ», – диэбитим. Онно сэттэ хонукка киһи курдук сылдьан баран, сэттис күнүгэр, кырдык, тийнигирэн, бэргээн аан дойдуга баппатах этэ. Ону тулуйумуна, дьоно эмиэ бараахха киллэрбиттэрин, бараах киһитэ: «Киһигит үтүөрбүт» (диэбит), онон ылбатах. Кырдык, онтон ыла билигин үтүөрэн сылдьар.

Кыырыахпыттан ыла ордук биһирэппитим ол. Уон биэс хас сыл буолла буолуо. Ити биир.

2. Мин таспар Кыһаҥа Уола Элэгэсдьийэ Сүөдэр диэн киһи үс сыл устата босхон сыппыта. Атаҕа сап-салыбырас этэ. Манна хас да

ойуун кыырбыта. Онно барытыгар мин сылдыарым. Дүнгүрдэнэ илигим. Ол сылдьан (көрдөхпүнэ), бу ойууттар мин санаабын таба туой-баттар этэ. Ол иһин дьонго: «Таппатылар, үтүөр бэт киһи», – диirim. Онтон кэннэки бэйэбин, дүнгүрдэммитим кэннэ, ынгыран ойууннаттылар. Хотугу Буом Өлүү төрдүгэр кыырдым. Манна күрдүгэс манган аты бэрдэрдим. «Тобус хонук иһигэр турдаххына, маны биэрээр», – диэн. Кырдык ол киһи үтүөрэн хаалбыта. Итинтэн ыла улаханлык итэбэттэрбитим.

3. Дьон элбэхтик итэбэйэн кэпсээбиттэрэ биир. Куһаҕан торбоһу көтөхпүтүм. Бу торбос төрөөбүт сурабын истибэтэбим. Ылым аатын умнан кэбиспиин. Арай биирдэ ол дьыэлээх киһи миэхэ кэллэ, уонна: «Сүөһү кыстыгар кыырдарыам этэ», – диэтэ. Икки иһит арыгылаах этэ. Онно иһэн кэбистибит. Холуочук собус этим. Дьыэбиттэн уонтан тахса көс этэ. Түүнү быһа айаннаатыбыт. Хас да ыалга сылдыбыппыт. Ыал аайы арыгы иһэрбит. Онтон биирдэ этим сааһа сүрдээхтик аһылынна. Салгын тымныйарга дылы гынна. Ол иһин:

— Хайа, бу инним тобо тымныйда? – диэтим. Онно ыалбытыгар чугаһаабыт этибит.

Киһим туран:

— Таайдабын, биллэбин тобо бэрдэй? Оннук куһаҕан торбос төрөөтө, – диэн сиһилии кэпсээтэ. Мин сүрдээхтик этим тарта. Куттаным. Илэ абааһы буоллаҕа дии санаатым да, бокуой суох сыарҕаттан үнкүрүйэн түстүм. «Хантан аҕалбыккынай да, онно илт», – диэн үнкүрүйэ сырыттым. Киһим ааттас да ааттас буолла. Ол икки ардыгар били Былаһы Уола Мэхээс: «Курууппа ойуун ол мөкү торбос сыһыттан куттанан төннүбүт үһү», – диэн тыл тарҕатан, аатым алдьаныах, сурабым суураллыах бэйэтэ буоллаҕа диэн, куттанарбын да: «Ээх, буоллар да буоллун», – диэн барбатым. Арай биирдэ өйдөөн кэлбитим, таһырдыа сэргэни кууһан туран, кэбэлии-суордуу хаһытыты турар эбиппин. Онтон биир киһи дьыэбэ сиэтэн киллэрдэ. Онтон хайдах сыгыннахтаммыптын энгин билбэппин. Биирдэ өйдөммүтүм, хотон иһигэр били торбоспун анар атабын тутан турар эбиппин. Сүрдүк соһуйдум. Ылым да, көтөбөн дьыэбэ таһаардым. «Унга түннүккүт ханнаһый?» – диэбиппэр ким да эппэтэ. Бары куттанан хаалтар этэ, быһыыта. Арай ол туран биирдэ өйдөнө түспүтүм, торбоһум сарылыы сылдыар эбит. Ылым да сиргэ бырахтым. Дьонум аһатаары остуол тарпыттар этэ. Арыгы элбэх. Ону бэйэм уонна ол торбоспор иһэрдэ-иһэрдэ, ол түүнү

быһа кыырдым. Хайдах-хайдах кыырбыппын билигин да билбэппин. Торбоһу, кутаа отуннаран баран, уокка бырабан, кутуран-албаан Үөһээ Кумааһа хотунга, Кутаччы тойонго үтэйбитим. Бу кыырыбын дьон араастаан кэпсээбиттэр этэ, сүрдээн-кэптээн.

Били Былахы уола Үрүн Харах (Мэхээс) кырбыы кырбыы эппитэ: Сүөһүлээхпин, икки уол оҕолоохпун, биир хотун ойохтоохпун. Балары барытын сиз. Бэйэбэр Элэмээскибин (ата) эрэ ордор, абааһыта көрдөр. Кыһыйан, хоргутан ытыгы-ытыгы эппитим:

*Ити өлбөҕүрдүүргүн
 Үс хартыгастаах
 Үрдүк мэнэ халлаан
 Үрүт өттүгэр олохтоох,
 Үүс киис тириитэ үктэллээх,
 Өрүүлээх бэргэнэлээх
 Үрүн Айыы Тойон
 баар диһилэр дии, онно элбэҕэрдээ, баҕар кини хараныа.
 Абыс иилээх-саҕалаах,
 Атааннаах-мөҕүөннээх
 Айгыр-силик
 Аан Ийэ дойдум
 Ахтар Айыыһыта буолбут
 Алам Дахсын Хотун
 баар диһилэр, онно элбэҕэрдээ. Баҕар, кини харайыа.
 Сири сэттэ бэчээтинэй
 Дьөлө түстэххэ
 Дьөлөрүйэр
 Дьөлөр үтүгэнгэ
 Олобуран төрөөбүт
 Сараһынга сурулубут,
 Сатанаҕа ааттаммыт
 Буор Маналай оҕонньор
 баар диһилэр, онно элбэҕэрдээ. Баҕар, кини харайыа.
 Мин сирэйбэр
 Сыалаах эт гынан
 ымсыырдым,
 Арыылаах алаады
 гынан харангардым.*

Бу күнүм буолан
Сордообу, муннаабы,
Булан таһыйан эрдэбинг,
Туох көрүөй?!
Туох истиэй?!
Мин килбиэннээх сирэйим
Киртийбитин курдук
(Эн сирэйинг)
Киртийэрин көрүөм дуо,
Биирдии киһиэхэ аҕалан
Туттарар абааһы суох.
Мунг инмит
Муннааҕабын,
Сор булбут
Сордообобун,
Ону булан, муннаан, сордоон,
Атаҕастаан эрдэбинг.
Кимнээх буолан
Кимим ситиһиэй,
Туохтаах буолан
Тугум иэстэһиэй?! —

Бу Мэхээс диэн киһи, оһол түбэлтэлээбин курдук, сотору соҕус буолан баран ол кыһын икки хонугунан быысаһан икки оҕото өлөн хаалбытара. Сылгыта иингэ түһэн диэн, атыллан диэн, ампаарга хааллан диэн, көлөттөн диэн барыта өлөн хаалбыта. Ол этэр ата эрэ ор-пуга. Ойоҕо кэннэки ыалдьан өлбүтэ. Бэйэтэ эмиэ ыарытыһа сылдьы-быта. Маны барытын дьон сэттээх сэлээннээх эбит диэн кэпсииллэр сурахтааҕа.

Кыырдарбын эрэ үтүөрдэр идэлээх этим.

Н.Н. Яковлев-Куруупна

Л.А. Афанасьев-Тэрис. «Куруупна ойуун көрүүлэрэ».

— Дьокуускай : Бичик, 1993. — 4-12 с

Ойууннар

*Ж*икита Петрович Яковлев-Куруппа Мэнгэ улууһун Тарабай нэһилиэгэр төрөөбүт, дьонно-сэргэбэ номох буолан биллибит ойуун. Кини эһэтэ Тыһаҕас диэн аатырбыт улахан ойуун, онтон аҕата ойуун-набатах, ыарыһах, дыаданы киһи эбит.

Яковлев-Куруппа бэйэтэ кэпсииринэн, кини аҕатын эмтии кэлэр ойууннары үтүктэн, мэнэрийэр, кутурар буолбут. Ийэлээх аҕата бопсоллорун, мөбөллөрүн үрдүнэн ыал устун кэрийэ сылдьан ойууннаан көрөр, устунан мантын идэ онгостубут. 10 сааһыгар ийэтэ өлөр, өлөрүгэр: «Кыырыма», — диэн кэриэһин этэр, ол иһин уол син балай кэмнэ кыыраһын хааллара сылдьыбыт. Ол да буоллар дьон көрдөһөрө бэрдиттэн эмиэ ойууннуурун салбыыр, элбэх киһини үтүөрдэр. Биир түгэнгэ кыыраһа бэлэмнэнэ сылдьан муокастык оһолго түбэспит уонна хараҕа суох буолбут. Ыалдьан, сыл устата орон киһитэ буолан ылбыт, тыһаҕас өлөрөн, хааннаах туом онгосон бэйэтэ кыыран атабар турбут. Кэнники кэргэн ылар дыахтара көрдөһөн уонна санга былаас бопсор буолан, ойууннуур идэтин хаалларбыт.

Яковлев-Куруппа 1942 сыллаахха олунньу ыйга Табаҕа бөһүөлөгэр өлбүт. Өлөрүгэр быһа холуйан 50 саастааҕа үһү. Кини орто уңуохтаах, халын искэн көрүгүнээх, нүксүччү собуһ тутта сылдьар, харанга күөх ачыкылаах киһи эбит. Дьону сөхтөрөрө диэн, төһө да хараҕа суох буоллар, нэһилиэктэн нэһилиэккэ ойуурунан быһалыы сылдьар эбит, ону: «Сирдыттээх диэн кэпсиир буолаллара», — диэн ахтар Г.В. Попов, ТЛИНЧИ научнай сотруднига. Г.У. Эргис суруйуутунан, Куруппа кэнники ойууннартан биир саамай биллиилээхтэрэ уонна уус тыллаахтара. Киниттэн тыл уонна литература Институт үлэһиттэрэ элбэх фольклорнай матырыйааллары суруйбуттара. Ол курдук Х.И. Константинов 1941 сыллаахха олунньуга Дьокуускай куоракка көрсөн, кини олобун уонна ойуун идэтин туһунан элбэх матырыйаалы суруйан хаалларбыта. (көр: ССНК архива ф. 5, уоп. 3, дь. 534-541).

Х.И. Константинов
Ойуун, РНА СО ССНК ТЛИНЧИ,
Дьокуускай — 1993 с., 7-8 с.

Курууппа ойуун

Курууппа ойуун – Яковлев Николай Никитич (дзынгнээбэ – *Никита Петрович*) Мэнгэ улууһугар Тарабай нэһилиэгэр 1905 сыллаахха төрөөбүт уонна 1942 сыллаахха өлбүт. Кинини көрбүт дьон орто уңуохтаах, нүксүгүр, суон киһи этэ дииллэр.

1940 сыллаахха фольклорист Христофор Иннокентьевич Константинов киниттэн ойуун туһунан элбэх матырыйаалы суруйан ылбыт.

Бу кинигэбэ биһиги Курууппа ойуун саха итэбэлин туһунан кэпсээнин уонна ахтытын киллэрдит. Ситэ өйдөмөт этиилэри скобка иһигэр ситэрэн биэрдибит. Курууппа этиилэрин өйдөнүмтүө буоларын наадатыгар темаларынан наардаатыбыт.

Курууппа кэпсээнин суолтата диэн кини саха былыргы үөрэбин диригин билэригэр буолар. Кини итэбэли билэр эрэ буолбатах, туһанар киһи. Дьэ, ол иһин биһиги кинини саха биир сэхэнин (философын) быһыытынан көрөбүт. Бу кини кэпсээнин курдук киһи ис эйгэтин, туругун ырытар атын матырыйаал суох. Онон биһиги оччолорго үлэлээбит фольклористарга уонна Сэхэн Болоҕо улаханлык махтанабыт. Оччолорго киһи ис туругун былыргы үөрэбинэн ырытар дьон элбэхтэрэ буолуо. Ол гынан баран, Курууппа ойуунтан бу боппуруоһу балачча сиһилии ыйыппыттар. Кини онон атыттардааҕар балачча сиһилии кэпсээбит. Бу кини кэпсээнэ саха норуота диригин муударастаабын туоһута буолар.

Аны бу кэпсээн оноруллубут кэмин эмиэ өйдүөхпүтүн наада. Фольклористар – наука дьонно – оччотооһу хааччахтарга хаайтарбакка киэнник көрөн үлэлээбиттэрэ биллэр. Ол гынан баран, кинилэр, суруйбут киһи даҕаны, итэбэли хаалбыт дьыала курдук көрөллөрө эмиэ сэрэйиллэр. Наукаҕа наада буолуо, былыргыны үөрэтэргэ туһаныллыа диэн кинилэр саныыллара. Оттон Курууппа ойуун ойууннаабыт буруйугар элбэх эрэйи көрбүт киһи, толору аһыллан кэпсээбэтэбэ биллэр. Төһөтүн да иһин биһиги кут-сүр, киһи ис туругун туһунан саха норуотун диригин билиитин бу кэпсээннэ сэрэйэбит. Ол иһин «Кут-сүр» оскуола Курууппа ойуун көрүүлэрин саха итэбэлин илэ-чахчы дзын туоһутун быһыытынан көрөр, ааҕарга, үөрэтэргэ ынҕарар.

Л.А. Афанасьев-Тэрис. «Курууппа ойуун көрүүлэрэ».
– Дьокуускай : Бичик, 1993.

ИЙИНЭЭБИТЭ

<i>Аан тыл</i>	3
<i>Мэнэ-Хангалас олонхоһуттара уонна Н.П. Яковлев-Курууппа ойуун «Даадар Хара» олонхото</i>	5
Даадар Хара.....	22
Хос быһаарыылар.....	261
<i>Анисимов Р.Н.</i> Тыллар быһаарыылары.....	263
<i>Обоюкова В.В.</i> Сир-дойду уонна персонажтар ааттарын ыйынныыктара	271
<i>Герасимова Л.Н.</i> Нууччалыыттан кирири тыллар	279
Кылгатыылар	282
Туһаныллыыт литература.....	283
Сыһыарыы	
<i>Яковлев Н.П.-Курууппа ойуун.</i> Олобум кэпсээнэ	285
<i>Константинов Х.И.</i> Ойууннар	293
<i>Афанасьев Л.А.-Тэрис.</i> Курууппа ойуун	294

Научно-популярное издание

Яковлев Никита Петрович-Куруупна ойуун

ДААДАР ХАРА

Олонхо

На якутском языке

В оформлении обложки использована иллюстрация из книги
«Нюргун Боотур Стремительный» / пер. В. Державина.
– Якутск : Якутское книжное издательство, 1975.

Печатается в авторской редакции

Компьютерная верстка *А.М. Соловьева*
Оформление обложки *С.Д. Львова, П.И. Антипин*

Подписано в печать 06.06.2013. Формат 70х100/16.

Гарнитура «Таймс». Печать цифровая.

Печ. л. 23,8. Уч.-изд. л. 29,75. Тираж 300 экз. Заказ № 53.

Издательский дом СВФУ, 677891, г. Якутск, ул. Петровского, 5.

Отпечатано в типографии Издательского дома СВФУ